Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi

MUSTAFA KAFALI

Ankara / 2009

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

Kafalı, Mustafa
Ötemiş Hacı'ya göre Cuci Ulusu'nun ta
160 s. 24 cm.
ISBN 978-975-456-094-7
1. Moğollar-Tarih. 2. Altın Orda 3. Öte
DS22.1.K35 2009

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENS
TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI 01

İletişim Adresi
Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Bahçelievler, 7. Cad. 17. Sok. Nu. 38, 06490 Ankara / TÜRKİYE
Tel: (00 90 312) 2133100 **Belgegeçer:** (00 90 312) 2134135
Genel ağ: **http://www.turkkulturu.org.tr**
e-posta: **tkaedernegi@hotmail.com**

Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi, Öncü Basımevi'nde 1000 adet basılmıştır. (Kazımkarabekir Cad. 85/2 İskitler/ANKARA Tel: 3843120)

Ankara/2009

İçindekiler

Giriş
Kaynaklar ve Tetkikler

Birinci Bölüm
Müellif ve Eseri

İkinci Bölüm
Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu

Üçüncü Bölüm
Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi

Dördüncü Bölüm
Ötemiş Hacı Tarihi Metni

ÖNSÖZ

XIII. yüzyılın başı, Türk dünyası için yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Cengiz ordularının fütuhat harekâtı, Türk tarihinde olduğu kadar; beşeriyet tarihinde de mühim ve derin tesirler meydana getiren bir mahiyette olmuştu. Filhakika ortaçağ imparatorlukları içinde, en geniş sahaya sahip olanı muhakkak ki Cengiz İmparatorluğu idi. Hatta Cengiz Han'ın (1155-1227) ölümünden sonra, bölümlere ayrılan imparatorluğunun her parçası, yine büyük bir imparatorluk durumundaydı. Cengiz Han, hayatta iken memleketini oğulları ve torunları arasında taksim etmişti. Bu taksime göre Harezm ve Deşt-i Kıpçak büyük oğlu Cuci Han'a, bugünkü Doğu Türkistan, Batı Türkistan ve Afganistan ikinci oğlu Çagatay Han'a; İran, Irak ve Azerbaycan ülkeleri Tuli Han'ın oğlu Hülâgü Han'a verilmişti. Cengiz Han, Uluğ-Yurt (Moğolistan), Tangut ve Kuzey Çin'in zaptolunmuş bölgeleri ile birlikte kağanlık hakkını da, üçüncü oğlu Ogoday Kağan'a (1228-1241) bırakmıştı. Ogoday Kağan'ın oğlu Guyuk Kağan (1246-48)'ın ölümünden sonra kağanlık, Tuli Han nesline intikal etmiş; önce Mungge (1251-59) ve daha sonra da Kubilay (1259-1294) kağan olmuşlardı. Kubilay Kağan, kağanlık ülkesine Kore ve Çin ülkelerini de ilave ederek Yuan İmparatorluğunu ve sülalesini tesis etmişti. Böylelikle Cengiz Han'ın ölümünden sonra imparatorluk, dört ana bölüme ayrılmıştı.

Cengiz İmparatorluğunun teessüsü, Türk tarihinin seyrinde ehemmiyeti büyük olan etnik hareketlerin meydana gelişine amil olmuştu. Bu harekât neticesinde bünyeleri parçalanan tarihî Türk illeri, yeni teşekkül edecek olan ulusların ana unsurunu teşkil etmişlerdir. Böylece Dîvânü Lügati't-Türk'te zikri geçen XI. yüzyılda mevcut olan Uygur, Karluk, Kıpçak, Kırgız, Kalaç, Yağma, Çigil, Tuhsi, Ağaçeri, Bulgar, Başkırt, Sibir vb. iller, XIII. yüzyılda meydana gelen Cuci, Çagatay, İlhanlı uluslarının esası olmuşlardı. Bilhassa "Şin-Yuan-Şi", "Manghol'un Niuça Topça'an" ve Reşidüddin'in "Câmi'ü't-tevârîh"inden mufassal olarak isimlerini öğrendiğimiz Mogol kabilelerinin ekseri, bu yüzyılın ilk yarısındaki istila hareketi dolayısıyla, Türk nüfusun kesif olduğu Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Azerbaycan'a dağılmışlardı. İstila sırasında Mogol kabileleri kendilerinden sayıca kalabalık birçok Türk topluluklarını "Onogan-Bogol"[1] sistemi ile kendi bünyelerine katmışlar ve daha sonra da XIV. yüzyılın ortasında hanedanlarıyla birlikte Cuci, Çagatay ve İlhanlı ulusları kâmilen islamiyeti kabul etmişlerdi. Bunun neticesi olarak, "Uluğ Yurt"ta kalarak kavmiyetlerini muhafaza eden Mogollarla Cengiz sülalesinin kağanlık şubesi istisna edilirse, zikredilen Mogol kabileleri ile Cengiz evladı bir asır gibi kısa zamanda kâmilen Türkleşmişlerdir. Mogolların ve Cengiz evladının Türkleşmeleri, kendilerinden nüfus itibarıyla, çok kalabalık ve daha medeni olan Türk deryasının içinde dağılmaları ile olmuştur. Bunun yanında, Mogolların Türk kütlesinin içinde iken islamiyeti kabul etmeleri, bu dinin salikleri olan Türklerle kaynaşmalarını da kolaylaştırmıştır. Böylelikle XIII. yüzyılın ilk yarısında zikri geçen tarihî Türk illeri, parçalanmalarına

---

1 Bk. Vladimirtsof, Mogolların İçtimâî Teşkîlâtı, Abdülkadir İnan trc., s. 100-109.

rağmen, nüfus bakımından yeni meydana gelen Cuci, Çagatay ve İlhanlı uluslarının esas unsuru olduklarından bu ulusların birer Türk ulusu karakterini kazanmalarına amil olmuşlardır.

Cengiz İmparatorluğu'nun dört bölümü içinde en uzun ömürlü ve devamlı olanı "Cuci Hanlığı"[2] *idi. Cuci Hanlığı parçalandıktan sonra da Cuci sülalesinin bazı şubeleri, Rusya'nın Kırım'ı ve Türkistan'ı istilasına kadar hayatiyetlerini muhafaza edebilmişlerdi. Dolayısıyla Cuci Ulusu'nun ve hanedanının tarihi, çok uzun bir devreyi kaplamaktadır.*

Memleketimizde bu güne kadar Cuci Ulusu'nun tarihini bütünüyle ele alan bir tetkik vücuda getirilmemişse de her biri gaye edindikleri mevzu bakımından ehemmiyetli olan kıymetli eserler ve makaleler neşredilmiştir. Ayrıca Avrupa dillerinde meydana getirilmiş olan, bazı tetkik eser ve makalelerin dilimize çevrilmiş tercümeleri de vardır. "Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi" adını taşıyan tetkikimizin hazırlanışı Ötemiş Hacı Tarihi'nin muhteva ve karakterine uygun olmak üzere tertiplenmiştir. Dolayısıyla çalışmamızın istikameti, ulusun etnik yapısının, Cuci Hanlığı'nın siyasi tarihi üzerindeki tesiri ile, Cuci sülalesinin ve ulusunun muhtelif şubelere ayrılma keyfiyetlerinin izahına yönelecektir.

Mevzu üzerinde çalışırken, takip edilen plan ve tertip aşağıda sıralayacağımız üzere tanzim edilmiştir. Birinci bölümde, müellif ve eserin tavsifi yapılmış; bu meyanda müellifin hâl tercümesi, şahsiyeti, eserin telif tarihi, yazıldığı yer, muhit, nüshaları, kaynakları ve değeri ayrı ayrı belirtilmiştir. İkinci bölüm, Ötemiş Hacı'nın eserine mevzu teşkil eden mekân yani Deşt-i Kıpçak ve bu sahada sakin olan Cuci Ulusu mefhumlarının izahı ile Cuci ailesinin şubeleri hakkında verilmesi zaruri olan ön malumata tahsis edilmiştir. "Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi" başlığını taşıyan üçüncü bölüm ise, Ötemiş Hacı Tarihi'ndeki vak'aların kronolojik olarak tasnifi ve kaynaklar muvacehesinde tahlil ve değerlendirilmesine ayrılmıştır.

Günümüzde Türk tarihinin birçok bahisleri, tetkike muhtaç bir vaziyette beklemektedir. Bunlardan birisi de muhakkak ki Cuci Ulusu'nun tarihidir. Sunulan tetkik denemesi, mahiyeti oldukça karışık ve halli hayli güç meseleleri ihtiva eden bu mevzuun belli başlı kaynaklarından birini tanıtmak ve bu kaynağın muhtevasına tekabül eden bir tahlilini vermek ümidindedir.

---

2 "Cuci Hanlığı" kullanılan bir tabir olmamakla beraber, tetkikimizde Cuci Ulusu'nun tamamına şamil devlet ismi olarak, mesela, Çagatay Ulusu ve Çagatay Hanlığı tabirlerine muvazi olarak düşünülmüş ve kullanılmıştır. Zira Altınorda, Akorda ve Gökorda gibi devlet mefhumunu karşılayan tabirler ancak Cuci Ulusu'nun bölümlerine tekabül eden adlardı ve ulusun bütününü ifade için devlet adı olarak "Cuci Hanlığı" veya "Cuci Devleti" tabirini kullanma zarureti ortaya çıkmaktadır.

Değerli hocam rahmetli Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, hususi kütüphanesindeki Ötemiş Hacı Tarihi yazmasıyla, kendisi tarafından istinsah edilmiş Taşkent Kütüphanesi nüshası kopyasını vermekle bana bu sahada araştırmaya başlamak imkânı bahşettiği gibi, tetkikimin hazırlanması sırasında kıymetli irşat ve yardımlarda bulunmuştur.

Elli yıl önce ilk defa metin üzerinde çalışmaya başladığım sırada yine rahmetli Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat hoca ile birlikte metin üzerinde çalışmıştık. Hoca, "Ötemiş Hacı Tarihi, Harezm Kıpçak şivesiyle yazılmıştı. Ancak Harezm bölgesinde kalabalık Türkmen nüfusu olduğu için Oğuz Türkçesinin yer yer tesiri görülen Kıpçak şivesidir" demişti. Rahmeti Hoca'yı burada rahmetle anıyorum.

Son olarak eserin basılması hususunda beni ikna eden ve ayrıca metnin transkripsiyonu hususunda yardımcı olan meslektaşım Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Prof. Dr. Mustafa KAFALI

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE TETKİKLER

Cuci Ulusu'nun tarihine ait kaynaklar çok çeşitli dillerde olup aynı zamanda bol miktarda mevcutturlar. Faydalanmış olduğumuz kaynaklar, dağınık karakterde olmaları hasebiyle yalnızca nevilerine göre tasnifle iktifa olunmayıp telif nevinden kaynaklar için meydana getirildiği sahalar da nazarı itibara alınarak sınıflamaya tabi tutulmuşlardır. Mevzuumuz icabı kullanılan kaynaklar, daha ziyade Cuci Ulusu'nun bünyesini, bölümlerini ve Cuci Hanedam'mn şubelerini izah eden veya mezkûr hususların aydınlanmasında yardımcı olabilecek mehazlardır. Bu ana kaynakları, A.Diplomatik ve Nümizmatik, B.Telif Tarihler, C.Seyahatname ve Hatıralar, Ç.Edebî Neviler, olmak üzere dört bölümde toplayacağız. Tali derecede faydalanılan kaynaklar burada zikredilmeyip bibliyografyada gösterilecektir. Yukarıdaki tasnife, mevzu ile alakalı mevcut tetkikler hakkında ayrıca bir bölüm de ilave olunmuştur.

A. Diplomatik ve Nümizmatik

Mevzuumuzun esası, siyasi tarihten ziyade yukarıda zikrettiğimiz üzere Cuci Ulusu'nun bünyesi, bölümleri ve Cuci sülalesine dair meseleler olması hasebiyle mevcut diplomatik ve nümizmatik kaynaklardan ancak zaruret hasıl olan hâllerde faydalanılmıştır. Bunlardan Feridun Bek'in, Münşeâtü's-selâtîn[1] mecmuası ile Prof. Akdes Nimet Kurat'ın Topkapı Sarayı arşivinden derlediği Altınorda Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitiklerden[2] Osmanlı - Altınorda ve Osmanlı - Özbek münasebetleri hususunda istifade edilmiştir.

Cuci Ulusu'nun muhtelif merkezlerinde darbedilen sikkelerin büyük bir kısmı geçen asırda Leningrad Ermitaj müzesinde toplanmıştı. Bu paraların envanter ve kataloğunu yapan A. K. Markof bunları eser hâline getirerek neşretmişti.[3] Eserdeki Altınorda ve Gökorda hanlarına ait sikkelerin darp yerleri ve yılları bizim için bazı hususlarda hüküm vermemize yardımcı olmuşlardır.

---

[1] Feridun Beğ, Münşeâtü's-selâtîn, 2 cilt, İstanbul 1275.

[2] Akdes Nimet Kurat, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınorda, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler, İst.1940.

[3] A.K.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja, Petersburg 1896.

B. Telif Tarihler

Mevzuumuzla alakalı telif tarihler, bir hayli yekûn tutmaktadır. Bunları telif sahalarına göre a) Yerli Telif Tarihler ve b) Yabancı Telif Tarihler olmak üzere iki kısımda inceleyeceğiz.

a) Yerli Telif Tarihler

Bu çeşit kaynaklar, Cengiz evladının hâkimiyetleri dâhilindeki sahalarda yani, Cengiz İmparatorluğunun muhtelif uluslarında ve bilhassa Cuci Ulusu dâhilinde telif edilmişlerdir. Cuci Ulusu'nda meydana getirilenler de daha ziyade Özbek veya Kırım dairesinde telif olunup muahhar eserlerdir. Bununla beraber muahhar olmalarına rağmen yerli kaynaklar olup sıhhatli ve değerli bilgileri muhtevidirler. Şimdi bu kaynakları telif tarihleri sırasına göre görelim.

Manghol-un Niuça Topça'an (Mogollar'ın Gizli Tarihi): Cengizliler devrinin ilk ve ana kaynaklarından olup, Mogol lisanında yazılan ve müellifi bilinmeyen Cengiz sülalesinin hanedan tarihi mahiyetinde olan bu eser,[4] Ogoday Kağan'ın 1240 yılında topladığı büyük kurultay sırasında telif olunmuştur. Mogol kabileleri, teşkilat ve ensap bakımından çok kıymetli olan bu eserde Deşt-i Kıpçak'ın fethine dair bir hayli malumat da mevcuttur.

Târîh-i Cihân-güşâ: Alâeddin Atâ Melik Cüveynî (ölümü:1283)'nin eseri.[5] 1260 yılında telif edilmiş olup, mevzuumuzu alakadar eden Deşt-i Kıpçak'ın Mogollar tarafından fethi ve Cuci Ulusu'nun başlangıç devresi için birçok malumatı ihtiva eden Farsça bir eserdir.

Câmi'ü't-tevârîh: İki büyük cilt hâlinde ve Reşîdüddin Fazlullah'ın başkanlığı altında bir heyetin hazırladığı Farsça eser 1318 yılında tamamlanmıştır. Câmi'ü't-tevârîh,[6] Cengizliler devri kaynaklarının en mühimi olup, Cuci Ulusu'na tahsis edilen fasılda Deşt-i Kıpçak'ın zaptı, Cuci Ulusu'nun bünyesi ve kabileler hakkında mufassal malumat vermektedir.

Şu'ûb-i Pençgâne: Reşidüddin Fazlullah'ın Câmi'ü't-tevârîh'le birlikte tamamladığı bu büyük ensap kitabı,[7] Cengiz sülalesinin muhtelif şubeleri meyanında Cuci evladının da mufassal şecere cetvellerini ihtiva etmektedir. Eserin izahları Farsça olup, nesep cetvellerinde isimlerin yanında Uygur harfleriyle mogolca imlaları da verilmiştir.

---

4 Ahmet Temir tarafından yapılan Türkçe neşir: Mogollar'ın Gizli Tarihi, Ankara 1948. Bu eserin Avrupa dillerinde muhtelif neşirleri mevcuttur.

5 Alâüddin Atâ Melik Cüveynî, Târîh-i Cihân-güşâ, Mirza Muhammed nşr. GMS, I-III London, 1912,1916,1937.

6 Reşîdüddin Fazlullah, Câmi'ü't-tevârîh, Behmen Kerîmî nşr., I-II, Tahran 1338. Bu eserin bölüm bölüm muhtelif neşirleri vardır.

7 Reşîdüddin Fazlullah, Şu'ûb-i Pençgâne, Topkapı Sarayı - III. Ahmed Ktb., nu. 2937. Kütüphanede, "Kitab-ı Nesebnâme-i mülûk" adıyla kayıtlıdır.

Mu'izü'l-ensâb: Reşîdüddin Fazlullah'ın Şu'ûb-i Pençgânesinin Şahruh ve Hüseyin Baykara zamanında zeyl edilmiş şeklidir. Bu kıymetli ensap kitabı,[8] her ne kadar Timurîler devrinde tamamlanmış ise de menşe itibarıyla Cengizliler devri içinde mütalâa etmek icap etmektedir.

Şecere-i Türk: Hîve hanı Ebulgazi Bahadır Han'ın Türkçe yazılmış olan bu mühim eseri,[9] 1663 yılına yani kendi hükümdarlığının sonuna kadar olan devreyi içine almaktadır. Cengiz evladının çeşitli şubeleri ve bilhassa Cuci Ulusu ile Özbek hanlarının hanedan tarihi durumundadır. Ebulgazi Bahadır Han'ın son senelerine ait son kısmı oğlu Öreng Han tamamlamıştır. Cuci evladının şubelerinin ensap cetvellerini doğru ve sıhhatli bir şekilde vermektedir. Ayrıca Cuci Ulusu'nun bölümleri ve kabilelerini de tespit bakımından kıymetli bir eserdir.

Câmi'ü't-tevârîh: Şecere-i Türk ile aynı tarihlerde Ali Celâyir tarafından Özbek dairelerinde telif edilmiştir. Ali Celâyir, Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'ini muhtasaran Türkçeye tercüme ederek, Reşîdüddin'in bıraktığı yerden itibaren Cuci Ulusu'nun tarihini XVII. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirmiştir. Ali Celâyir'in eseri,[10] bilhassa ensap cetvelleri ve Cuci Ulusu'nun bünyesindeki kabilelerin tespiti bakımından kıymetli bir kaynaktır.

Tevârîh-i Tatarhan ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak: Cuci Ulusu'nun muahhar Türkçe kaynaklarından birisi olan bu eser,[11] 1736 yılında Kefeli İbrahim Efendi tarafından tamamlanmıştır. Mezkûr tarihe kadar Altınorda ve bakıyyesinin ahvalini anlatan muhtasar bir tarihtir. Kefeli İbrahim Efendi'nin eserinde, tarihlerin, hem hicri ve hem de miladi sene olarak zikredilmiş olması, diğer şark-islam kaynaklarından farklı bir hususiyetini teşkil eder.

Umdetü't-tevârîh: Kırımlı Hacı Abdülgaffâr'ın 1744 yılında tamamlamış olduğu bu eser,[12] muahhar olmasına rağmen, Cuci Ulusu tarihinin en kıymetli Türkçe kaynaklarından birisidir. İki kısımdan meydana gelen eserin birinci bölümü, Cuci Ulusu'nun teşekkülünden dağılışına kadar olan devreyi içine almaktadır. İkinci bölüm ise Kırım Hanlığı tarihidir. Birinci bölüm, Cuci Ulusu tarihinin kıymetli kaynaklarından birisi olduğu hâlde günümüzde

---

8 Mu'izü'l-ensâb, Paris, Bibliotheque Nationale, Cod. Persan, Ancien Fonds, No.67 (Ord. Prof. Zeki Velidi Togan'ın bu eserden Cuci evladına dair ensap cetvelleri kopyasından faydalanılmıştır).

9 Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Desmaison nşr., I-II, Petersburg 1871, 1874; Rıza Nur nşr., İstanbul 1925.

10 Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, İ.Berezin nşr., 2 cilt, Kazan 1851.

11 Kefeli İbrahim Efendi, Tevârîh-i Tatarhan ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak, Cafer Seyid Ahmed Beğ'in önsözü ile, Romanya- Pazarcık 1933.

12 Kırımlı Hâcı Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, Necib Âsım nşr., İstanbul 1343, (TTEM. İlâvesi).

kayıp eserler meyanında olan Tarih-i Dost Sultan-ı Özbekî'nin aynen nakli olması hasebiyle, böyle mühim bir eksikliği telafi etmektedir. Umdetü't-tevârih, Cuci Ulusu'nun siyasi tarihi için olduğu kadar Cuci evladının nesepnameleri ve Cuci Ulusu'nun bünyesini tetkik için de kıymetli bir eserdir. Ayrıca bu eserin başlangıcında 12 Hayvanlı Türk Takvimi'ne dair malumat da mevcuttur.

Es-seb'ü's-seyyar: Seyyid Muhammed Rıza (ölümü:1756)'nın bu eseri[13] Kırım Hanlığı tarihi olmakla beraber başlangıç kısmında Altınorda tarihine ait muhtasar bir bölüm bulunmaktadır.

b) Yabancı Telif Tarihler

Yabancı kaynaklar, anlaşılacağı üzere Cengiz evladının hâkimiyet sahasının dışında telif olunmuşlardır. Bunları meydana getirildikleri sahalara göre sırayla zikredeceğiz.

1.Timurlular Devri Kaynakları

Timurlular devri kaynaklarının ilki Nizâmüddin Şâmînin Zafernâmesi'dir.[14] Timur'un seferlerinin tarihi olan bu Farsça eser 1404 yılına kadar vakaları muhtevi olup mevzuumuz için Timur'un Altınorda seferlerine ait bahisler bakımından önemlidir.

Timurlular devrinin diğer bir kaynağı da Şerefüddin Ali Yezdî (ölümü:1454)'nin Zafernâmesi'dir.[15] Esas itibarıyla Nizâmüddin Şâmî'nin Zafernâmesi'nin tafsil ve zeyl edilmiş şekli olup bilhassa eserin başındaki "Mukaddime" kısmında Türk tarihi için kıymetli bilgiler mevcuttur. Farsça telif edilen bu Zafernâme de diğeri gibi daha ziyade Timur'un Altınorda seferlerine ait siyasi hadiseler bakımından faydalıdır.

Bu devrin mevzuumuzla alakalı diğer bir kaynağı da Lûtfullah Hâfız-ı Ebrû (ölümü 1430)'nun Zeyl-i Câmi'ü't-tevârîh'idir.[16] Hâfız-ı Ebrû, Reşidüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'ini kendi zamanına kadar devam ettirmiştir.

Cuci sülalesinin tarihi bakımından batılı tarihçilerin çok değer verdikleri bir kaynak da Târîh-i Mu'înî'dir.[17] 1414 yılında telifi tamamlanmış olan bu

---

13 Seyyid Muhammed Rıza, Es-seb'ü's-seyyar, Râgıp Paşa Ktb.Nu:1016.

14 Nizâmüddin Şâmî, Zafernâme, Türkçe trc. Prof. Necati Lugal,, Ankara 1948.

15 Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, Bayezid ktb., Veliyüddin Efendi kısmı, Nu: 4977. Muhtelif neşirleri olmasına rağmen, "Mukaddime" bölümünün neşri şimdiye kadar yapılmadığı için yazması kullanılmıştır. Ayrıca Çagatayca tercümesinin yazması için bk. Zafernâme-i Emîr Timur, Topkapı Sarayı, Bağdat Köşkü ktb. Nu: 281. Kezâ, Çagatayca tercümesinde de "Mukaddime" kısmı yoktur.

16 Lûtfullah Hâfız-ı Ebrû, Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih, Hanbaba Beyanî nşr., Thran 1337.

Farsça kaynağı Barthold, 1927 yılına kadar "İskender Anonimi" adı altında zikretmiştir. İlk bulunduğu zaman müellifi bilinmediği ve eserin adı da belli olmadığı için, Timur'un torunu İskender Mirza'ya takdim edilmesi münasebetiyle esere mezkûr ad verilmişti. Bilahare diğer nüshaları da bulunarak müellifinin Mu'înüddin Natanzî olduğu anlaşılmıştır. Altınorda hanları hakkında olduğu kadar, Doğu Deşt-i Kıpçak hanları için de bol malumat vermesi bakımından kıymet kazanmış bir eserdir.

Timurîler devrinin ana kaynaklarından birisi olan İbn-i Arabşah'ın 'Acâibü'l-makdûr fî ahbâri Timur,[18] adlı eseri, 1436 yılında tamamlanmış olup Arapça kıymetli bir kaynaktır. İbn-i Arabşah eserinde Deşt-i Kıpçak ahvaline dair bazı mühim haberler vermektedir.

Timur'un torunlarından Uluğ Bek'in Târîh-i erba'-i Ulus veya daha ziyade Şeceretü'l-Etrâk[19] adıyla maruf Farsça eseri, mevzuumuz bakımından değerli kaynaklar arasındadır. Şeceretü'l-Etrâk, diğer adından da anlaşılacağı üzere Cengiz İmparatorluğu'nun "Dört Ulusu"nun tarihi mahiyetindedir. Uluğ Bek, 1449 yılına kadar bu ulusların hanlarını sırasıyla nesepleri ve saltanat devreleriyle birlikte izah etmiştir. Ayrıca eserde Çagatay ve İlhanlı Uluslarının sukutundan sonra zuhur eden devletler ve hanedanlar hakkında da malumat verilmektedir.

Kemâlüddin Abdürrezzak es-Semerkandî'nin eseri, Matla'ü's-sa'deyn ve mecma'ü'l-bahreyn[20] de Timurlular devrinin mühim kaynaklarındandır. İlhanlı Ebu Sait Han'ın 1304 yılında doğumundan, Timurun torunu Hüseyn Baykara zamanına kadar bütün vekayii ihtiva eden bu Farsça kaynak, 1471 yılında tamamlanmıştır. Eserde, dolayısıyla Altınorda ve Özbek ahvaline dair hususlar mevcuttur.

Timurîlerin sukutundan sonra telif edildiği hâlde menşe itibarıyla bu devre kaynakları meyanında sayılan Gıyâsüddin Hondmîr'in Târîhü habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer[21] adlı eserinde de dolayısıyla mevzuumuzu alakadar eden hususlar mevcuttur. Hondmîr, anne tarafından dedesi olan Mîrhond'un eseri Ravzatu's-safâ'yı da zeyl etmiş ve dedesinin eserinden ilham alarak 1527 yılına kadar vekayii muhtevi olan Farsça eserini

---

[17] Mu'înüddin Natanzî, Müntehabü't-tevârîh-i Mu'înî, Jean Aubin nşr., Tahran 1957. Bu neşirde Cuci evladı ve Ulusu'na dair bölüm s. 68-102 arasındadır.

[18] İbn-i Arabşah, Târîh-i Timur, Türkçe trc. Nazmizâde Hüseyin Murtaza, İstanbul 1272.

[19] Uluğ Bek, Şeceretü'l-Etrâk, British Museum, Or. Nu: 8106 (Bu nüshanın fotostatı Umumî Türk Tarihi kürsüsünde mevcuttur).

[20] Kemâlüddin Abdürrezzak es-Semerkandî, Matla'ü's-sa'deyn ve Mecma'ü'l-bahreyn, Muhammed Şefî nşr., 2 cilt, (taşbasma), Lahor 1360.

[21] Gıyâsüddin Hondmîr, Târîh-i Habîbü's-siyer, Celâleddin Hemaî nşr., 4 cilt, Tahran 1333.

telif etmiştir. Bu bakımdan Ravzatü's-safâ'daki malumatı Hondmîr'in eserinde bulabiliriz.

2. Safevî Devri Kaynakları

Safevî sahasında telif edilen ve mevzuumuzla alakalı olan kaynaklardan Emîr Yahya el-Kazvînî'nin eseri Lübbü't-tevârîh'te[22] Özbek Hanları için ayrı bir bölüm mevcuttur. Çok kıymetli malumatı ihtiva eden bu Farsça eser, 1541 yılına kadar olan vakaları içine almaktadır.

Kadı Ahmed Gaffâr Kazvînî'nin Târîh-i Cihân-ârâ[23] adlı Farsça eserinde, Cuci Ulusu'nun bölümleri ve Cuci Hanedanı'na dair malumat, ayrı bir fasıl hâlinde verilmektedir. Cuci Ulusu'nun tarihi bakımından Avrupalı tarihçilerin muahhar olmasına rağmen çok değer verdikleri bir kaynaktır. Eser 1577 yılına kadar olan vekayii ihtiva eder.

Hasan Bek Rumlu'nun Ahsenü't-tevârîh'inde[24] de Safevî-Özbek münasebetleri dolayısıyla Özbek hanları hakkında yeri geldikçe malumat verilmektedir. Cihan tarihi mahiyetinde olan 10 ciltlik Farsça eserin bizim için lüzumlu olan sonuncu cildi Safevîler'in 1495-1577 yılları arasındaki devresini ihtiva eder.

Safevî kaynaklarından İskender Bek Münşî'nin Târîh-i Âlem-ârây-i 'Abbâsî[25] adlı Farsça eseri de Safevî-Özbek münasebetleri bakımından mevzuumuzla alakalıdır. Safevîlerin başlangıcından, 1629 yılına kadar hadiseleri ihtiva eden mufassal bir tarihtir.

3. Osmanlı-Memluk Devri Kaynakları

Osmanlı sahasında telif olunan ve Cuci Ulusu'ndan bahseden kaynaklar hem mahdut miktarda ve hem de muahhar eserlerdir. Bunlardan Ahmed b. Lûtfullah Müneccimbaşı'nın Câmi'ü'd-düvel'inin Türkçe tercümesi Sahâifü'l-ahbâr[26] adlı umumi İslam tarihindeki Cuci Ulusu'na ait kısımlardan faydalandık. Eser 1672 yılında tamamlanmış ve çok tanınmış bir eserdir.

---

22 Emir Yahya el-Kazvînî, Lûbbü't-tevârîh, Bayezid Ktb., Veliyüddin Efendi kısmı, Nu: 2444.

23 Kadı Ahmed Gaffâr Kazvînî, Târîh-i Cihân-ârâ, Müctebâ Minovî nşr., Tahran 1342.

24 Hasan Beğ Rumlu, Ahsenü't-tevârîh, 10 cilt (yalnız son cilt kullanılmıştır.) , Nuruosmaniye ktb. Nu: 3317.

25 İskender Beğ Münşî, Târîh-i Âlem-ârây-i 'Abbâsî, İrec Afşar nşr.,2 cilt, Tahran 1334.

26 Ahmed b.Lûtfullah Müneccimbaşı, Sahâifü'l-Ahbâr, Şâir Nedîm trc., 3 cilt, İstanbul 1285.

Osmanlı sahasında telif edilmesine rağmen yalnızca Cuci Ulusu'nun tarihine tahsis edilen, Abdullah b. Rıdvan'ın IV. Murad (1622-40) 'a taktim ettiği Târîh-i Deşt-i Kıpçak'ı[27] 25 varaklık muhtasar ve faydalı bir eserdir.

Memlukler sahasında telif olunan kaynakların çoğunda Altınorda ahvaline dair serpinti hâlinde malumat mevcuttur. W. De Tiesenhausen, 1884 yılında Arapça kaynaklarda, Altınorda tarihine ait kısımları bir araya derleyerek Sbornik materyalof otnosiaçihsiya k istorii Zolotoy Ordı[28] adı altında neşretmişti. Böylelikle Altınorda tarihi mevzuunda çalışanlar için çok faydalı bir mecmua eser meydana getirilmiş oldu. Bu bakımdan alakalı kaynakları tek tek görmeyip bu eserden faydalandık.

C. Seyahatname ve Hatıralar

Cuci Ulusu'nun ahvaline dair birçok kıymetli malumatı, muhtelif zamanlarda Deşt-i Kıpçak'a seyahat eden, şark ve garp seyyahlarının seyahatnamelerinden ve seyahat hatıralarından elde etmekteyiz. Bunlardan ilki Cengiz Han'ın Harezmşahlar üzerine yaptığı sefer sırasında yanında bulunan Çinli Yehlü Ch'uts'ai'ın hatıralarıdır[29]. Harezm ahvali hakkında verdiği kısa malumat bizim için kıymetlidir.

1245-46 yıllarında Papanın elçisi olarak Karakurum'a kadar giden Plano Carpini'nin Seyahatnamesi[30] ile hemen onu takiben 1253 yılında Fransa kralının elçisi sıfatıyla Karakurum'a giden William Rubruck'un Seyahatnamesi[31], Cuci Ulusu'nun ahvali hakkında çok kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Her iki elçinin de Deşt-i Kıpçak'tan geçerken kaydettikleri hatıralar, eserlerinin mühim bir kısmını teşkil etmektedir.

XIV. yüzyılın ilk yarısında, Deşt-i Kıpçak hakkında bize malumat veren seyyahlardan İbn Batûta'nın seyahat hatıraları bir hayli zengindir. İbn Batûta uzun süren dünya seyahati sırasında 1333 yılında Özbek Han zamanında

---

27 Abdullah b.Rıdvan, Târîh-i Deşt-i Kıpçak, Topkapı Saray-Bağdat Köşkü Ktb. Nu: 298.

28 W. De Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler, Türkçe trc. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.

29 Türkçe trc. W.Eberhard, Türkistan Seyâhatnâmesi, Belleten, VIII / 29, s.137-142, Ankara 1944.

30 İngilizce nşr. (William Rubruck Seyâhatnâmesi ile birlikte): The Journey of William Rubruck and The Journey of John of Plano de Carpine, edbby William Rockhill, London 1900. (Hakluyt Society Series). Almanca nşr.: Johann de Plano Carpini, Geschichte der Mongolen und Reiseberichte, F. Risch, Leipzig 1930.

31 Almanca nşr.: Wilhelm von Rubruck , Reise zu den Mongolen (1253-1255), F. Risch, Leipzig 1934.

Deşt-i Kıpçak'a uğramış ve seyahatnamesinde[32] uzunca bir faslı Cuci Ulusu ahvaline tahsis etmiştir.

XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başında Münih'ten çıkarak Doğu Avrupa, Asya ve Afrika memleketlerine seyahat etmiş olan Johann Schiltberger, seyahat yıllarına (1394-1427) ait hatıralarını Seyâhatnâmesi'nde[33] toplamıştır. Eserinde, Deşt-i Kıpçak'ta cari bazı âdetler hakkında, şayanı dikkat müşahedeler kaydetmiştir.

XV. yüzyıl içinde, biri yüzyılın ilk yarısında diğeri ikinci yarısında Kırım ve Astarhan yoluyla Akkoyunlu ülkesine giden Venedikli Josef Barbaro (1436 yılında) ve Ambrosi Contarini (1476 yılında) adlı elçilerin seyahat hatıralarında[34] da Deşt-i Kıpçak'ın gördükleri kısımları hakkında bazı mühim bilgiler verilmektedir.

1508 yılında Şeybak Han'ın yanına giden Fazlullah b. Ruzbehân Honcî, eseri Mihmân-nâme-i Buhara'da[35] Özbekler hakkında kıymetli malumat vermektedir. Eserde bilhassa Özbek Ulusu'nun bünyesi hakkında ve Şeybak Han'ın Kazaklar üzerine yaptığı seferlere dair nakledilen bilgiler çok kıymetlidir.

Türk denizcisi Seydi Ali Reis, Hindistan'dan karayolu ile dönerken Buhara ve Harezm ülkelerini de görerek; oraların ahvalini eseri Mir'âtü'l-Memâlik[36] adlı kitabında çok güzel bir şekilde tasvir etmiştir. Seydi Ali Reis, 1556 yılında Harezm'e uğradığı zaman Harezm Şibanîleri'nden Dost Han'ı da görmüştü.

I. Maksimilyan'ın elçisi olarak 1516-1526 yıllarında Moskova'da bulunan Sigmund von Herberstein, Kazan, Astarhan Hanlıkları ile Nogaylar hakkında, Latince olarak telif ettiği Rerum Moscoviticarum Commentari[37] adlı eserinde çok kıymetli bilgiler vermektedir. 1549 yılında Viyana'da basılan bu kitabın 1550'de İtalyancaya, 1557'de ise Almancaya yapılmış tercümeleri vardır.

---

32 İbn Batûta Seyâhatnâmesi, M. Şerif Paşa trc., 3 cilt, İstanbul 1333-1338; İbn Batûta'nın Deşt-i Kıpçak Seyâhati, Rızâeddin b. Fahreddin trc., Orenburg 1917, 48 s.

33 The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, trans. by J. Buchan Telfer, with notes by P. Brunn, London 1879, Hakluyt society Series.

34 Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, trans.by W.Thomas, ed.by Lord Stanley of Alderly, London 1873, Hakluyt Society Series.

35 Fazlullah b.Ruzbehân Honcî, Mihmân-nâme-i Buhara, Minûçihr Sutûde nşr., Tahran 1341.

36 Seydi Ali Reis, Mir'âtü'l-memâlik, İstanbul 1313.

37 Rusça nşr.: Gerberşteyn i yevo İstoriko-Geografiçeskiya İzvestiya O Rossiyi, E. Zamıslovsky, Petersburg 1884.

1558-59 yılında Moskova'dan Astarhan'a, oradan da Harezm ve Buhara'ya kadar giden İngiliz tüccarlarından Anthony Jenkinson'un da seyahat hatıraları[38] mevzuumuz için kıymetlidir. Anthony Jenkinson Hîve'ye geldiği zaman Dost Han öldürülmüş ve yerine Hacim Han Harezm hanı olmuştu. Ayrıca seyâhatnâmesinde Amu Deryâ'nın akış istikameti hakkında da bilgi vermektedir.

Bu seyahatnamelerden gayri Deşt-i Kıpçak sahası ile alakalı olmamakla beraber 1403-1406 yılları arasında İspanya'dan elçilik vazifesi ile Timur'un başkenti Semerkant'a seyahat ederak, Timur'un son günlerinde Semerkant ahvalini gören Gonzalez don Clavijo'nun seyahatnamesi,[39] mevzuumuzla doğrudan doğruya alakalı değilse de Timur ve Toktamış'ın son bir defa daha anlaşma teşebbüsünde bulunduklarına dair eserindeki kayıt bizim için mühimdir.

Ç. Edebî Neviler

1341-42 yıllarında Harezm-Kıpçak lehçesinde yazılan Kutb'un manzum eseri Husrev ü Şîrîn[40] millî edebiyatımızın kıymetli nümunelerinden birisi olup müellif, eserini Özbek Han'ın oğlu Tini-Bek Han'a takdim etmişti. Kutb'un bu eserinin başlangıcındaki Tini-Bek Han'a ve hatununa methiye kısmında bazı mısralar bizim için faydalı olmuştur.

Muhammed Sâlih tarafından Şeybak Han (1500-1510) için 1506 yılında telif edilen Türkçe manzum Şeybanînâme[41] ile aynı tarihlerde telif edilen müellifi meçhul diğer bir Türkçe Şeybanînâme,[42] Şeybak Han devrine ve Özbekler'e dair faydalı bilgiler elde edebileceğimiz edebî mahsüllerdendir.

Bunlar meyanında Şeybak Han'ın kendi dîvânı[43] da bizim, bazı izahları yapabilmemizde ve hüküm verebilmemizde yardımcı olmuştur.

D. Tetkikler

Cuci Hânedânı ve Ulusu'nun tarihi hakkındaki kaynakların dağınıklığı, pek çeşitli dillerde ve ekseriyetinin de birbirleriyle ihtilaf hâlinde bulunuşu, bu sahaya ait derli toplu eserlerin ortaya konmasını güçleştirmiştir. J.von

---

38 İng. Nşr.: Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson (1558-59), by E.Delmar Morgan and C.H.Coote, London 1886, Hakluyt Society Series.

39 Clavijo, Embassy to Tamerlane (1403-1406), trans. by Guy Le Strange, London 1928.

40 Kutb, Hüsrev u Şîrîn, A.Zajaczkowski nşr., Tekst CI., Faksimile CII., Varşova 1958.

41 Muhammed Sâlih, Şeybanî-Nâme, P.M.Melioransky, A.Samoyloviç nşr., Petersburg 1908.

42 Şeybânî-Nâme, İ.Berezin nşr., Kazan 1849.

43 Dîvân-ı Şeybak Han, Topkapı Sarayı-III. Ahmed Ktb. Nu: 3436.

Hammer-Purgstall'ın Geschichte der Goldenen Horde in Kipschak[44] adlı eseri ile geçen yüzyılda başlayan çalışmalar, aradan bir asrı mütecaviz zaman geçmesine rağmen hâlen istenilen seviyeye erişememiştir. Cuci Ulusu'nun tarihine dair bahislere eserinde toplu olarak yer vermeye çalışan Hammer'den sonra günümüze kadar, yine toplu manada eserler, çeşitli lisanlarda olmak üzere neşrolunmuşlardır. Burada Cuci Ulusu'nun muhtelif bahislerini aydınlatmak üzere yazılmış olan eserlerin zikrinden istinkâf ederek yalnızca Hammer'den sonra Cuci Ulusu'nun tarihini ve müesseselerini bütün olarak ele alan eserleri göreceğiz.

Henry Howorth, 1876-1888 yılları arasında neşrettiği, hacimli olan History of the Mongols[45] adlı 3 ciltlik eserinin iki kitap hâlindeki II. cildini, Cuci Ulusu'nun tarihine tahsis etmişti. İdil-Ural ulemasından Şihâbüddin Mercani'nin ilki 1885 ve II. cildi 1900 yılında Kazan'da mahallî Türkçe ile tab olunan Müstefâdü'l-ahbâr fî Târîhi Kazan ve Bulgar[46] adlı eseri ile, Murad Remzî'nin 1908 yılında Orenburg şehrinde Telfîkü'l-ahbâr ve telkîhü'l-âsâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar[47] adıyla Arapça neşredilen 2 ciltlik eseri, metot noksanlıklarına ve yalnızca şark kaynaklarına istinaden telif edilmelerine rağmen Türk ulemasının bu sahadaki çalışmalarına ilk nümuneler olmaları bakımından kıymetlidirler. Bu eserleri hemen takiben, Türk ulemasından Ahmed Zeki Velidi Togan'ın 1912 yılında Kazan şehrinde neşrettiği Türk ve Tatar Tarihi[48] de Altınorda ve bakayasının mahalli Türkçe ile yazılmış tarihlerindendir.

Mevzuubahis tetkiklerin XX. yüzyılın başlarında 25 sene kadar bir fasıla verdikten sonra yine devam ettiklerini görmekteyiz. 1937 yılında A.Y.Yakubovsky ile B. D. Grekof'un müştereken hazırladıkları Zolotaya Orda isimli eser, Cuci Ulusu'nun tarihi için yeni bir hamle olmuştur. İki bölümden meydana gelen esere bilahare A. Y. Yakubovsky, III. bölüm olarak, Altınorda'nın inhitat devresini ilave etmiştir.[49] 1939 yılında neşredilen Rene Grousset'nin L'Empire des Steppes'i[50] umumi mahiyette kompilasyon eser olup, bozkır imparatorlukları arasında Cuci Hanlığı'na geniş bir bölüm tahsis edilmiştir. Son iki eseri, Bertold Spuler'in aynı mevzuda 1943 yılında neşrettiği, Die Goldene Horde, Die Mongolen in

---

[44] J.von Hammer-Purgstall, Geschichte der Goldenen Horde in Kipschak, Budapest 1840.

[45] H.Howorth, History of the Mongols, I., IIa-IIb, III., London 1876-1888, IV.Supplement and indices, London 1927.

[46] Şihâbüddin Mercânî, Müstefâdü'l-ahbâr fi târîhi Kazan ve Bulgar, 2 cilt, Kazan I.c., 1885 ve II.c., 1900.

[47] Murad Remzî, Telfîkü'l-ahbâr ve telkîhü'l-âsâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar, 2 cilt, Orenburg 1908.

[48] Ahmed Zeki Velidi, Türk ve Tatar Tarihi, Kazan 1912.

[49] A.Y.Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, Türkçe trc. Hasan Eren, İstanbul 1955 (Bu tercümede eserin Yakubovsky'e ait olan I. ve III. bölümleri mevcuttur.).

[50] Rene Grousset, l'Empire des Steppes, Paris 1964.

Russland (1223-1502) isimli tetkiki takip etmiştir.[51] Bu eserlerin hâlihazırda sonuncusu durumunda olan George Vernadsky'nin The Mongols and Russia[52] adlı eseri, 1953 yılında Amerika'nın Yale Üniversitesi neşriyatı arasında Rusya Tarihi Serisi'nin III. kitabı olarak neşrolunmuş değerli bir eserdir.

---

[51] Bertold Spuler, Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland (1223-1502), Leipzig 1943.

[52] George Vernadsky, The Mongols and Russia, The history of Russia series, III. volume, Yale University Pres, America 1953.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜELLİF ve ESERİ

A. Müellifin Hâl - Tercümesi ve Şahsiyeti

Eserin müellifi Ötemiş Hacı hakkında gerekli malumatı, eserinin önsözünde[53] ve tamamlayıcı bilgileri de Hâfız Tanış Buhârî'nin eserinde[54] bulmaktayız. Ötemiş Hacı'nın Mevlânâ Muhammed Dostî adlı zatın oğlu olup Harezm'de hükümdarlık eden Şibanlılardan Yâdigâr Han sülalesinin hizmetinde bulunmuş olduğu ve hatta onların vezirliklerini yaptığı kendi ifadesinden anlaşılmaktadır.[55] Müellif, ilk olarak bu sülaleden Harezm'i fetheden Ebu'l-Mansûr Yılbars[56] Bahâdır Han'ın (1515-1526) maiyetinde bulunduğunu ifade etmektedir.[57] Şah İsmâil-i Safevî, 1510 yılında Maveraünnehir hükümdarı Muhammed Han Şibanî'yi[58] mağlub ettikten sonra Harezm'i işgal etmişti.[59] Fakat Ebu'l-Gazi'nin nakline göre dört-beş yıl sonra, yani 1514/15 yıllarında Yılbars Han, Harezm'i zaptederek,

---

[53] Müellifin hâl-tercümesi, eserinin bilinen iki nüshasından yalnız Taşkent nüshasında ("Tn") bulunmakta olup Zeki Velidi Togan nüshası ("ZVn"), önsözü ihtivâ etmemektedir.

[54] Hâfız Tanış Buhârî'nin 1587 yılına kadar vekayii içine alan eseri "Şeref-nâme-i Şâhî", Mâverâünnehir ve Buhârâ hükümdârı Abdullah Han b. İskender Han'a (v.1006/1598) ithaf edildiği için "Abdullah-nâme" ismini de taşır (Storey II, 374).

[55] (Ib) معلوم بولغای کم بو حقیر فقیر اوتمش حاجی ابن مولانه محمد دوستی حضرت خاقان مغفور مخدوم یادکار خان خانزاده سی نیك خان ذات بنده وزیرلری و قدیم خدمتکارلریندین ترور.

[56] Ötemiş Hacı metninde یلبارس خان veya ایلبارس خان şekillerinde iki çeşit imla mevcuttur. Ebu'l-Gazi'de ise ایلبارس şeklindedir. Yılbars Han, Yâdigâr Han'ın torunu, Berke Sultan'ın oğludur. Nesep cetveli şöyledir: Yılbars Han b. Arabşah b. Pulat b. Münge Timur b. Badakul b. Cuci Buga b. Şiban Han b. (Cuci Han) b. Cengiz Han. Bk. Şecere-i Türk, R.N.n s. 193-211.

[57] (Ia) اول محلده حضرت سلطان الاعظام والخان المکرم المغفور بعنایة الملك المنان ابوالمنصور یلبارس بهادر خان طاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه خدمت لا زینده بولور ایردم.

[58] Muhammed Han Şibanî (845/1451-916/1510) yılları arasında yaşamış, 906/1500'de han olmuştur. Ebu'l-hayr Han'ın torunu olup Şah Budak'ın oğludur. İran kaynaklarında ismi, " محمد خان شيباني " şeklinde veya İskender Münşî'nin Târîhi-i Âlem-ârây-i Abbâsî'sinde olduğu gibi "شاهی بیك" şeklindedir. (Bk. Îreç Afşar nşr. I., 27-28). Müneccimbaşı "شیبك" (III, 184); Özbek kaynakları ise "محمد شاه بخت شیبانی" veya "شایباق ، شیباق" şeklinde nakletmektedirler. Şaybak Han'ın kendi hattı olan Türkçe divanında kendisine "ای شبانی" veya "ای شبان" şeklinde hitap etmektedir (bk.Topkapı Sarayı, III.Ahmed Ktb., nr., 3436).

[59] Şecere-i Türk, D. nşr., s.210-211; RN. Nşr., 204-205.

Safevîleri tardetmişti.[60] 1526 yılında vefat eden Yılbars Han'ın maiyetinde olan Ötemiş Hacı, hanın ve evlatlarının "kadimî hizmetkârlarından" olduğunu söylemektedir.[61] Bu duruma göre müellifin doğduğu tarihi tespit için 1515-1526 yılları arasında vazife görebilecek yaşta olduğunu dikkate alarak; asgari 1490-1500 yılları arasında dünyaya gelmiş olması ihtimalini düşünebiliriz. Harezm Şibanîlerinin lûtfuna mazhar olan müellif,[62] devamlı olarak bu hanedanın hizmetinde bulunmuş, hatta vezirlik vazifesine kadar yükselmiştir.[63]

Ötemiş Hacı, eserini yazıp tamamladıktan sonra daha uzun yıllar yaşamıştır. Nitekim 1583'te Buhara Hükümdarı Abdullah Han, ellerinin Harezm bölgesinden geçerken taarruza uğramamaları için Harezm büyüklerinden Ötemiş Hacı'ya müracaat etmişti.[64] Abdullah Han'ın bu müracaatı, dikkate alınarak bu zaviyeden düşünüldüğü takdirde, Ötemiş Hacı'nın Şarkî Deşt-i Kıpçak'ta ve Harezm bölgesinde Özbekler arasında nüfuzunun ve mevkiinin derecesi hakkında bir fikir sahibi olabiliriz. XVI. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında Harezm ve Deşt-i Kıpçak'ın Harezm'e komşu olan bölgelerinde seyahat ve ticaret emniyeti hayli bozulmuştu.[65] Ana ticaret yollarının bu bölgeden geçişi bakımından, emniyet meselesi çok önemli bir husus olmaktaydı. Dolayısıyla Abdullah Han'ın müellife olan müracaatının ehemmiyeti ile birlikte Ötemiş Hacı'nın şahsiyetinin değeri ortaya çıkmaktadır.

Ötemiş Hacı'nın doğum tarihini kati olarak tesbit edememiştik. Vefat tarihi için de aynı durum mevcuttur. Abdullah Han'ın vaki müracaatından sonra ne kadar yaşadığı bilinmeyen müellifin, yalnız bu müracaat tarihi nazar-ı itibara alınsa bile 80 yaşından fazla yaşadığı istidlal edilebilir.

Müellif, eserinde izahatını verdiği birçok yerleri, seyahat yaparak bizzat görmüştür. Harezm'den İdil (Volga) ırmağına kadar olan yerleri ve Hazar (Kulzum) denizinin kuzeyinden güneyine kadar olan yerleri eserinde anlatmıştır. Mesela: İdil ırmağının doğusundaki bir dağ için "Her kim İdil

60 Şecere-i Türk, D. nşr., s.215; RN. Nşr., s.209.
61 Bk. yukarıda not 3,5.
62 (Tn, Ia) ون بولار جنكيز خان نبيره لارى بولوب ايرور و من بو خاندان نيك نعمتي برلا فرورده ايردم
63 Bk. yukarıda not 3.
64 Bu mesele için bk. Hâfız Tanış Buhârî, Abdullah-nâme, 356a; Z.V.Togan, Türkili (Türkistan) Tarihi, I, s.148.
65 Meşhur Türk denizcisi Seydî Ali Reis 964/1556'da Harezm'i ziyaret ettiği zaman, yolların emniyetsizliğine ve çapul hadiselerine bizzat şahit olarak eserinde tasvir etmiştir. Bk. Mir''âtü'l-memalik, İst. 1313, s.71-83.

ırmağını Baskuncak'tan[66] Yayık ırmağına doğru geçerse bir günlük yolculuk müddetince bu dağı gözden kaybetmez"[67] demektedir.

Hülâgü Han üzerine sefere çıkan Bereke Han'ın ordusuyla hareketini tasvir ederken sefer güzergâhını bizzat görüp tetkik ettiği anlaşılmaktadır. Mesela "İdil ırmağını geçip, Kulzum (Hazar) denizinin kıyısını takip ederek Hülâgü Han'ın ordusunun üzerine yürüdüler. Sahil boyunca körfezler vardır ve birçok ırmaklar üzerinden geçer. Yol boyunca kum tepeleri vardır. Bu yerleri ben gördüm"[68] demektedir. Yine bu yol boyunun tasvirine şu şekilde devam etmektedir: "Bu körfezlerin ötesinde denize (Kulzum=Hazar) bir tane bile ırmak karışmaz. Orada uluğ bir togay vardır".[69] Bu tasvir edilen yerler İdil ırmağından itibaren Hazar Denizi'nin batı sahillerindeki körfezler ve denize deltalar yaparak akan ırmaklar, Kuma ve Terek ırmakları olsa gerektir. Yine kumlu tepeler İdil ırmağı ile Dağıstan arasında olan Nogay ve Kalmuk arazisindeki kumullar ve bahsedilen "Uluğ Togay" da Kafkas dağlarının Dağıstan'daki kısmı olmalı. Zira 1264 yılında Bereke Han, Azerbaycan'ı elde etmek üzere Hülâgü Han ile harp için bu yolu takip ettikden sonra, Derbent üzerinden Azerbaycan'a inerek Kür ırmağının sahiline gelmiş ve harp Kür ırmağı'nın sol sahilinde cereyan etmiştir.

Hâfız Tanış Buharî'nin Ötemiş Hacı'dan bahsederken "Hâccü'l-Harameyn" sıfatını kullanması, müellifin hac farîzasını eda eylediğine ve isminde mevcut "Hacı"lığın itabari bir sıfat olmadığına şüphe bırakmamaktadır.[70] O devirde Türkistan'dan Hicaz'a gitmek başlı başına bir mesele idi. Türkistan ve Kıpçak sahasından hacca gidenler Astarhan (Hacı Tarhan), Kırım ve İstanbul yoluyla gider ve bu yoldan da geri dönerlerdi. Ötemiş Hacı da Harezm'den çıkarak Saraycık, Hacı Tarhan, Kırım ve İstanbul yoluyla Hicaza gidip dönmüş olmalıdır.[71] Dolayısıyla müellif, hac

---

66 Baskuncak, İdil ırmağının deltası olan Aktuba ırmağının doğusunda ve Saray-ı Berke ile Hacı Tarhan arasındaki mevkide bir göl ve yer ismidir. Z.V. Togan Türkili Haritası.

67 Vr. (Z.V.n.26a); (T.n.9b) بر كشى كه عيديل درياسنى بسغونجاق ياقندين كچيب يايق درياسنغه كه آرتولور اول تاغ بر كونلوك كا يقين بر كشي نك ياندين قالماس ترور.

68 Vr. (Z.V.n. 22b); (T.n. 7b) عيديل درياسي كچيب قولزوم درياسنى يقلاب هلاكو خان لشكرينكا اوترو يورديلار اول يولدا مجاقلار قولزوم درياسى دين شاخجه صولار چيقار بول اول سولارنيك باشلارين كسا كيتار قوملى بيك تبالارى بولور فقير اول يرلارنى كوركان ترور.

69 اجاق يرلار اندين نارو دريادين شاخجه سو چيقماس ترور انك بر اولوغ تغايى بار. Lügat-ı Çagatayî'de "Togay" ormanlık (ZVn. 22b; Tn. 7b) dağ şeklinde izah olunmaktadır.

70 (Abdullah-nâme, vr.356a) حاج الحرمين شريعت شعار اوتميش حاجى.

71 Türkistan hacıları Sünni mezhepte oldukları için Şia olan Safevî İran sahası, yol olarak yakın olmasına rağmen mezhep mücadelesi yüzünden emniyetli bir yol değildi. Bu bakımdan Hindistan üzerinden Hicaz'a giden bazı Buhara hacıları istisna edilirse bütün Türkistan ve Deşt-i Kıpçak'tan Hicaz'a gidenler bu yolu tercih ediyorlardı.

yolculuğu münasebetiyle Hacı Tarhan'dan Kırım'a kadar olan Deşt-i Kıpçak'ın mühim bir kısmı ile Kırım'ı görmüş ve Kıpçak ülkelerini tanımaya imkân bulmuştur.[72]

Müellif, eserinden anlaşıldığına göre, Harezm Şibanîlerinin yanında ilmi ve fazileti ile temayüz etmiş ve bunun için hürmet gören, bilgisine daima müracaat edilen kimse durumundadır. Muhtemelen önce zikretmiş olduğumuz vezirlik vazifesi de bunun neticesi olarak kendisine tevdi edilmiş olmalıdır. Ötemiş Hacı, bilhassa tarihî bahislerin konuşulduğu meclislerde müşkülleri halletmekle meşhur olduğunu ifade etmektedir.[73] Müellifin ifade tarzı ve nakilleri mütevazı bir ilim adamının hüviyetini taşıyan üsluptadır. Birçok meseleleri, sebepleriyle ve deliller getirerek izah ve vaz edişi kültür seviyesinin, eser telif etmeye yeterli derecede olduğunu göstermektedir.

Ötemiş Hacı'nın Harezm ülkesinin siyaset ve kültür merkezi durumunda bulunan Hive'de yaşamış olması, bu merkez etrafında cereyan eden hadiseleri ve toplamış olduğu malumatı değerlendirmesi bakımından, müsait bir vasat bulmasını temin etmiştir. Müellifimiz de bu imkândan layıkıyla istifade etmesini bilmiştir. Eserini Cuci Han'ın beşinci oğlu Şiban Han'ın torunlarının hâkim olduğu bir ülkede ve onların hizmetinde iken yazdığı için intisap ettiği hanedana meyil göstermiştir. Yalnız bu temayül, eserin bütününe ve nakillerin muhtevasına tesir etmemektedir. Ötemiş Hacı'ya göre, Cuci Han'ın küçük oğlu Toga-Timur'un torunları olan Urus Han, Timur Kutlu Han ve Toktamış Hanlara[74] nazaran Şiban Han'ın torunları üç bakımdan üstündürler.[75] Bu üç vasıf müellife göre şunlardır:

1) "Cuci Han ölünce büyük oğlu Orda-İçen ve ikinci oğlu Batu (Sayın Han) aralarında babalarının tahtına çıkmak hususunda anlaşamadılar; her ikisi de diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar ettiler. Orda-İçen küçüğü olan Batu Han'ı tahta geçmeye kendisinden daha layık görmekteydi.

---

72 Bu hacılar, Osmanlı Devleti'ni, Rusya aleyhine, Astarhan taraflarından Türk hâkimiyetini tekrar kurmak için, ciddi teşviklerde bulunuyorlardı. Rus kaynakları, bilhassa 1567'de hacca giden Buhara ve Hivelilerin II. Sultan Selim nezdinde yaptıkları tahrik ve teşviklerden bahsetmektedirler. (Astarhanski Sbornik I,12); krş. Z.V.Togan, Türkili (Türkistan) Tarihi I, s.149.

73 Kendisi için sık sık tekrarladığı "بو حقیر فقیر" sıfatı, daha ziyade ilim adamlarına mahsus ifade tarzı şeklindedir. Müşkülleri halledişine dair nakil şöyledir: (Ib) هر مجلسدا قدیم پادشاه لار سوزندین سوز کچیب مشکلی واقع بولسه بز فقیردین کلیب تفتیش و تحقیق قلور بولدیلار و من بو صحبتلار برلا مشهور بولدم.

74 Ebu'l-Gazi de, Toktamış Han, Urus Han ve Timur Kutlu Han'ı Toga-Timur'un nesli olarak nakletmektedir. Şecere-i Türk RNn. s.184. Ensap bakımından sıhhatli bir kaynak olan Mu'izü'l-ensab da bu hususu teyit etmektedir. Krş. A.Y.Yakubovskiy, aynı eser, s.204-205.

75 (ZVn. 17a, Tn 3b) اوج یرده شیبان اوغلانلاری توختمش خان بلان تیمور قوتلو خان اوروس خان اوغلانلاری غه فخر قیلوب مقتانورلار.

Sayın Han da ağabeyi olması hasebiyle Orda-İçen'in tahta geçmesini istiyordu. Neticede, meselenin halledilebilmesi için büyük babaları Cengiz Han'ın huzuruna getirdiler. Torunlarını kabul eden Cengiz Han, Sayın Han için "Altun busagalı Ak-Orda" (Altın kapılı ak otağ)'yı; Orda-İçen için "Gümüş busagalı Gök-Orda" (Gümüş kapılı boz otağ) 'yı; Şiban Han için de "Pulat busagalı Boz-Orda" (Demir kapılı boz otağ) 'yı kurdururken[76] Toga-Timur için bir "Telegen" (Çadır) dahi kurdurmamıştı.[77] Bu bakımdan Şiban Han nesli kendilerini, Toga-Timur evladından üstün saymışlardır.

2) Özbek Han'ın tahta çıkışına tekaddüm eden karışıklıklar sırasında, Cengiz Han soyundan olmayan Uygur asıllı Bacırtuk-Boğa, hükümdarlık etmekte idi. Özbek Han tahta çıkınca "kara kişi"ler yani asil olmayanların[78] hâkimiyetini kabul ettikleri için Toga-Timur neslinden olan "Oğlanlar" (Şehzâdeler)'ın unvanlarını almış ve özel bir dirlik sistemi "koşun" kurarak bütün bu oğlanları tâbileriyle birlikte kendi kumandanlarından Kıyat Astay[79] emrine vermişti. Şiban'ın torunları asilere boyun eğmemişlerdi. Bundan dolayı Özbek Han tarafından mükâfatlandırılmışlar ve "Kılıç vuranlar, yurt fethedenler, Şiban Han'ın torunlarıdır" tavsifine mazhar olmuşlardı.[80]

---

76 Burada renklerin, madenlerin kıymetlerine göre değerlenişi şayanı dikkat bir husustur. Otağların, tavsifindeki "Ak ve Altın, Gök ve Gümüş, Boz ve Pulat" kelimelerinin ahengi Türklerde çok rastlanan bir husustur. Bu mesele için bk. ZVORAO, xv/1-4, s.229. Metindeki "Orda" kelimesi, Lugat-i Çagatayî'de hükümdar hanesi veya evi şeklinde açıklanıyor. Bu ev çadır şeklinde olduğu için "otağ" olmalıdır. "Telegen" kelimesi ise tekerlekli basit göçebe çadırı manasındadır.

77 اولوغ خان کورنیشیکا باردیلار بولار خان حدمتیغه یتشدیلار خان بولارغه اورکه صالدی آلتون بوساغالی آق اوردانی صاین خانغه اورکه صالدی کوموش بوساغه لی کوك اوردانی ایجان خانغه اورکه صالدی بولات بوساغه لی بوز اوردانی شیبان خانغه اورکه صالدی ... بزنیك اتامز شیبان خانغه اورکه صالدیلار سزلارنیك اتالارینکزکا تلاکان هم توتمادیلار.

Krş. Umdetü't-tevârih, N. Asım (ZVn. 17a; Tn. 3b) nşr., s.17-18. Metindeki "örke"=çadır olup "örke salmak" çadır kurmak manasına gelmektedir.

78 Toktoga Han'ın "Atalığı" (Atabeğ) ve Uygur Türklerinin beyi olmasına rağmen "باجرتوق بوغا" nın "Kara Kişi" "قرا کشی" (ZVn.28b= Tn.14a) yani halk tabakasından avam bir kimse olarak gösterilmesi dikkati çekmektedir.

79 "ZV" nüshasında (قیات استای) şeklinde tespit edilen bu isim "T" nüshasına istinaden Barthold tarafından (قات استای) şeklinde okunmuştur. Bk. ZVORAO, xv/1-4, s.230. "Kıyat" lakabı Başbuğ Astay'ın uruğudur.

80 ایکنجی اول کم اوزبك خان قهر قیلیب قیات استایغه اورم جتیب، بارجه اغلانلاری ایل کونلری برله قوشون بردی ایرسا قلیچ چابغان یورت اچغان ایر شیبان نیك اغلانلاردر تیب. تقی بزنی عزت و حرمت قیلیب Krş. Umdetü't-tevârih, N.Asım nşr. (ZVn. 17b=Tn. 3b) s.35. Metindeki "koşun" (قوشون) kelimesi askerî esasa göre düzenlenmiş topluluk demektir (Vladimirtsof, Mogolların içtimai teşkilâtı, A.İnan trc., s.195). Burada "illeri ile birlikte koşun verdi" yani tâbi il yaptı demek oluyor.

3) Sayın Han'ın nesli Berdi Bek Han'da sona erince, Berdi Bek Han'ın anası Tay Duğlu Bigüm Hatun,[81] Şiban Han'ın torunlarından Mangıtay Oğlu Hızır Han'ı Saray şehrindeki Sayın Han'ın tahtına davet etti. Böylelikle Şibanîlerden Hızır Han, Batu Han'ın neslinin kesilmesinden sonra Saray tahtına çıkan ilk han oldu.[82]

Yukarıda nakl edilen üç sebep ile müellif, Şiban Han sülalesinin Toga-Timur neslinden üstün olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ayrıca Cengiz Han'a ve Sayın Han soyuna da hürmetinin büyük olduğu muhtelif ifadelerinde görülmektedir. Ötemiş Hacı'nın Şiban Han neslinin Toga-Timur neslinden üstünlüğünü ispat için delil olarak getirdiği üç husus, XVIII. yüzyıl müverrihlerinden Kırımlı Abdülgaffar'ın Umdetü't-tevârîh'inde de vardır.[83] Abdülgaffar da bu hususları, Ötemiş Hacı gibi Târîh-i Dost Sultan'dan nakletmiştir. Ancak Abdülgaffar alakalı olduğu bahislerde nakiller yapmış, Ötemiş Hacı gibi maksada matuf tefsirlerde bulunmamıştır. Ötemiş Hacı bu hususları Dost Sultan'ın Tarihi'nden aldığına dair bir imada da bulunmamaktadır. Dolayısıyla, üç hususun bir araya getirilerek Şibanîler lehine tefsir ve izah edilişinin Ötemiş Hacı'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Daha önca de zikrettiğimiz gibi, zaten Ötemiş Hacı, eserinin ön sözünde Şibanîlere olan hürmet ve bağlılığını açık bir surette ifade etmekteydi. Bu durum da tahminimizi desteklemektedir. Yalnız herhangi bir hükümdara intisap eden birçok tarihçide gördüğümüz bu kabil keyfiyetleri tabii karşılamak icap eder. Netice olarak, müellif için söylenecek söz, kendisinin bir eser meydana getirebilecek kabiliyette, bilgili, görüş ve muhakemesi kuvvetli, yaptığı seyahatlar itibarıyla birçok memleketleri tanıyan, ilim adamlarına mahsus tevazuya sahip bir şahsiyet olduğudur.

B. Eserin Adı, Telif Tarihi ve Yazıldığı Yer

Eserin adı, maalesef ne Zeki Velidi, ne de Taşkent nüshasında mevcut değildir. Daha sonraki devrelerde telif edilen eserlerde de ismine dair bir malumat yoktur. Taşkent nüshasını ilk defa bulan ve tanıtan Barthold, esere Cengiz-nâme adını vermiştir.[84] Hâlbuki Ötemiş Hacı'nın eseri bir nevi mensur Şibanî-nâme sayılabilir. Bununla beraber, umumî ve destani

---

81 Barthold, bu hatunun Berdi Bek'in hanımı (Müellife göre annesi) olabileceğine işaret ediyor. Bk. ZVORAO, xv/1-4, s.231. Bu isim metinde bazen "تای دولی بیکم" (ZVn., 35b), bazen de " تای دوغلی بیکم ZVn., 17b) şeklindedir.

82 (ZVn., 18a= Tn., 3b-4a) اوچنجی اول کم صاین خان اوغلانلاری بردی بك خانده تمام بولدی ایرسا جان بك خان نیلك اناسی تای دولي بیکم ایمدی یورت تقی خانلیغه شیبان خان اوغلانلاریغه تکار تیب منکغتای اوغلی خضر خان صاین خان اغلانلاریدین سونك اول خانلق تختندا خانلق نی اونداب ایلاتوب سرای ولایتیدا صاین خان تختندا خان قیلور بس بزکا تیکاندر دیرلار.

83 Umdetü't-tevârih, N.Asım nşr., s.41. Ayrıca bk.Howorth, History of Mongols II, s.195.

84 Bk. ZVORAO, xv/1-4, 1903, s.226.

mahiyette "Cuci Ulusu'nun Tarihi" olarak da isimlendirmek mümkündür. Eserin "ZV" nüshasının kapağında "Kara Tevârîh" (قرا تواریخ) şeklinde bir başlık olmakla beraber bu ismin yazılışının, mürekkep ve yazı farkından dolayı, sonraki bir devre ait olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu başlığın altında Rusça olarak "Cuci Ulusu'nun XVI. yüzyılın ortasına kadar olan devresi" kaydı da mevcuttur. Eser, Deşt-i Kıpçak'ın parça parça Rus istilasına uğradığı devrenin hadiseleriyle sona erdiği için, kara günlerin hatırasını ifade bakımından bu başlık sonradan ilave edilmiş olmalıdır. Bütün bu isimler muvacehesinde esere şimdilik müellifin ismine izafeten sadece "Ötemiş Hacı Tarihi" demek münasip olsa gerektir.

Ötemiş Hacı, eserini, Şibanîlerden "Yadigâr Han sülalesi"nin hüküm sürdüğü Harezm ülkesinde yani, Hîve Hanlığı'nda telif etmiştir. Eserin önsözünde müellif, nasıl meydana getirdiğini izah ederken, eseri telif etmeden çok önce "Cuci Ulusu'nun ve sülalesi"nin tarihini tetkikle meşgul olduğunu nakletmektedir. Gördüğü tarihlerde Altınorda hanlarının pek azının adlarını bulabildiğini ve bu hanlar hakkında da yeter derecede malumatın verilmediğini söylemektedir.[85] Bu sebeple geçmiş hanlara dair rivayetleri, bilenlerin ağzından dinleyerek tespit etmiştir. Yalnız kendi ifadesiyle, bu sözlü bilgileri mantık süzgecinden geçirerek, makul olmayanlarını atmış; mantığa uygun düşenleri ise toplayarak değerlendirmiştir.[86] Ötemiş Hacı, bu çalışmaları ile Altınordu ve Cuci sülalesine dair rivayetler mütehassısı olarak meşhur olmuş ve yukarıda zikrettiğimiz üzere toplantılarda mevzu bu bahislere döküldüğü zaman, meselelerin halledilebilmesi için müellifin bilgisine müracaat edilir olmuştu.[87] Harezm Şibanîlerinden "Dost Sultan"m küçük kardeşi "İş Sultan",[88] bir gün kendisinin de meraklı olduğu Cuci sülalesinin tarihine dair

---

85 (Tn. 1b) تواریخلار که کوردیم بولارنك بر ازراقی نك آتلاری بتکلك ایرور و بس نه ایش برلا و نه کیفیت برلا خان بولغانلاری مذکور ایرماس ایردی و کوپراکی نك اتلاری هم مذکور ایرماس ایردی.

86 (Tn., 1b) فلان کشی قری سوزنی بخشی بیلور تیسه لار البته اندین باریب تحقیق و تفتیش قیلور ایردیم و عقل ترازوسیغه موازنه قیلوب معقولین خاطریمدا کیزلاب نا مغقولین بر طرف قلور ایردیم.

87 (Tn., 1b) هر مجلسده قدیم پادشاهلار سوزندین سوز کچیب مشکلی واقع بولسا بز فقیردین کلیب تفتیش و تحقیق قلور بولدیلار ... من بو صحبتلار برلا مشهور بولدیم.

88 Ebu'l-Gazi, Şecere-i Türkî isimli eserinde Dost Sultan'm derviş tabiatli olup ilim ve edebiyatla iştigal ettiğini, buna mukabil küçük kardeşi İş Sultan'ın bahadır ve cesur bir kumandan olmakla beraber, en yakın adamlarının kadınlarına varıncaya kadar sarkıntılık eden ahlak düşkünü olduğunu söyler. Dost Sultan, kardeşi İş Sultan'ın yardımıyla Yunus Han'ın Ürgenç'ten Buhara'ya kaçması üzerine Harezm hükümdarı olmuştur (RN.nşr., s.245-247). Hasan Beğ Rumlu, Ahsenü't-tevârîh'inde Yunus Han'ın Buhara'ya kaçışını 964/1557 olarak vermektedir (ZVORAO, xv/1-4, s.229'dan naklen). Ebu'l Gazi, Dost Sultan ve İş Sultan'ın öldürülmelerini 965/1558 yılında gösterdiğine göre, Dost Sultan'm hanlığı 1557-1558 tarihleri arasındadır (RN.nşr. s.249. Krş. Veselovski, O Hivinskom Hanstvı, s.110-111).

bu bahisleri Ötemiş Hacı'dan dinlemekte iken rivayetlerin anlatmakla bitmediğini görür. Bunun üzerine Ötemiş Hacı'dan bu malumatın toplanılarak kitap hâline getirilmesini ister. Çünkü İş Sultan bu bilgileri, dinleyerek öğrenmenin ve unutmadan hafızada muhafaza etmenin mümkün olmadığını anlamıştı.[89] Ötemiş Hacı, bu münasebetle eserini telife başlar.

Eserin ZV nüshasındaki "ferağ" kaydında telif tarihi silik olmakla beraber H.959 rakamı okunabilmektedir.[90] Tespit ettiğimiz tarihi, eserin içindeki vekayi de doğrulamaktadır. Çünkü Ötemiş Hacı'nın naklettiği vakalar bu tarihe kadar gelmektedir.[91] Ayrıca Harezm Şibanîlerinden Kal Han (1539-1552) bu sırada hayatta bulunuyordu.[92] Müellif her sebeple eserini 959/1551-2 yılına kadar getirdikten sonra bırakmıştır.

C. Eserin Nüshaları

Ötemiş Hacı Tarihi'nin hâl-i hazırda elde iki nüshası mevcuttur. Bunlardan birincisi, İstanbul'da Prof. Zeki Velidi Togan'ın hususi kütüphanesindeki nüshadır.[93] Cilt kapağı mevcut olmayan bu nüshanın zahrında "Kara Tevârîh" ismi ve altında da Rusça olarak "Cuci Ulusu'nun XVI. yüzyılın ortasına kadar olan devresi" kaydı vardır. "Kara Tevârîh" ismi, yazı ve mürekkep rengi bakımından esas yazmadan farklı olması hasebiyle sonradan ilave edilmiş olmalıdır. Ayrıca, kapağın üzerinde 1919 senesine ait, İdil-Ural bölgesi ulemasından Rızaeddin b. Fahreddin'e dair diğer bir kayıt daha mevcuttur.[94] Bunlardan başka yazmanın ön ve arka kapaklarında eserle alakası olmayan bazı hesap işlemleri ile vefat tarihleri de bulunmaktadır. ZVn. siyah mürekkeple yazılmış olup bahis başlıkları için kırmızı mürekkep kullanılmış ve bunlar umumiyetle "İmdi geldik filan hikâyete" veya "kıssaya" şeklindedir. Eserin başlangıç kısmı noksan olup, müellifin hâl tercümesi kısmı yoktur. Yazma Cengiz Han tarihi ile

---

89 (Tn. IIa) بو فقیر حقیرنی جرلاتوب کلتوروب انداغ عنایت و شفقت قلوب بولار احوال و کیفیاتلاریندین سورار ایردی چون حکایت کوب ایردی کوردیلار کم ایشتماق بلا ضبت قلماق بولماس آخر حکم قلدیلار کم منغا بو حکایتلارنی کتابت قلیب بریکتز تیب چون فقیر الارنیك نبیره زاده لاری ایردیم حکملارنی اوزکا قلاالمای بی اختیار بو امر خطیرنی اختیار قلدیم.

90 ZV nüshasının ferağ ibâresi şöyledir; (قد وقع الفراغ من هذه الاوراق فی یوم چهارشنبه فی شهر محرم سنه) H.959 muharreminin ilk çarşambası 30 Aralık 1551'e, müteakip çarşambaları 1552 yılının ilk ayına rastlamaktadır.

91 Mesela eserin telif tarihinden hemen sonra vuku bulan Kazan'ın Ruslar tarafından zaptı (2 Ekim 1552) gibi mühim bir hadise zikredilmemektedir.

92 Kal Han, "ZVn., 51a" da "حضرت قهل خان خلد ملکه" şeklinde kaydedilmektedir. Bu duruma göre eser Kal Han'ın hükümdarlığının son günlerinde tamamlanmış olmalıdır. Ebu'l-Gazî bu hükümdarın adını "قال خان" şeklinde nakletmektedir. Ötemiş Hacı ise görüldüğü üzere "Kahl Han" şeklinde zikretmektedir.

93 "ZVn" Zeki Velidi nüshasının kısaltması olarak kullanılmıştır.

94 رضاالدین بن فخرالدین 19نجی آپرل سنه 1919 اورنبورغ شهرنده

başlamaktadır. ZVn., "75a" varak numarasıyla son bulmakta ise de numaralandırmada hata edilmiş, 21 ve 64 numaralı varaklar mükerreren numaralandırılmıştır. Ayırabilmek için mükerrer varaklara "21b", "64c" denmiştir. Bu duruma göre ZVn.77 varağa baliğ olmaktadır.

Eserin ferağ kısmından, önce de zikrettiğimiz üzere telif tarihi H.959, silik olmakla beraber, okunmaktadır. Bu nüsha, eserin telifinden aşağı yukarı 80 yıl sonrasına ait müstensih nüshasıdır. İstinsah tarihi de telif tarihi gibi bozulmuş olmasına rağmen H.1040 olarak okunmaktadır.[95] Okumuş olduğumuz istinsah tarihinin sıhhati, eserin son varaklarındaki vekayinin bu tarihe kadar gelip bitmesiyle izah olunabilir. Çünkü ismi meçhul olan müstensih, Ötemiş Hacı'nın tarihinin bittiği "72b" nin sonundan[96] "75a"nın sonuna kadar Tura Şibanîlerinin nesep cetvelini devam ettirip, ahvallerine dair malumat vermiştir. Eser, Tura Şibanîlerinden Küçüm Han'ın[97] oğullarından Cansüvar Sultan'ın kardeşini alarak Kırım vilayetine gidişi ve Kırım Hanı III. Muhammed Giray Han tarafından üç karyenin suyurgal (tîmar) olarak verilişi ve orada vefat edişi, oğlu "Harezm" lakaplı Ahmed Giray'ın, III. Muhammed Giray Han'ın kardeşi Şâhin Giray'la birlikte "kazak" oluşu ve nihayet onların da vefat edişleri ile bitmektedir. Bu hadiselerin bittiği tarih, tam okuduğumuz H.1040 yılına isabet etmektedir. Bu muhtasar ilaveyi yapan müstensih, muhtemelen Tura Şibanîlerinin hizmetinde bulunmuş olmalıdır.

İkinci nüsha Barthold tarafından 1903'te bulunmuş ve onun tarafından tavsifi yapılarak tanıtılmıştır.[98] Bu nüsha Taşkent'te "Kal Kataloğlu"nda Barthold'un verdiği "Cengiznâme" adıyla kayıtlı bulunmaktadır.[99] 23 varaklık bu eksik nüshanın başında 2 varaklık "Allah'a hamd ü senâ ile başlayan" bir önsöz kısmı mevcuttur. Yazmanın önsözünde, müellifin tercüme-i hâline, Harezm Şibanîlerine intisap edişine ve eserin ne sebeble telif edildiğine dair yukarıda naklettiğimiz malumat verilmektedir. Bu önsöz kısmı ZVn.'da mevcut değildir. Önsözü "Tn"nın birinci bölümü olarak kabul edersek, Toktamış Han'a ait bir kıssada kesilen müteakip varaklar sona kadar ikinci bölüm olarak mütalaa olunabilir. "Tn"nın ikinci bölümü "ZVn"nın 16b-47b arasındaki varaklarına tekabül etmektedir. Dolayısıyla

---

95 "75a" daki istinsah kaydı (تاريخ سنه) olup, H.1040, M.1630/1 yılına tekabül etmektedir.

96 Târîh-i Dost Sultan'ı pek muhtemelen aynen kopya eden Abdülgaffâr'ın tarihinin ilk bölümü de aynı ifade ile bitmektedir. Krş. V.T., s.97.

97 Tura Şibanîlerinden Küçüm Han 1600 yıllarında vefat etmiştir. ZVn. 73a'daki nesebi şöyledir: Küçüm Han b. Murtaza b. İbak b. Mahmudek (محمد بن شاپاق şeklinde) b. Hacı Muhammed b. Ali Oğlan b. Bek Kondu. Bk. Ali Celâyir, Cami'ü't-tevârîh, Berezin nşr. s.155-156; Ayrıca krş. Z.V.Togan, Türkili Tarihi, I,136.

98 Barthold, ZVORAO, xv/1-4, 1903, s.226-232.

99 Barthold, ZVORAO, aynı makale, s.226.

eserin mühim bir kısmı bu nüshada eksiktir ve müstensih nüshası mı yoksa müellif nüshası mı olduğu da belli değildir. "Tn"nı tanıtan Barthold, çok kıymetli bir eser olarak tavsif ettiği Ötemiş Hacı'nın tarihinin tam nüshasının bir gün bulunarak ilim âlemine kazandırılmasını temenni etmektedir.[100]

Görüldüğü üzere hem "ZVn" hem de "Tn" eksik bulunmaktadır. "ZVn"nda yalnız iki varaklık önsöz eksiktir. "ZVn"nın birinci bölümü olan 1b-16b varakları arasındaki Cengiz Han tarihi "Tn"da yoktur. "ZVn"nın ikinci bölümü 16b-47b "Tn"nın ikinci bölümüne tekabül etmektedir. "ZVn"nın üçüncü bölümü, müstensih ilavesi 72b-75a ile birlikte sona kadar olan 47b-75a varaklardır. Böylece, Tn'daki 2 varaklık önsözle birlikte 79 varaklık tam metin elde edilmektedir.

Ç. Eserin Kaynakları

Ötemiş Hacı eserini meydana getirirken yazılı kaynaklara pek ehemmiyet vermemiştir. Zira daha önce de zikrettiğimiz gibi müellif, birçok yazılı kaynaklar görmüş olmasına rağmen, bu eserlerde Cuci sülalesinin tarihine dair gerekli malumatı bulamamıştır. Buna mukabil eserinde, bilgisinden faydalandığı şifahi kaynak durumunda olan kimselerin adlarını yeri geldikçe tek tek zikretmiştir. Yazılı kaynaklarının birincisi olarak Hîve Han'ı Dost Sultan'ın "Tarih"ini[101] veya "Defter"ini[102] görmekteyiz. Maalesef Dost Sultan'ın Tarihi, zamanımıza kadar intikal etmemiş olup; bu eserin varlığını, Ötemiş Hacı'nın tarihine ve XVIII. yüzyıl müverrihlerinden Kırımlı Abdülgaffar'ın "Umdetü't-tevârîh"ine kaynak olması[103] münasebetiyle öğrenmekteyiz. Hem Ötemiş Hacı'nın, hem de Abdülgaffar'ın Dost Sultan'ın Tarihi'nden fazlasıyla faydalandıkları; eserlerinin mukayesesinden açık olarak görülmektedir. Ötemiş Hacı'nın tarihi, Abdülgaffar'ın eserinin Cuci ulusuna tahsis edilen birinci bölümündeki vekayie[104] tertip ve nakiller itibarıyla çok benzemektedir. Mesela bazı hâllerde ifade ve kelimeler bakımından da aynılık göstermektedir. Dolayısıyla iki eseri bahis bahis,

---

[100] Barthold, ZVORAO, keza, s.229.

[101] (ZVn. 24a-24b = Tn. 8a) هیچ کشی انیك اولکانین خبردار بولمادی اما حضرت دوست سلطان انیك تاریخلاریندە ایتوب ترور.

[102] (ZVn. 40b = Tn. 19b) قرا نوغای اوچ یل سر بویونده پادشاه لیق قیلدی ترکستان ولایتغه حکم قیلور ایردی اوچ یلدین سونك وفات بولدی اینی اوغلی تیمور تکان خان بولدی. فخر سلاطین حضرت دوست سلطان دفتردا ایتب ایردی.

[103] Abdülgaffar, eserinin dibacesinde, kaynaklarını zikrederken "Târîh-i Dost Sultân-ı Özbekî"ye husûsî bir değer atfeder (bk. Necib Âsım nşr., s.7,8). Ayrıca Dost Sultan'ın zikri geçen yerler için (bk. Necib Âsım nşr., s.24, 63, 78, 79).

[104] Umdetü't-tevârîh iki bölümden meydana gelmiştir. I. bölüm Cuci Ulusu'nun tarihidir. (N. Âsım nşr., s.12-97). Eserin mütebâki kısmı ise Kırım Hanlığı tarihidir. Abdülgaffar, eserinin I. bölümünü muhtelif eserlerden tedvin etmeyip muteber bir eser olan "Târîh-i Dost Sultân-ı Özbekî" den naklettiğini söyler (aynı nşr. s. 8)

bölüm bölüm karşılaştırarak eserler arasındaki bu yakınlığı sonuna kadar takip etmek mümkündür. Hatta belli bahislerde gösterilen mehazlar birbirinin aynıdır. Yalnız bazı bahisler Ötemiş Hacı'nın tarihinde, bazı bahisler ise Abdülgaffar'ın tarihinde tafsil edilmiş olup, Ötemiş Hacı Tarihi'nde farklı ve ilave bahisler olduğu gibi; Umdetü't-tevârîh'in nakillerinde de fazla olarak yer yer şiir parçaları vardır. Bu vaziyet bize Ötemiş Hacı Tarihi'nin, mahiyet bakımından Târîh-i Dost Sultan'ın bazı ilavelerle tevsi edilmiş şekli olabileceği intibasını vermektedir. Ayrıca Dost Sultan'ın Tarihi, mevcut bilgimize göre, Ötemiş Hacı ve Abdülgaffar'dan başka bir tarihçi tarafından da kullanılmamıştır.

Ötemiş Hacı'nın yazılı kaynaklarından biri de Timur Bek'in "Zafernâme"sidir. Zafernâme, iki yerde kaynak olarak gösterildiği hâlde müellifinin kim olduğu tasrih edilmemiş ve yalnızca Timur Bek'in Zafernâmeleri şeklinde zikrolunmuştur. Timur Bek'in Zafernâmeleri, biri Nizâmüddin Şâmî'nin, diğeri Şerefüddin Ali Yezdî'nin olmak üzere iki tane olup Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesi, esasen Nizâmüddin Şâmî'nin Zafernâmesinin tafsil edilmiş şekli olması bakımından muhtevası biri birinin aynı olan Zafernâmelerin hangisinin kullanıldığı meselesi ortaya çıkmaktadır. Yalnız, Ötemiş Hacı Tarihi'nin başlangıcındaki Cengiz Han'a ait bölüm üzerinde durulacak olursa, mehaz olarak gösterilmemesine rağmen Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesinin mukaddimesinden ihtisar edilerek meydana getirildiği açıkça görülebilir.[105] Bu Zafernâmenin Çagatayca tercümesinde[106] mukaddime mevcut olmadığına göre Ötemiş Hacı, Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesinin Farsça aslını görmüş olmalıdır. Zafernâme'nin kaynak olarak zikredildiği yerler, Timur Toktamış mücadelesine dair kıssalardır. Yani müellif, eserinin ilk bölümü olan Cengiz Tarihi'ne ait kısmında Yezdî'nin Zafernâmesi'ne atıf yapmamıştır. Zafernâmenin ilk olarak zikri Emir Timur'un, Toktamış Han üzerine yapmış olduğu sefer münasebetiyle ordusunun yürüyüşü ve Timur'un Uluğ-Tağ'a çıkışını anlatırken geçmektedir.[107] Bir de Edige'nin Timur Kutluğ'un

---

[105] Bayezid, Veliyüddin Ef. Ktb. nr. 4977'deki nüshasına göre 33-111 sahifelerindeki (bu nüsha sahife esâsına göre numaralıdır) mâlûmat (ZVn. 1b-16a) Cengiz tarihine tekabül eder. Bu mukaddime, Nizâmüddin Şâmî'nin Zafernâmesinde yoktur.

[106] Çagatayca, Zafernâme-i Emir Timur, Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Ktb. nr. 281 (Mütercimi meçhuldür).

[107] (Zvn. 52b) تیمور بیك اول یورشده ترکستان باستروب اولوغ تاغ بیله چقدی خان مذکور هم بولارنیك خبرین اشیتب عیدیل دریاسین اوزبکا اوزلارینی چکدلار اول یورشده تیمور بیك نیك عجایب غرایب حکملاری و احتیات سردارلیقلاری ظفرنامه ده بتلك للك ترور. Abdülgaffar da ayni bahisde Zafernâme'ye atıf yapmıştır (bk. Umdetü't-tevârîh, N. Âsın nşr., s.59).

Altınorda tahtına çıkmasını temin edişini naklederken Zafernâme'nin ismi zikredilmektedir.[108]

Müellif, kaynakları meyanında hiç isim tasrih etmemekle beraber Reşîdüddin Fazlullah'ın Câmi'ü't-tevârîh'ini görmüş veya onu bilvasıta kullanmış olmalıdır. Mesela "ZVn"nın başında Cengiz Han'ın atalarını göstermek üzere naklettiği şecere bu hükmü vermemize sebep olmaktadır. "Gizli Tarih"e göre Cengiz Han'ın efsanevi atası olan Börte-Çine (şecerede mevcut değil)'nın hanımı Goe-Maral (dişi ak geyik) cetvelde Kara-Maral "قرا مرال" olarak verilmiş ve ondan itibaren de şecere Câmi'ü't-tevârîh'in başındaki "Oğuz-nâme"ye göre düzenlenerek Gökhan'dan itibaren Oğuz Han, Kara Han, Dip-Yabgu, Yafes ve Nuh Aleyhisselâm şeklinde Oğuz şeceresine bağlanmıştır.[109]

Hükmümüzü destekleyen birincisinden daha mühim olan ikinci husus ise eserin "49a-49b" varağında Oğuz ili ve boyları hariç Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'indeki Türk ve Mogol kabilelerinin aynı tertip ve sıra ile zikredilmiş olmasıdır. Ötemiş Hacı, kabileleri naklederken ismini vermediği mufassal bir eserde bunların bulunduğunu söylemektedir[110] ki bu eser Câmi'ü't-tevârîh olmalıdır. Zira Türk ve Mogol kabilelerinin mezkûr tertip ve tasnifinin orijinal şekli Reşîdüddin'e aittir. Târîh-i Dost Sultan'ı aynen aktaran Abdülgaffar'ın tarihinde bu kabilelere dair herhangi bir nakil mevcut değildir. Muhtemelen aynı tasnifin Târîh-i Dost Sultan'da da olması gerektir. Çünkü böyle kıymetli bir bilgi Abdülgaffar tarafından ihmal edilemezdi. Dolayısıyla Ötemiş Hacının hiç olmazsa söz konusu kabileler için Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'ini görmüş olduğu tahmin edilebilir.

Daha önce izah ettiğimiz üzere Ötemiş Hacı, eserinin Cengiz Tarihi'ne ait birinci bölümünü telif ederken mühim miktarda Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesi'nin mukaddimesinden faydalanmıştır. Yine aynı kısmın

---

108 (ZVn. 53a) كونجاك اوغلان قوليغه توشكان ايلى آليب بيك كا كتوردى اما ادكو تيمور قوتلوق اوغلاننى خان كوتاريب هر نه قوليغه توشكان ايلى كوچوروب بايق باشيغه ايلتى تيمور بك نيك ظفر نامه سينده بتيب تروردور. Abdülgaffar, yine ayni bahiste Zafernâme'ye atıf yapmıştır (bk. Umdetü't-tevârîh, N.Âsım nşr., s.60).

109 (ZVn. 1b-2a) جنكيز خان انك اتاسى يسوكا بهادر انك اتاسى بربيان بهادر انك اتاسى قبل خان انك اتاسى تومنه خان انك اتاسى بايسونكر انك اتاسى قيدو خان انك اتاسى دوتو خان انك اتاسى بدنجو انك اتاسى قچو مركان انك اتاسى توغان چولپان انك اتاسى قرا مرال انك اتاسى كوك خان انك اتاسى اوغوز خان انك اتاسى قرا خان انك اتاسى ديب يابقو انك اتاسى يافس انك اتاسى نوح عليه السلام. (Burada Oğuz şeceresine bağlanıyor.) Krş. Mogolların Gizli Tarihi, Ahmed Temir nşr., s.3-19; Câmi'ü't-tevârîh, Behmen Kerîmî nşr., I, s.29-32. Cengiz Han'ın atalarını İslami Oğuz şeceresine bağlamak yalnız Ötemiş Hacı'ya ait olmayıp Cuci, Çagatay ve İlhanlı uluslarında İslâmiyetin yayılmasından sonra te'lif olunan eserlerin hemen hemen hepsinde görülen bir husus olmuştur. Bu şecerelerin de varyantları vardır.

110 (ZVn., 49a) ينا بر جماعت كيم نچه ديرلار الارنيك اصلى مغول بولب مفصلده ذكر بولب دور.

bölüm bölüm karşılaştırarak eserler arasındaki bu yakınlığı sonuna kadar takip etmek mümkündür. Hatta belli bahislerde gösterilen mehazlar birbirinin aynıdır. Yalnız bazı bahisler Ötemiş Hacı'nın tarihinde, bazı bahisler ise Abdülgaffar'ın tarihinde tafsil edilmiş olup, Ötemiş Hacı Tarihi'nde farklı ve ilave bahisler olduğu gibi; Umdetü't-tevârîh'in nakillerinde de fazla olarak yer yer şiir parçaları vardır. Bu vaziyet bize Ötemiş Hacı Tarihi'nin, mahiyet bakımından Târîh-i Dost Sultan'ın bazı ilavelerle tevsi edilmiş şekli olabileceği intibasını vermektedir. Ayrıca Dost Sultan'ın Tarihi, mevcut bilgimize göre, Ötemiş Hacı ve Abdülgaffar'dan başka bir tarihçi tarafından da kullanılmamıştır.

Ötemiş Hacı'nın yazılı kaynaklarından biri de Timur Bek'in "Zafernâme"sidir. Zafernâme, iki yerde kaynak olarak gösterildiği hâlde müellifinin kim olduğu tasrih edilmemiş ve yalnızca Timur Bek'in Zafernâmeleri şeklinde zikrolunmuştur. Timur Bek'in Zafernâmeleri, biri Nizâmüddin Şâmî'nin, diğeri Şerefüddin Ali Yezdî'nin olmak üzere iki tane olup Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesi, esasen Nizâmüddin Şâmî'nin Zafernâmesinin tafsil edilmiş şekli olması bakımından muhtevası biri birinin aynı olan Zafernâmelerin hangisinin kullanıldığı meselesi ortaya çıkmaktadır. Yalnız, Ötemiş Hacı Tarihi'nin başlangıcındaki Cengiz Han'a ait bölüm üzerinde durulacak olursa, mehaz olarak gösterilmemesine rağmen Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesinin mukaddimesinden ihtisar edilerek meydana getirildiği açıkça görülebilir.[105] Bu Zafernâmenin Çagatayca tercümesinde[106] mukaddime mevcut olmadığına göre Ötemiş Hacı, Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesinin Farsça aslını görmüş olmalıdır. Zafernâme'nin kaynak olarak zikredildiği yerler, Timur Toktamış mücadelesine dair kıssalardır. Yani müellif, eserinin ilk bölümü olan Cengiz Tarihi'ne ait kısmında Yezdî'nin Zafernâmesi'ne atıf yapmamıştır. Zafernâmenin ilk olarak zikri Emir Timur'un, Toktamış Han üzerine yapmış olduğu sefer münasebetiyle ordusunun yürüyüşü ve Timur'un Uluğ-Tağ'a çıkışını anlatırken geçmektedir.[107] Bir de Edige'nin Timur Kutluğ'un

---

[105] Bayezid, Veliyüddin Ef. Ktb. nr. 4977'deki nüshasına göre 33-111 sahifelerindeki (bu nüsha sahife esâsına göre numaralıdır) mâlûmat (ZVn. 1b-16a) Cengiz tarihine tekabül eder. Bu mukaddime, Nizâmüddin Şâmî'nin Zafernâmesinde yoktur.

[106] Çagatayca, Zafernâme-i Emir Timur, Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Ktb. nr. 281 (Mütercimi meçhuldür).

[107] (Zvn. 52b) تیمور بیك اول یورشده ترکستان باستروب اولوغ تاغ بیله چقدی خان مذکور هم بولارنیك خبرین اشیتب عیدیل دریاسین اوزیکا اوزلارینی چکدلار اول یورشده تیمور بیك نیك عجایب غرایب حکملاری و احتیات سردارلیقلاری ظفرنامه ده بتاك للك ترور. Abdülgaffar da ayni bahisde Zafernâme'ye atıf yapmıştır (bk. Umdetü't-tevârîh, N. Âsın nşr., s.59).

Altınorda tahtına çıkmasını temin edişini naklederken Zafernâme'nin ismi zikredilmektedir.[108]

Müellif, kaynakları meyanında hiç isim tasrih etmemekle beraber Reşîdüddin Fazlullah'ın Câmi'ü't-tevârîh'ini görmüş veya onu bilvasıta kullanmış olmalıdır. Mesela "ZVn"nın başında Cengiz Han'ın atalarını göstermek üzere naklettiği şecere bu hükmü vermemize sebep olmaktadır. "Gizli Tarih"e göre Cengiz Han'ın efsanevi atası olan Börte-Çine (şecerede mevcut değil)'nın hanımı Goe-Maral (dişi ak geyik) cetvelde Kara-Maral "قرا مرال" olarak verilmiş ve ondan itibaren de şecere Câmi'ü't-tevârîh'in başındaki "Oğuz-nâme"ye göre düzenlenerek Gökhan'dan itibaren Oğuz Han, Kara Han, Dip-Yabgu, Yafes ve Nuh Aleyhisselâm şeklinde Oğuz şeceresine bağlanmıştır.[109]

Hükmümüzü destekleyen birincisinden daha mühim olan ikinci husus ise eserin "49a-49b" varağında Oğuz ili ve boyları hariç Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'indeki Türk ve Mogol kabilelerinin aynı tertip ve sıra ile zikredilmiş olmasıdır. Ötemiş Hacı, kabileleri naklederken ismini vermediği mufassal bir eserde bunların bulunduğunu söylemektedir[110] ki bu eser Câmi'ü't-tevârîh olmalıdır. Zira Türk ve Mogol kabilelerinin mezkûr tertip ve tasnifinin orijinal şekli Reşîdüddin'e aittir. Târîh-i Dost Sultan'ı aynen aktaran Abdülgaffar'ın tarihinde bu kabilelere dair herhangi bir nakil mevcut değildir. Muhtemelen aynı tasnifin Târîh-i Dost Sultan'da da olması gerektir. Çünkü böyle kıymetli bir bilgi Abdülgaffar tarafından ihmal edilemezdi. Dolayısıyla Ötemiş Hacının hiç olmazsa söz konusu kabileler için Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'ini görmüş olduğu tahmin edilebilir.

Daha önce izah ettiğimiz üzere Ötemiş Hacı, eserinin Cengiz Tarihi'ne ait birinci bölümünü telif ederken mühim miktarda Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesi'nin mukaddimesinden faydalanmıştır. Yine aynı kısmın

---

108 (ZVn. 53a) کونجاك اوغلان قولیغه توشکان ایلی آلیب بیك کا کتوردی اما ادکو تیمور قوتلوق اوغلاننی خان کوتاریب هر نه قولیغه توشکان ایلنی کوچوروب یایق باشیغه ایلتتی تیمور بك نیك ظفر نامه سینده بتیب تروردور. Abdülgaffar, yine ayni bahiste Zafernâme'ye atıf yapmıştır (bk. Umdetü't-tevârîh, N.Âsım nşr., s.60).

109 (ZVn. 1b-2a) جنکیز خان انك اتاسی یسوکا بهادر انك اتاسی بریان بهادر انك اتاسی قبل خان انك اتاسی تومنه خان انك اتاسی بایسونکر انك اتاسی قیدو خان انك اتاسی دوتو خان انك اتاسی بدنجو انك اتاسی قچو مرکان انك اتاسی توغان چولپان انك اتاسی قرا مرال انك اتاسی کوك خان انك اتاسی اوغوز خان انك اتاسی قرا خان انك اتاسی دیب یابقو انك اتاسی یافس انك اتاسی نوح علیه السلام. (Burada Oğuz şeceresine bağlanıyor.) Krş. Mogolların Gizli Tarihi, Ahmed Temir nşr., s.3-19; Câmi'ü't-tevârîh, Behmen Kerîmî nşr., I, s.29-32. Cengiz Han'ın atalarını İslami Oğuz şeceresine bağlamak yalnız Ötemiş Hacı'ya ait olmayıp Cuci, Çagatay ve İlhanlı uluslarında İslâmiyetin yayılmasından sonra te'lif olunan eserlerin hemen hemen hepsinde görülen bir husus olmuştur. Bu şecerelerin de varyantları vardır.

110 (ZVn., 49a) بنا بر جماعت کیم نچه دیرلار الارنیك اصلی مغول بولب مفصلده ذکر بولب دور.

telifinde Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'ini de tespit etmiştik. Eserin bu bölümü meydana getirilirken kullanılan diğer bir yazılı kaynak müellifin zikrettiği üzere "Mogol Tarihi"dir.[111] Adı geçen Mogol Tarihi, Mogolların Gizli Tarihi olsa gerektir. Ötemiş Hacı'nın Mogol Tarihi olarak zikrettiği kaynağın, Mogolların Gizli Tarihi olduğu; Ötemiş Hacı Tarihi'nde Cengiz Han'ın yaptığı muharebeler ve seferlerin tasvirindeki ifade ile Mogolların Gizli Tarihi'ndeki ifadelerin tertip tarzı bakımından benzerlik göstermesiyle izah olunabilir. Dolayısıyla Ötemiş Hacı, Mogolların hanedan tarihi mahiyetinde olan "Manghol-un niuça Topça'an" yani Mogolların Gizli Tarihi'ni görüp mehaz olarak kullanan nadir müverrihlerden biridir.

Ötemiş Hacı'nın diğer kaynakları kendi nakline göre şifahi kaynaklardır. Fakat Umdetü't-tevârîh müellifi Abdülgaffar, aynı kaynakları naklederken yazılı kaynak olarak vermiştir. Maamafih müellif başlangıçta kendisi de şifahi olarak malumat nakleden bir tarihî rivayetler mütehassısı iken bu malumatını bilindiği üzere eser hâline getirmiştir. Zaten Ötemiş Hacı'nın şifahi kaynak olarak zikrettiği kimseler de kendisi gibi bu kabil rivayetlerin mütehassısı olan zevattır. Dolayısıyla bu şahısların da kendilerine mahsus risaleleri veya telifleri olsa gerektir. Yalnız bu eserler bize kadar erişmemiştir. Ötemiş Hacı, şifahi kaynaklar olarak zikrettiği şahısların naklettikleri rivayetleri (قری سوزی) karı sözü olarak isimlendirmiştir. Bu şahıslardan nakiller yaparken umumiyetle "Yahşı karı sözü bilirdi veya meraklısıydı" şeklinde ifade kullanmıştır. Kırımlı Abdülgaffar da aynı nakilleri yaptığına göre bu kaynakların, Dost Sultan'ın da kaynakları olması lazım gelir. Çünkü Abdülgaffar, Ötemiş'in tarihini görmediği hâlde aynı nakilleri aynı ifade ile aynı bahislerde yapmıştır. Bu da müşterek kaynakları olan Târîh-i Dost Sultan'dan bu hususları aktarma yaptıklarını gösterir. Yalnız bir farkla ki, Ötemiş Hacı, Dost Sultan ile aynı zamanda bir muhitte bulunmaları hasebiyle bu tarihî malumatın anlatıldığı meclislerde birlikte bulunmuşlardır. Bu münasebetle Ötemiş Hacı, Abdülgaffar Kırımî gibi malumatı doğrudan doğruya Dost Sultan'ın eserinden aktarmamıştır. Dost Sultan'ın verdiği malumata benzeyiş, belki de aynı anda, aynı meclislerde aynı ravilerin ifadelerini olduğu gibi değiştirmeden zaptetmiş olmalarından ileri gelmektedir. Ayrıca, eserini telif ederken Dost Sultan'ın tarihinden faydalandığı için ifade itibarıyla da onun tesiri altında kalmış ve bu durum Dost Sultan'ın tarihini kopya etmiş intibaını verecek derecede olmuştur denilebilir.

Eserin şifahi kaynakları şöylece sıralanabilir:

---

[111] منجم بیلان بعض مورخلار جنکز خان پادشاهلغین بو یل تیب تروزلار و بو تقدیر بلان توکز یلی (ZVn. 13a-b) توغمش بولغای و هم توکز یلی اتاسی هم وفات قیلمش بولغای و مغول تواریخنده نایمان پادشاهی تایاك خانی اولتورکاندین سونك دیب تروزلار.

1) Kırım'da birkaç yıl esir kaldıktan sonra kurtulup memleketine dönen Astarhan hanı Şeyh Ahmed Han.[112]

2) Astarhan Hanlığının meşhur beylerinden Hacı Niyaz.[113]

3) Müellifin, hizmetinde bulunmuş olduğu, Harezm Şibanîlerinden İlbars Bahadır Han.[114]

4) Astarhan Hanlarından Abdülkerim Han'ın[115] Uluğ Bey'i Hıtay Baba Ali. Hıtay Baba Ali, Han'ın ölümünden sonra Mekke'ye giderek hac farizasını yerine getirmiştir. Döndükten sonra Cuci Ulusuna dair rivayetlere meraklı olan Harezm Şibanîlerinden Sultan Gazî Sultan'ın yanına gelmiştir. Ötemiş Hacı, bu hususta birçok malumatı hem Hıtay Baba Ali'den ve hem de Sultan Gazî Sultan'dan almıştır.[116]

5) Hıtay kabilesinden Melik Padişah Bek'in atası Seyid Ali Bek.[117] Umdetü't-tevârîh'deki kayda göre Seyid Ali Bek, Hıtay kabilesinin "Ser-Defteri" idi.[118]

---

112 (Zvn., 21b-22a=Tn., 6a) شیخ احمد خان بجه یل اندا توتغون بولوب ینا اندین سلامت چقوب اوز ولایتی حاجی ترخانغه کلدی اول ایتور.
Şeyh Ahmed Han'ın Dost Sultan'ın da kaynakları meyanında olduğunu Abdülgaffar'ın naklinden anlamaktayız (bk. Umdetü't-tevârih, N.Âsım nşr., s.22).

113 (ZVn., 21b-22a=Tn., 7a) حاجی ترخان ولایتنده حاجی نیاز تیکان بر دولتلی کشی مشهور بار ایدی اول ایتور ایردی. Abdülgaffar'ın naklinden yine bu zatın da Dost Sultan'a ravi olduğunu görmekteyiz (bk. ûmdetü't-tevârih, N. Asım nşr., s.22).

114 (ZVn., 36b=Tn., 16b) بو حکایتلر که ایمدی ذکر قلنور ترور حضرت خان مرحوم و مغفور طاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه ایلبارس خان دین اشیتب ترور من الار قری سوزین بخشی بلور ایردی. İlbars Han (1514/5-1526), yine Umdetü't-tevârîh'ten öğrendiğimiz üzere Dost Sultan'ın mehazlarındandı (Kezâ, ayn nşr., s.41-42).

115 XVI. asrın ilk yarısında Astarhan'da hükûmet sürmüştür. (Bk. Howorth, History of the Mongols, II, s. 350-351).

64 (ZVn., 41a=Tn., 19b) خطای بابا علی تیکان حاجی ترخنلی عبدالکریم خان نیك اولوغ بیکی و نائب کشی سی ایردی. خان مذکور اولکاندین سونك مکه طواف قیلیب حاجی بولوب کلکاندین حضرت سلطان کبیر سعید مرحوم مغفور طاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه سلطان غازی سلطان حدمتلاریغه کلدی. چون حضرت سلطان مغفور قاری سوزکا مائل ایردیلار کم توقتمش خانی اوروس خان چیقارغاندور ترلار اول نه طریقه بولغاندور تیب سوردی ایرسه حاجی مذکور بو طریقه حکایت قیلدیلار فقیر الاردین اشیتب ترور من. Kırımlı Abdülgaffar'm naklinden anlaşıldığı üzere Hıtay kabilesinden Astarhan şehri Daruga Beği Baba Ali ve Harezm Şibanîlerinden Sultan Gazî Sultan, ayni zamanda Dost Sultan'a da kaynak olmuşlardır (Umdetü't-tevârih, ayni nşr., s. 45-46).

117 (ZVn., 65a) خطای ملك پادشاه بیك نیك اتاسی سید علی بیك حکایت قلور ایکاندور. Ayrıca bk. Zvn., 67b (ZVn., 65a) Seyid Ali Beğ dolayısıyla yine Dost Sultan'a mehaz olmuştu (Umdetü't-tevârîh, ayn. nşr., s.82).

118 Umdetü't-tevârih, ayn. nşr., s.82.

6) Kıpçak Ayaz namında bir zat.[119] Bu zatın ismi diğer bir nakilde Kıpçak Ayas şeklinde geçmektedir.[120] Târîh-i Dost Sultan'ı olduğu gibi aktaran Abdülgaffar da, Umdetü't-tevârîh de mezkûr ismi Kıpçak Ayas şeklinde vermektedir.[121]

Ötemiş Hacı Tarihi'nin yazılı ve şifahi kaynakları burada sona ermektedir. Netice olarak Ötemiş Hacı, daha önce de zikrettiğimiz üzere eserinin telifinde, yazılı kaynaklardan ziyade sözlü nakillere istinat etmiştir.

D. Eserin Değeri

XVI. yüzyılın ortasında telif edilmiş olan "Ötemiş Hacı Tarihi", Cuci Ulusu'nun en değerli kaynaklarından biridir. Destani mahiyette olmasına rağmen eserde verilen haberler gayet sıhhatli ve kıymetlidirler. Ayrıca muhtasar olarak hazırlanması hasebiyle birçok şark kaynaklarında görülen fuzuli malumat, kronolojik bir seyir takip etmemektedir. Bir hadise anlatılıp tamamlandıktan sonra icabında daha önceki fasıllardan birine tekrar dönülmektedir. Ötemiş Hacı Tarihi, muhteva itibarıyla hiçbir yerli Özbek veya yabancı kaynakta mevcut olmayan bazı kıymetli malumatı bize vermektedir. Ötemiş Hacı'nın eseri vasıtasıyla günümüze kadar Cuci Ulusu'nun tarihi ile meşgul olan birçok tarihçilerin hüküm vermekte âciz kaldıkları veya yanlış hüküm verdikleri "Ak Orda ve Gök Orda" mefhumları ile Cuci hanedanının "Sağ Kol" (batı) ve "Sol Kol" (doğu) teşkilâtı hakkındaki bilgilerimiz vuzuh kazanmaktadır.[122]

Esere değer kazandıran bir husus da, Cuci ailesinin Deşt-i Kıpçak'ta hükmran olan muhtelif şubelerinin -yalnız Orda-İçen Han sülalesi hariç-[123] ensap cetvellerini ihtiva edişidir. Bu bakımdan Cuci ailesinin şubelerinden Batu Han (Sayın) Tokay-Timur Han ve Şiban Han sülalelerine dair, müellifin vermiş olduğu ensap cetvelleri, hayli zengin olup; bilhassa Cuci Ulusu'na dair bol malumat veren, Acem ve Rus kaynaklarını hem tamamlamakta hem de yanlışlarını düzeltmektedir.[124] Bunlardan bilhassa Cuci Han'ın beşinci oğlu "Şiban Han" sülalesine ait kısımlar tafsil olunmuş; hüküm sürdükleri ülkelere veya müessislerine göre adlanan Şiban Han

---

119 (ZVn., 66b) قپچاق اباز حکایت قلور ایکندور.

120 Bk. ZVn., 68b. قپچاق اياس بيك

121 قپچاق اياس بك ايله كورلوت مغرب بك روايت ايدرلر. (Umdetü't-tevârih, ayn. nşr., s.88). Kıpçak Ayas Bek ile birlikte adı geçen Kürlevut kabilesinden Mağrib Beğ'in adı, Ötemiş Hacı'nın tarihinde mevcut değildir.

122 Bu husus ileride Cuci Ulusu'nun bölümleri bahsinde izah edilecektir.

123 Bu bakımdan Ötemiş Hacı Tarihi, 110 yıl sonra aynı kültür merkezinde telif olunan Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın eseri Şecere'i Türk'e benzemektedir. Zira Şecere-i Türk'te de Orda-İçen sülalesine dair her nedense bilgi verilmemiştir. Ebu'l-Gazi, müellifin eserini görmediği hâlde her iki kaynağın da tertibi birbirine benzemektedir.

124 Bu meselelerin izahı, Cuci Sülâlesinin şubeleri bahsinde yapılacaktır.

evladından "Tura Şibanîleri" (Bek Kondu sülalesi), "Harezm Şibanîleri" (Yâdigâr Han sülalesi) ve "Maveraünnehir Şibanîleri" (Ebu'l-Hayr Han sülalesi) hakkında sıhhatli ve değerli silsilenameler verilmiştir. Eserin bu şekilde tertip olunmasında, Harezm kültür dairesinde yazılmasının ve müellifin Şibanîlere mensubiyetinin de rolü olduğu muhakkaktır.

Eserin hususiyetlerinden birisi de Cuci Ulusu'nun kavmî bünyesi hakkında bilgi verişidir. Cuci Ulusu'nu teşkil eden kabileler ya yer yer alakalı bahislerde nakledilmiş veyahut da ulusta söz sahibi olan devlet adamları ve ümeranın isimleri, kabileleriyle birlikte zikredilmiştir. Bu münasebetle Cuci Ulusu'nda söz sahibi olan kabile ve illerin adlarını da istidlal yoluyla anlamak mümkün olmaktadır. Zira Cuci Ulusu'nun ümerası ve devlet ileri gelenleri umumiyetle mühim il ve kabilelerin şeflerinden meydana gelmekte idi.

Ötemiş Hacı Tarihi'nde hadiseler, çok defa hicrî tarihlerle ve Türk takviminin bu senelere tekabül eden hayvan yılları ile birlikte zikredilmiştir. 12 hayvan takvimine göre tarih zikretme keyfiyeti, bilhassa İlhanlı, Çagatay ve Cuci Ulusları ile Timurîler devrinin Farsça ve Türkçe yerli kaynaklarında görülen hususiyettir. Mogollar devrinde bu ananenin yerleşmesinde, saraylarda bir nevi vakanüvislik vazifesi gören Uygur bahşılarının mühim rolü olmuştur. Mesela, Timur devrinde Uygur bahşılarının Uygur harfleriyle meydana getirdikleri Târîh-i Hâni,[125] daha sonra telif olunan birçok yerli kaynakların karakter ve tertibinde esas ittihaz olunmuştur. Ötemiş Hacı'nın eseri de bu bakımdan karakteristik bir yerli Özbek kaynağıdır.

Ötemiş Hacı Tarihi'nin edebî bakımdan da değeri mühimdir. XVI. yüzyıla gelinceye kadar Özbekler ve Timurîler sahasında telif olunan yerli tarihî kaynaklar umumiyetle Farsça yazılmaktaydı. Hâlbuki bu yüzyılın başından itibaren kaynakların Türkistan Türkçesiyle meydana getirilmeye başlandığını görmekteyiz.[126] Dolayısıyla, XVI. yüzyılda Doğu Türkleri arasında millî dilde meydana getirilen ilk eserler meyanında müellifin tarihi de yer almaktadır. Harezm bölgesi için ise, bu hususta hâl-i hazırda yegâne nümune durumundadır.

---

125 (bk. ZVORAO, XV/1-4, s. 188) تاريخ خاني كه اويغور بخشي لارى انى اويغور خطى و تلفظى بيلان بتيب تروورلار.

126 Hatta bu devirde Farsça bazı tarihler de Çagatay Türkçesine çevrilmişti. Mesela: Abdullah b. Muhammed b. Ali Nasrullahî'nin Zübdetü'l-âsâr'ı (bk. Rieu, British Museum Ancient Manuscript, s.276); Şerefüddin Ali Yezdî'nin Zafernâmesi Tercümesi (Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Ktb., nr. 281); Ali Celâyir'in Câmi'ü't-tevârîh tercümesi (bk. Berezin nşr. Kazan 1851) gibi.

İKİNCİ BÖLÜM

DEŞT-İ KIPÇAK VE CUCİ ULUSU

A. Deşt-i Kıpçak Mefhumu

Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak, dar ve geniş olmak üzere iki manada anlaşılmaktadır. Dar manasıyla Deşt-i Kıpçak, XI. yüzyılın ortasından Mogol istilasına kadar olan devredeki Kıpçakların yayıldıkları sahayı ifade etmektedir. Bu hudutlar, Kıpçak Hanlığı'nın asıl ülkesini ihtiva etmektedir. Kıpçakların esas yayılma merkezinin İrtiş ve Yayık ırmakları arasında olması hasebiyle Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamaktadır.[127] Batı Sibirya'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın, batıdaki sınırı Karpat Dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak, güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları hudut olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Sir Derya boylarına kadar uzanmakta idi. Kıpçak ülkesi, kuzeyde ise Slav prenslikleri ve Orta İdil Bölgesindeki Yukarı Bulgarya ile hudutlanıyordu.[128]

XIII. yüzyılın ilk yarısında, Deşt-i Kıpçak,.kâmilen Cuci evladının eline geçmişti. Eski Kıpçak Hanlığı'nın yerini yeni bir devlet almış olmasına rağmen bu ülke yine Deşt-i Kıpçak olarak anılmıştır. Bu durum, Kıpçakların Deşt-i Kıpçak'ta kesif ve köklü olarak yerleşmiş bulunduklarını ifade etmektedir. Filhakika Kıpçaklar, kendilerinden önceki isimleri sildikleri gibi, hâkimiyeti kaybedip Cuci Ulusu'nun içine dâhil oldukları zamanda da isimlerini, görüldüğü üzere devam ettirmişlerdir. Hatta Arap kaynakları, Cuci Ulusu'ndan bahsederken umumiyetle "Kıpçaklar" şeklinde zikrettikleri gibi, Cuci ülkesini de "Deşt-i Kıpçak" olarak nakletmişlerdir.[129] Deşt-i Kıpçak'ın hudutları, Cuci devleti zamanında Yukarı Bulgarya Hanlığı'nı, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı ve Harezm ülkesini de içine alarak genişlemişti. Böylelikle Deşt-i Kıpçak, hudutları ve sahası itibarıyla daha geniş bir mana kazanmış ve büyümüş

---

[127] Hudûdü'l-Âlem, Minorsky nşr., s. 315-317; F. Sümer, X.Yüzyılda Oğuzlar, DTCFD., xvi/3-4, s.150.

[128] Hudûdü'l-Âlem'de, İdrîsî'den nakledilen 1154 yılına ait haritada Kumanya adıyla zikredilen Deşt-i Kıpçak'ın hududları açık bir surette görülmektedir. bk.ayn.nşr., s.219.

[129] Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, İ. Hakkı İzmirli trc., s.368-371, 413-414, 375-377, 389-391; R.Grousset, l'Empire des Steppes, s.242.

olmaktadır.[130] Dolayısıyla Deşt-i Kıpçak, dar manasıyla Kıpçak Hanlığı devresindeki coğrafyayı ifade etmektedir. Kıpçak Hanlığı devresinde, Yukarı Bulgarya, Kuzey Kafkasya, Harezm ülkeleri, Deşt-i Kıpçak'tan ayrı ve müstakil birer ünite oldukları hâlde Kıpçak unsurun yerleşme sahası dâhilinde idiler. Yalnız bu ülkeler Kıpçak Hanlığı'nın siyasi hudutlarının haricinde olup, Yukarı Bulgarya, müstakil bir hanlık; Harezm, Harzemşahlar Devleti'nin bir parçası ve Kuzey Kafkasya da başlı başına bir ülke idi. Cuci Devleti'nin teşekkülünden sonra, hem coğrâfi hem de etnik bünye bakımından Deşt-i Kıpçak'ın tabii parçası durumunda olan mezkûr ülkeler, Cuci hanedanının idaresi altında siyasi birliğin teşekkül etmesiyle birlikte Deşt-i Kıpçak mefhumuna ithal olunmuşlardır. Deşt-i Kıpçak ahvalini izah ederken, bilhassa etnik yapı bakımından Kıpçak Hanlığı devresi ile Cuci Devleti zamanını karşılaştırmak için daima geniş manasıyla Deşt-i Kıpçak'ı esas almak zaruri olmaktadır. Zira dar manada Deşt-i Kıpçak'ın haricinde kaldığı hâlde, geniş manada Deşt-i Kıpçak'ın içine giren adı geçen ülkeler için gerekli mukayese ve izahı yapmak mümkün olamayacaktı. Zaten geniş manasıyla Deşt-i Kıpçak, dar manasıyla Deşt-i Kıpçak'ın genişleyerek tabii hudutlarına erişmiş hâli olmaktadır.

B. Mogol İstilasından Önce Deşt-i Kıpçak

Kâşgarlı Mahmud'un ifadesinden XI. yüzyılda Türk illeri içinde en mühimlerinden birisi olduğu anlaşılan Kıpçaklar,[131] İrtiş ile Yayık ırmakları arasındaki batı Sibirya bozkırlarında yaşıyorlardı.[132] Bunlar, XI. yüzyılın ortalarında Yayık ve İtil ırmaklarını geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara girdiler. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise güneye inerek Aral ve Sirderya'nın kuzeyine hâkim olmuşlar[133] ve aynı zamanda batıdaki hâkimiyetlerini Karpat dağlarına kadar genişletmişlerdir.[134] Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar, bu tarihe kadar Deşt-i Hazar, Sirderya boylarından Yayık ırmağına kadar uzanan bozkırlar ise Oğuz memleketi olarak bilinmekte iken; artık XI. yüzyılın ortalarından itibaren devamı olan her iki bozkır bir bütün olarak, Şark kaynaklarında Deşt-i

---

[130] Bu husus, Arap müelliflerinden el-Ömerî'nin eseri Mesâlikü'l-Ebsar'da sarih bir şekilde tespit olunmuştur. (bk. Tiesenhausen, ayn. eser, İ.H.İzmirli trc., s.378-380).

[131] Bk. Dîvânü Lûgati't-Türk, B. Atalay nşr., I, 28, 30, 31, 32, 33, 101, 154, 361, 379, 392, 396, 474, 480; III, 139, 147, 37.

[132] Hudûdü'l-Âlem, Minorsky nşr., s.315-317, vr.19a; Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s.101-107; F.Sümer, X.Yüzyılda Oğuzlar, DTCFD., xvi/3-4, s.150; R.R.Arat, İA, Kıpçak mad.

[133] F. Sümer, aynı makale, s.133.

[134] Bizans imparatoru Aleksi Komnenos ile anlaşan Kıpçaklar, başbuğları Togurtak ve Maniak idaresinde Balkanlara da inerek Bizanslılarla birlikte 29 Nisan 1091'de Peçenekleri ağır bir mağlubiyete uğratmışlardı (bk. A.N.Kurat, Peçenek Tarihi, s.224).

Kıpçak adıyla anılacaktır.[135] Kıpçakların Doğu Avrupa'da zuhur etmeleriyle birlikte Avrupa kaynaklarının da Kıpçaklar hakkında malumat vermeye başladıklarını görmekteyiz. Kaynaklarda Kıpçaklardan, Latinler Komanus, Bizanslılar Homanus, Macarlar Kun, Ruslar Polovets, Almanlar ise Falben adlarıyla bahsetmektedirler.[136] XI. asrın sonlarında Kıpçakların, şarkta İrtiş havzasından garpta Karpat dağlarına kadar yayılmaları; güneyde Sirderya, Harezm, Hazar Denizi ve Karadeniz'den kuzeyde Slav knezlikleri ve Kama havzasındaki Bulgar ülkesine kadar genişlemeleri, adlarının, nüfuzlarının ve illerinin ne derece büyüyüp geliştiğini göstermektedir. Kıpçakların bu sahalara yayılmaları, Peçeneklerin Hazar Denizi'nin kuzeyinden Balkan yarımadasına inmeleri, Hazar Devleti'nin sukutu ve Oğuz ilinin kısmen Maverâünnehir yoluyla Ön-Asya'ya, kısmen Balkanlara göç etmeleriyle meydana gelmiştir.[137]

XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarında Aral gölüne yakın çevrelerde oturan Kıpçaklara Kanglı ve bunlarla birlikte hareket ederken Sirderya boylarında oturan diğer bir Kıpçak unsuruna da Bayavut dendiğini görmekteyiz.[138] Hatta Kanglılar, XII. yüzyılın sonlarında başlı başına bir il mahiyetini almışlar[139] ve arada yerleşmiş oldukları Harezm ülkesinde de kesafet kesbetmişlerdir.[140] XII. yüzyılda (1141 Sultan Sancar'ı yenerek) Karahıtay Devleti'nin öncüleri olan bazı Kıtay (Hıtay) kabileleri Aral gölünün kuzeyindeki bozkırlara yerleşmişlerdi. Bu kabilelerin, kısa bir müddet sonra Kıpçakların içinde eriyerek Kıpçaklaştıklarını göreceğiz.[141]

Kıpçakların Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki ovalara girmeleriyle bu sahadaki hâkimiyetleri sona eren Peçenekler,[142] Oğuzlar

---

135 Barthold'un işaret ettiği üzere, Deşt-i Kıpçak tabirine ilk defa XI. yüzyıl müelliflerinden Nâsır-i Husrev'de rastlamaktayız (Bk. Yakubovsky, Altmordu ve İnhitatı, H.Eren trc., s.3; F.Sümer, ayn.mak., s.150; R.R.Arat, İA, Kıpçak maddesi).

136 Rásonyi, Tuna Havzasında Kumanlar, Belleten, sayı 11-12, s.403; ayrıca bk. İA, Kıpçak maddesi, s.714.

137 Rus vekayinâmeleri, ilk defa 1054 senesinde Kıpçaklardan Polovets ve onların da yerlerinden oynattığı Oğuzlar (Bizans kaynaklarında "Uz")'dan da Torki diye bahsederler (bk. R.Grousset, L'Empire des Steppes, s.241:) A.N.Kurat, Peçenek Tarihi, s.37, 103.

138 A.Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, II, s.113-114.

139 F. Sümer, aynı makale, s.133, 153.

140 Bk. Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, Mukaddemetü'l-edeb, Z.V.Togan nşr., s.33-34. XIII. yüzyılın başında, Harezm Hükümdarı Tekiş'in Kanglı prensesi Terken Hatun'la evlenmesinden sonra, Kanglıların Harezm ülkesinde tam manasiyle nüfuz sâhibi olduklarını görmekteyiz (bk. İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Tarihi, s.41-42).

141 Bk. Z.V.Togan, Türkili (Türkistan) Tarihi, s.29-30; R.Grousset, l'Empire des Steppes, s.242.

142 Hudûdü'l-âlem, s.312-315, vr.18b.

(Uzlar)[143] ve Hazarlardan[144] Peçenek ve Oğuzlar'ın büyük bir kısmı Balkanlara inmekle beraber; bu ovalarda kalan bakiyeleri, Kıpçakların idaresi altına girmişlerdi.[145] Keza, federasyon mahiyetinde 10 kabileleri de Deşt-i Kıpçak'ta kalmışlardı. Bunlar da büyük Kıpçak ilinin bünyesine katılmışlardı.[146]

X. ve XI. yüzyıllarda Orta İtil havzasının Türk sekenesi arasında Bulgarları[147] ve bunlara komşu durumunda olan Başkurtlar[148] ile Suvarları[149] görmekteyiz. Başkurtlar ve Suvarların, Dîvânü Lügâti't-Türk'te isimleri birlikte zikredilmektedir.[150] Bilâhare Deşt-i Kıpçak'ta üstün Kıpçak hâkimiyeti teessüs edince, bu Türk toplulukları da büyük Kıpçak ilinin bünyesine karışmışlardır. Deşt-i Kıpçak'ın bu yapısı, bize "Kıpçak" isminin muhtelif Türk illerine ve topluluklarının hepsine alem olduğunu ve Kıpçak ilinin de bu isim altında toplanmış olan Türk kavimleri birliği olduğunu ifade etmektedir. Yalnız bu kavmî yapının haricinde mütalaa edilmesi gereken ve miktarları fazla olmayan bazı gayri Türk unsurlar da mevcuttu. Bunlar, Bulgar ülkesinde oturan Fin toplulukları;[151] Kırım'ın Kefe ve Suğdak limanlarında ticaret kolonileri bulunan Grekler ve Cenevizliler;[152] Bulgar, Saksın ve İtil'de[153] ticaretle meşgul olan Saklablar,[154] Çerkesler ve Alanlar (As)'dır.[155]

XI. yüzyılın ikinci yarısında Deşt-i, Kıpçak'ta hâkimiyetlerini tesis eden Kıpçaklar, 1223 Kalka muharebesine kadar olan bir buçuk asrı mütecaviz

---

[143] Aynı eser, s.311-312, vr.18b.

[144] Kezâ, s.450-460, vr.38b.

[145] R.Grousset, aynı eser, s.241; A.N.Kurat, Peçenek Tarihi s.104-105; R.R.Arat, İA, Kıpçak maddesi.

[146] Z.V.Togan, İA, Hazar maddesi.

[147] Hudûdü'l-âlem, s.460-462, vr.38b; Dîvânü Lügati't-Türk I,30, 32, 437, 456; II, 67, 225; Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s.22; Z.V.Togan, İA, İbn-i Fadlân mad.; A.N.Kurat, İA, Bulgar Mad.

[148] Z.V.Togan, Türkili Tarihi, s.29-30.

[149] İtil ırmağı kenarındaki "Saksın" şehri Suvarların en mühim merkezleri durumundaydı ve bu şehir, Bulgarlara yakın bir mesafede idi (Divânü Lûgati't-Türk, I, 437). Bulgar ise Kazan'm 115 km. güneyinde olup, İtil'in sol kıyısına 7 km. mesafededir (Hudûdü'l-Âlem, s.461).

[150] Dîvânü Lügâti't-Türk, I, s.28, 30, 31, 32.

[151] A.N.Kurat, Kazan Hanlığı, DTCFD, xii/3-4, s.239-240.

[152] Bu Grekler ve Cenevizliler ticaret bakımından Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlı idiler (R.Grousset, aynı eser, s.308).

[153] Hazar Devletinin merkezi olan bu şehir, İtil ırmağının mansabına yakın olup 965'te Knez Svyatoslav tarafından tahrip edilmiştir (bk. Yakubovsky, altınordu ve İnhitâtı, s.6).

[154] İslam coğrafyacıları, Slavlara Saklab veya Sakaliba demektedirler (Hudûdü'l-Âlem, s.427).

[155] Alanlar (As), Kafkasya'nın en kuvvetli kavmi olup, merkezleri Monkas (Maghas) idi. (bk. Hudûdü'l-Âlem, s.444-446).

uzun devrede bu geniş ülkede hakikî bir üstünlük kurmuş görünmektedirler. Bunun neticesi olarak kendi bünyelerinde birleştirdikleri birçok Türk topluluklarına kendi adlarını vermişlerdir. Hatta hâkimiyeti kaybetmelerinden sonra da Cuci Ulusu'nun esasını teşkil ettikleri için, Cuci Ulusu da aynı isimle anılmış, daha önce de zikr edildiği vechile Cuci Devleti, "Kıpçak Hanlığı"; Batu Han soyundan gelen hükümdarlar ise "Kıpçak Hanı" olarak adlandırılmıştır. Rusların, bu bozkırları peyderpey fethedip tamamlamalarına kadar da "Deşt-i Kıpçak" ismi, hayatiyetini muhafaza etmiştir.

C. Deşt-i Kıpçak'ın Mogollar Tarafından Fethi (1223-1240)

İran'ı, Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı fetheden, Cebe[156] ve Subiday Noyanların idaresindeki Mogol ordusu[157] ileri harekâtına devam ederek önce Şirvan'a, oradan da Derbend üzerinden kuzey Kafkasya'ya girmişti. Müşterek düşmana karşı birleşen Kafkas kavimlerinden Alanlar, Çerkesler ve Lezgiler, Kıpçaklarla birleşerek; Mogolları karşılamak üzere müttefik bir ordu ile harekete geçtiler. Fakat Mogollar, "Türk-Mogol kardeşliği"nden bahsederek Kıpçakları müttefiklerinden ayırmaya muvaffak olmuşlar; hatta bunun nişanesi olmak üzere Kıpçaklara daha önce elde ettikleri ganimetlerden de vermişlerdi.[158] Bundan sonra Mogollar, yalnız kalan Kafkasyalı müttefikleri kılıçtan geçirerek daha sonra Kıpçaklar üzerine yürüdüler ve onları da perişan ettiler.[159] Bu arada Kıpçak hanı Konçak da telef olanlar arasındaydı.[160]

Vaziyetin vehametini idrak eden Kıpçak hanlarından Kotan Han, damadı Mistislav de Galiç ile diğer Rus prenslerini Mogollar üzerine müşterek bir sefere ikna etti. Kıpçak hanına katılan Galiç, Kiyef, Çernikof ve Smolensk prensleri, kuvvetleriyle birlikte harekete geçtiler. Cebe ve Subiday önce ricat ederek, müttefiklerin iyice yorulmalarını ve birbirlerinden ayrılmalarını beklediler. Azak denizine dökülen Kalka ırmağı boyuna geldikleri zaman Mogolların beklediği fırsat zuhur etti. 31 Mayıs 1223'te geriden gelen kuvvetleri beklemeyen Kıpçak hanı Kotan Han ve Galiç prensi Mistislav, kendi kuvvetleriyle harbe başladılar; fakat Mogollara karşı ağır bir

---

156 Gizli Tarih'te bu sefere Cebe'nin katılışına dair sarih bir ifade yoktur.

157 R. Grousset, Grenard'ın tahminine göre Cebe ve Subiday idaresindeki ordunun 25 bin kişi olduğuna işaret ediyor (s.306).

158 İbnü'l-Esîr'e göre ilk çatışmada netice alamayan Mogollar bu hileye başvurmuşlardı (bk. Tiesenhausen, (s.54).

159 Kezâ, ayni yer.

160 P.Pelliot, Rus kaynaklarında Konçak Han'ın isminin Yur Konçakoviç şeklinde nakledilişine istinaden hanın Hristiyan olması lazım geldiğini söylemektedir (A propos des Comans, J.A., 1920, 149; krş. R.Groussent, L'Empire des Steppes, (s.307-308).

mağlubiyete uğradılar.[161] Geriden gelen Kiyef prensi Mistislav da teslim olmayı kabul etmesine rağmen kendisini ve ordusunu kurtaramamıştır. Yalnız Vladmir grandükü Yuri, müttefiklerine zamanında katılamadığı için kendisini ve ordusunu bekleyen malum akıbetten tesadüfen kurtulabilmişti.[162]

Mogol ordusunun Kalka muzafferiyetinden sonra düşmanlarını takip etmeyerek Kırım'a girip büyük bir ticaret limanı olan Sudak şehrini yağmaladıklarını görmekteyiz.[163] Bundan sonra da Cebe ve Subiday idaresindeki Mogol ordusu, muzaffer olmasına rağmen, galibiyet pahalıya mal olmuş olmalı ki, geri dönmek üzere yola çıkmışlardı. Hatta Aktuba ırmağının[164] İtil ırmağından ayrıldığı büklüme yakın bir mevkide ani baskın veren Bulgarlar, Mogollara ağır zayiat verdirmişlerdi.[165] Böylelikle Mogol ordusu, ilk Deşt-i Kıpçak seferinden muzaffer çıkmalarına rağmen, hayli hırpalanmış olarak Asya'ya dönmüştü.

Cengiz Han, 1225 (tavuk) yılında, Harezmşahlar üzerine yaptığı seferden dönerken, yaz mevsimini İrtiş ırmağı civarında geçirdikten sonra sonbaharda Tula boyundaki yurduna dönmüştü.[166] Büyük oğlu Cuci Han'ı Doğu Kıpçak ve Harezm ülkesini idare etmek üzere bırakmıştı. Zira ilk Kıpçak seferinde müessir netice alınmadığı için Cuci Han, muhtemelen, yeni hazırlanacak olan seferin tertibinde ileri karargâh vazifesini de görecekti.[167] Cuci Han'ın bir kaza neticesinde, 1227'de babası Cengiz Han'dan altı ay önce ölmesi üzerine yerine geçen oğlu Batu Han (1227-1256)'ın, 1228 (sıçan) yılında toplanan kurultayda Kıpçak seferi ile vazifelendirilişi, bu hususu destekleyici mahiyettedir.[168] Bu kurultayda Çagatay ve Batu başta olmak üzere "Sağ Kol" prensleri, Otçigin Noyan, Yegu ve Yesunge başta olmak üzere "Sol kol" prensleri, Toluy başta olmak üzere "Merkez" prensleri, prensesler ve

---

161 Bretschneider, Medieval Researches I, 297.

162 R.Grousset, l'Empire des Steppes, s.308.

163 Arap müverrihlerinden İbnü'l-Esîr'e göre, Sudak şehrinin halkı ve tüccarları kurtulmak için bir kısmı dağlara kaçarak saklanmış, bir kısmı da gemilere binerek Anadolu Selçuklu ülkesine sığınmışlardır (bk. Tiesenhausen, ayni eser, s.55).

164 İtil ırmağı, Berke Sarayı'nda önce yaptığı büklümden sonra iki ana kola ayrılarak akar. Ayrılan ikinci ırmağın adı Aktuba'dır (bk. Z.V.Togan, Türkili haritası).

165 İbnü'l-Esîr, Asya'ya dönen ordunun 4000 kişi olduğunu naklediyor (Tiesenhausen, s.61).

166 Mogolların Gizli Tarihi, Ahmed Temir nşr., s.186.

167 R.Grousset, Cuci Han'ın Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kalışını, istiklalini ilan etmak isteyişiyle yorumlamaktadır (s.309). Fakat kaynaklarda bu hususu destekleyen ifadeye rastlanmamaktadır.

168 Zira Batu Han, irsen babasının ülkesine sahip olduğu gibi ona ait vazife ile de tavzif olunuyordu.

damatlar, Ogoday'ı kaan seçmişler, o da ikinci Kıpçak seferini, üç madde ile ilan etmişti.[169]

1) Sefere Batu kumanda edecek,

2) Merkezden gönderilen kıtalara, Guyuk kumanda edecek ve Batu'nun emrinde olacak,

3) Bütün prensler büyük oğullarını bu sefere gönderecekler.

Bu maddeler, Deşt-i Kıpçak seferine verilen ehemmiyeti bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. 1229 yılında başlayan ikinci Kıpçak seferini başkumandan olarak bizzat Batu Han idare etmiş ve Kalka muharebesinin muzaffer kumandanlarından Subiday Noyan, Deşt-i Kıpçak'ı tanıdığı için bu savaşlar sırasında Batu Han'ın yanına, sözü dinlenen bir müşavir olarak katılmıştı. Ogoday Kağan'ın emri mucibince, Cengiz sülalesinin bütün şubelerinden birçok prens kendi kuvvetleriyle Batu Han'ın ordusuna iltihak etmişlerdi.[170] Deşt-i Kıpçak'a giren Batu Han idaresindeki Mogol ordularıyla Kıpçaklar arasında şiddetli muharebeler cereyan etmekle beraber, bu çatışmanın ilk yıllarına ait gerekli malumatı kaynaklarda bulamamaktayız. Yalnız Reşidüddin'in Cami'ü't-tevârîh'inde ve Cüveynî'nin Cihangüşâ'sında 1235-1236 yıllarında Kıpçakların, Bulgarların, Başkurtların ve As (Alan)ların müştereken Mogol ordularına karşı son mukavemet savaşları anlatılmaktadır. 1236 baharında (633 cumâde'l-âhır) Uluberli aşiretinden Başbuğ Baçman idaresinde Kıpçaklar, Başbuğ Çıku ve Başbuğ Bayan idaresinde Başkurt ve Bulgarlar, Başbuğ Kaçır Üküle idaresinde de As (Alan)lar ittifak ederek harekete geçmişlerdi. Batu, Şiban, Orda ve Tangut, Başgurt ve Bulgar ülkesinde yürüdüler; arazinin çetinliğine rağmen bu ülkeleri zapta muvaffak oldular. Kıpçak Başbuğu Baçman, İtil ırmağı boyunda bir müddet savaştı ve nihayet 1236-37 kışında İtil'in aşağı kısmında bir adada yakalanarak Mungge ve Bücek tarafından katledildi.[171] Berke Han, 1238 yılında Kıpçaklarla son bir savaş daha yaptı.[172] Bu savaştan sonra 40 bin çadır Kıpçak, Başbuğ Kotan idaresinde Macaristan'a hicret etti.[173] Aynı yıl içinde, Mungge ve Kadan Çerkesler üzerine yürüyerek onları hükümdarlariyle birlikte telef ettiler.[174] 1239 yılında (636 kışı) Guyuk, Mungge, Börü ve Kadan idaresindeki Mogol kuvvetleri, bir buçuk ay

---

169 Mogolların Gizli Tarihi. s.191.

170 Batu başkanlığında sefere katılanlar, Subiday Noyan, Tuli Han'ın oğulları Mungge ve Bücek, Ogoday'ın oğulları Guyuk ve Kadan, Çagatay'ın oğulları Börü, Baydar ve Külkan; Cuci evladından Orda, Şiban, Tenggut v.s. idi (bk. Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârîh, B.Kerîmi nşr., I, 474).

171 Aynı eser, I, 475-76; Cüveynî, Cihangüşâ III, 9.

172 Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârih, I, 476-477.

173 R.Grousset, L'Empire des Steppes, s.329-330.

174 Reşidüddin, aynı eser, I, 477.

kuşatmadan sonra Menkes (Monkas) şehrine girdiler.[175] Bu şehir, Asların payitahtı idi.[176]

Mogollar, Deşt-i Kıpçak'ın fethiyle uğraşırken bir taraftan da Rus prenslikleri üzerine sefer yapmaktan geri kalmadılar. Riyasan Prensi Yuri, Riyasan'da ve kardeşi Roman, Kolomna'da muhasara edilerek, 1237 Aralık ayının sonunda kendileri katl ve şehirleri tahrip edildi. 1238 Şubatında, Moskova yağma olundu. Susdal Prensi II. Yuri, Susdal ve Vladmir şehirlerinin tahribine mâni olamadı; kendisi de 1238 Martı başında katledildi. Bir kısım Mogol kuvvetleri de Yaroslav ve Tver'i yağmaladılar. Kuzeydeki Novgorod mevsim muhalefeti dolayısıyla kurtulmuştu. Ertesi senenin sonunda Çernikof yağmalandı. 1240 Aralığında Kiyef zaptolunarak tahrip edildi.[177] Ukrayna'dan sonra Mogol ordusunun bir kısmı Baydar ve Koydu idaresinde Polonya'ya girdiler. 1241 Şubatında Vistül'ü buzlar üzerinden geçerek Krakovi'ye kadar gittiler. Polonya Prensi IV. Boleslas, şehri boşaltarak kaçmıştı. Mogollar şehri yakarak Ratibor üzerinden Oder'i geçtiler ve Silezya'ya girdiler. Nisan ayında, Silezya dükü Hanri'nin idaresindeki Alman ve Töton şövalyelerinden müteşekkil 30 bin kişilik orduyu bozdular. Bundan sonra Baydar ve Kaydu idaresindeki bu Mogol ordusu, Moravya'ya girdi ve oradan da Macaristan harekâtını yapmakta olan diğer Mogol ordusuyla birleşti. Batu'nun kumandasında ve Subiday'ın müşavirliği altında toplanan Mogol orduları, üç koldan Macaristan'a girdiler. 11 Nisan 1241 günü Mogol ordusu, Avrupa'daki zaferlerinin en mühimmini, Sava ve Drava ırmaklarının mansabına yakın bir mevkide Macar Kıralı IV. Bela'ya karşı kazandı. IV. Bela, Adriyatik sahillerine kaçtı. Bundan sonra Peşte'yi yağmalayan Mogol orduları, Batu idaresinde Viyana yakınında Neustadt'a kadar ilerleyip Gran şehrine hücum ettiler; orada 1241 yaz ve sonbaharını dinlenmekle geçirdiler. Kadan idaresindeki bir ordu, Macar kralını takip için Dalmaçya'ya kadar inerek oraları da yağmalayıp geri döndü. 1241 Aralığında, Ogoday Kağan'ın ölüm haberi geldiği için Mogol şefleri süratle geri dönmeye başladılar. Guyuk ve Mungge, Macaristan harekâtından önce Batu ile bozuşarak geri dönmüşlerdi. Batu Han da 1242 ilkbaharında Eflak, Boğdan ve Moldavya ülkelerini çiğneyerek sene sonunda İtil boyundaki ordasına döndü.[178]

1242 yılına kadar devam eden muharebelerin neticesinde Cuci Ulusu'nun hâkimiyet sahası, İrtiş ırmağından batıda Karpat dağlarına ve Tuna'nın ağzına kadar uzanıyordu. Bu tarihlerden sonra teşekkül eden Cuci Ulusu'nun ilk hükümdarı, bütün muharebeler sırasında başkumandanlık vazifesini deruhte eden Batu Han idi ve babasının ismiyle anılan ulusun hakiki müessisi olmuştur.

---

175 Keza, aynı yer.
176 Hudûdü'l-Âlem, s. 446.
177 Grousset, s.330; Yakubovsky, Altınorda ve İnhitatı, s.41.
178 R.Grousset, L'Empire des Steppes, s.331-332.

Ç. Cuci Ulusu'nun Bölümleri

Cuci Ulusu'nun bölümleri için, Şark ve Garp kaynaklarının verdikleri malumat bir araya getirildiği zaman tarihçileri tenakuza düşürecek mahiyettedir. Bunun için kaynakları, dikkatle değerlendirmek icap etmektedir. Bütün kaynakların birleştiği esas mesele Cuci Ulusu'nun iki kısma ayrılmış olmasıdır. Bu bölümlerden birinin adı "Ak Orda", diğerinin adı ise "Gök Orda"dır. Bu iki ismin yanında, kaynakların çeşidine göre herhangi birisini karşılamak üzere "Altınorda" veya "Büyük Orda" gibi tabirler de kullanılmaktadır. Veyahut Türkçe olan bu isimlerin, kaynakların lisanındaki karşılıkları zikredilmiştir. Yerli kaynaklar, bizim için esas olacağına göre Şark ve Garp kaynaklarını bu zaviyeden değerlendireceğiz.

Şark kaynaklarından Arapça olanlarda, bu bölümlerin isimlendirilişine dair malumata rastlayamamaktayız. Yalnız Altınorda Hanlığı'ndan bahsedilirken "Kıpçak Sultanlığı" ve hükümdarlarına da "Kıpçak Sultanı" denmektedir.[179] Arapça kaynaklardaki bu isimlendirme, Altınorda Hanlığı'nın yayıldığı coğrafi sahadan mülhem olmaktadır. Kıpçak Hanları olarak zikredilen hükümdarlar da Batu Han sülalesinden gelen Altınorda Hanlarıdır. Orda-İçen neslinden gelen Doğu Kıpçak hanlarından hiç bahis yoktur.

Farsça kaynaklarda, Cuci Ulusu'nun bölümleri hakkında etraflıca bilgi verilmektedir. Bu kaynaklarda, bölümlerin[180] adları için Ak Orda ve Gök Orda'nın Türkçe şekilleri kullanılmıştır. Yalnız Reşidüddin'in Câmi'ü't-tevârîhi'nde sarih olmamakla beraber "Ordu-yı Büzürg" ifadesi geçmektedir. Cengiz Han, Harezmşahlar üzerine yaptığı seferden dönerken Batı Sibirya'da Nayman hududuna varılıp konak verildiği zaman, o mevkide "Büyük Orda'nın tesis edilmesini ve Altın Taht'ın kurulmasını emretmişti" ki bu bölge Deşt-i Kıpçak'ın doğusu olup, idaresi Cuci Han'a bırakılan yerler olmaktadır. Kurulacak olan "Altın taht" da, yeni teşekkül edecek Cuci Ulusu'nun hükümdarı olan Cuci Han ve evladının hâkimiyet alâmeti olsa gerektir. Geçen yüzyılın ortasından beri bu sahada çalışan Avrupalı tarihçilerin değer verdikleri iki Farsça kaynaktan birincisi, Kazvinli Kadı Ahmed Gaffârî'nin XVI. yüzyılın ikinci yarısında (1577) telif ettiği "Târîh-i Cihân-ârâ"; diğeri ise bu mevzuda en mühim Farsça kaynak olarak gösterilen ve geçen asrın tarihçilerinin bilmediği, Mu'înüddin Natanzî'nin XV. asrın başlarında (1413/14) ikmal ettiği "Târîh-i Mu'înî"dir. Gaffârî, eserinde Batı Deşt-i Kıpçak Hanlığı'nı "Gök Orda" ve Batu Han neslinden

---

179 Tiesenhausen, aynı eser, s.368-71, 375-77, 389-91, 413-414. bu metinlerde "Kıpçak kelimesi, Arapçada "p" ve "ç" sesleri mevcut olmadığı için, "Kıbcak" veya "Kıfcak" şeklinde imla olunmuştur.

180 فرمود تا اردوی بزرگ ساختند و تختی زرینی بزرند. Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârîh, B.Kerîmî nşr., I, 383.

gelen hanları da "Selâtîn-i Gök Orda" şeklinde nakletmektedir.[181] Orda-İçen neslinden gelen Doğu Kıpçak Hanlarına ise "Selâtîn-i Ak Orda-İçen" ve hanlığa da "Ak Orda" demektedir.[182] Muahhar bir telif olmasına rağmen, diğer kaynaklarda bu bahislerin izahı olmadığı için Kadı Ahmed Gaffârî'nin eseri[183] asrımızın başına kadar J. von Hammer, P. Savalef, H. Howorth gibi birçok tarihçinin eserleri için bu hususta esas olmuştur. XX. asrın başında Târîh-i Mu'înî[184] bulununca başta W. Barthold olmak üzere birçok tarihçi tarafından hemen benimsendi. Çünkü Târîh-i Mu'înî, Târîh-i Cihân-ârâ'nın verdiği malumatı daha tafsilatlı olarak vermekte idi. Mu'înüddin Natanzî, Cuci Ulusu'nun iki bölümünü şu şekilde tasvir etmektedir:

"Cuci Ulusu, iki kısma ayrılmaktadır. Sol-Kol, yani Uluğ Tağ, Singir, Yağaç ve Karatal hudutlarından Tales, Cend yakınlarına ve Barçkent'e kadar uzanır ki bu bölüme Ak Orda denirdi. Diğer kısım Sağ-Kol ki İbir Sibir, Rus, Libka, Ükele, Macar, Bulgar, Başkurt ve Saray şehrini hudutları içine alırdı. Bu bölüme de Gök Orda denirdi".[185] Görüldüğü üzere Batı Kıpçak Hanlığı, Gök Orda; Doğu Kıpçak Hanlığı ise Ak Orda olarak kabul edilmektedir.

Asrımızın tarihçilerinden Berthold Spuler,[186] A.Y.Yakubovskiy,[187] René Grousset[188] ve ensap eseri müelliflerinden Stanley Lane-Poole[189] ile E. de Zambaur,[190] eserlerinde Cuci Ulusu'nun iki bölümünü Târîh-i Mu'înî ve Târîh-i Cihân-ârâ'ya göre isimlendirmişlerdir.

Rus kaynaklarında, adı geçen iki Acem kaynağının aksine, Rus knezleriyle hem-hudut olan Batı Kıpçak hanlığı "Büyük-Orda" (Bolşaya Orda), veya "Altunorda" (Zolotaya Orda), Doğu Kıpçak Hanlığı ise "Gök Orda" (Sinyaya Orda) adlarıyla zikredilmektedirler.[191]

---

[181] Kadı Ahmed Gaffârî, Târîh-i Cihân-ârâ, s.203-205.
[182] Aynı eser, s.205-207.
[183] Osmanlı tarihçilerinden Müneccimbaşı da eserinin Cuci Ulusu'na dair bahislerini, Kadı Ahmed Gaffârî'nin eserinden aynen nakletmiştir (Müneccimbaşı Tarihi, II, 692).
[184] Yazma ilk bulunduğu zaman müellifi Mu'îniddin Natanzi'nin ismi bilinmiyordu. Bunun için eser takdim edildiği İskender Mirza'nın ismine izafeten "İskender Anonimi" olarak adlanmıştı. Daha sonra müellifinin Mu'înüddin Natanzi olduğu anlaşılmıştır.
[185] Mu'înüddin Natanzî, Târîh-i Mu'înî, Jean Aubin nşr., 81.
[186] B.Spuler, Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland (1223-1502) Leipzig, 1943, s. 25.
[187] A.Y.Yakubovskiy, Altınordu ve İnhitatı, s.155-156.
[188] R.Grousset, L'Empire des Steppes, s.468-470.
[189] Stanley Lane-Poole, Düvel-i İslâmiye, Halil Edhem ilaveli trc. s.360-363, 365-366.
[190] E.de Zambaur, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam, s.246-247.
[191] G.Vernadsky, The Mongols and Russia, s.139; Yakubovskiy s.155-156.

XV. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'tan geçen Alman seyyahı Johann Schiltberger, Altınorda Hanlığı'nı "Büyük Tatar Hanlığı veya Ak-Tatar Hanlığı" şeklinde isimlendirmektedir.[192] Schiltberger'in bu isimlendirmesi, Rus kaynaklarını destekleyici olup tam manasıyla bir uygunluk ifade etmektedir.

Zikretmiş olduğumuz iki Acem kaynağının verdiği malumat, görüldüğü üzere Rus ve batı kaynaklariyle tezat hâlindedir. Yerli kaynaklardan Kutb'un Husrev ü Şîrîn'inde, Özbek Han'ın oğlu Şehzade Tini-Bek'in hanımı, medhedilirken "Ak-Orda Devleti Tahtı"nda görülmeye yaraşır denilmektedir[193] ki buna göre Batı Kıpçak Hanlığı "Ak Orda" olmaktadır. Bu hususun aydınlanmasını temin eden elimizdeki Ötemiş Hacı Tarihi'ne göre de, Cuci Han ölünce, büyük oğlu Orda-İçen ve ikinci oğlu Batu (Sayın han) aralarında, babalarının tahtına çıkmak hususunda anlaşamamışlar ve her ikisi de bir diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar etmişlerdi. Orda-İçen, küçük kardeşi Batu Han'ı tahta geçmeye kendisinden daha layık görmekteydi. Batu Han da ağabeyi olması hasebiyle Orda-İçen'in tahta geçmesini istiyordu. Neticede meselenin halledilmesi için dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittiler. Torunlarını kabul eden Cengiz Han, Sayın Han için Altun busagalı Ak-Orda'yı (Altın kapılı Ak-Otağ); Orda-İçen için de Gümüş busagalı Gök-Orda'yı (Gümüş kapılı Gök-Otağ) kurdurmuştu".[194] Ötemiş Hacı'nın bu sarih ifadesi bize Rus kaynaklarının ve Schiltberger'in verdikleri bilgiyi doğrulamaktadır. Zaten Türklerde yönlerin renkle ifadelendirilmeside Ak=Batı, Gök=Doğu, Kırmızı=Güney, Kara=Kuzey ve Sarı ise Mekez manasını taşımaktadır.[195] Bu renklerle yönlerin değerlendirilmesi katiyen değişmeyen bir anane olması hasebiyle, yukarıdaki naklin, sıhhat ve kıymeti ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere, Batı Kıpçak Hanlığı Ak-Orda, Doğu Kıpçak Hanlığı ise Gök-Orda olmaktadır. Böylelikle bir husus daha vuzuha kavuşmaktadır ki buna göre Ak-Orda ve Gök-Orda adlarının Cuci Ulusu'nun iki bölümüne alem oluşunun manası ve Altun Busagalı Ak-Orda'nın Sayın Han sülalesinin, Gümüş Busagalı Gök-Orda'nın ise Orda-İçen sülalesinin sembolü olduğu ortaya çıkmaktadır. Ötemiş Hacı'nın bu naklinden renklerin değeri hakkında da bir fikre sahip olmaktayız. Madenlerin kıymetine göre "Altın" ile birlikte kullanılan "Ak" renk, "Gümüş" ile beraber kullanılan

---

[192] J.Schiltberger, The Bondage and travels of Johann Schiltberger, J.B.Telfer nşr., s.7, 32-33.

[193] Kutb, Husrev ü Şîrîn, A.Zajaczkowski nşr., I, s.30, vr. 6b. Kutb, Türkçe eserini 1342'de tamamlamış ve Tini Bek'in maiyetinde bulunmuştur.

[194] ZVn. 17b= Tn., 3b.

[195] Bk. Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, s.9, 32, 34, 118-119; Şerefeddin Yaltkaya, Tarihde Renk, Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, s.41-42; M.Fahrettin Çelik, Tarihde Dört Yönün Adlandırılması, Türk Amacı Mecmuası, 1942, s.38-41, 81-84, 132-138, 177-181, 269-277, 334-336, 372-378. Mogol Kroniklerinden "Altan Topçi"de de yönler ve merkez bu beş renkle ifade edilmektedir (bk. Vernadsky, The Mongols and Russia, s.121).

"Gök" renkten üstün olmaktadır. Bunun neticesi olarak da Ak-Orda'nın Gök-Orda'dan üstün olması gerekmektedir. Böylelikle hâkim olan Sayın Han sülalesi'nin "Ak-Orda Hanedanı" ve devletinin ise Ak-Orda olduğu açıkça görülmektedir.

Ayrıca Ötemiş Hacı'nın eserinin başlangıcındaki tashih edilmiş olan bir ifade, bizim için kıymetli bir delil olabilir. Bu kısım şu şekildedir: "Ak Han'dan sonra Sayın Han'ın Altun Taklı Ak Hanedanı salıp köçmedi. Sayın Han'ın nesli Berdi Bek'din kesildi".[196] Yani Ak-Han (Cuci Han)'dan[197] sonra, Sayın Han'ın Altun Otağlı Ak Hanedanı, devam etmedi ve Sayın Han'ın nesli, Berdi-Bek Han'da kesildi, denmektedir. Burada Ak-Orda Hanedanı'nın, Batu Han (Sayın) sülalesine tekabül ettiği açıkça görülmektedir. Ayrıca ak rengin, Batı Kıpçak Hanlığı'nın müessisi durumunda olan Batu Han'ın sıfatı meyanında oluşu da zikre şayan bir husustur. Kefeli İbrahim Efendi, Batu Han'ın lakabı olan "Sayın" kelimesinin, "ak renk" manasına geldiğini söylemektedir.[198] Babası Cuci, yani Ak Han'a halef olan Batu Han'ın lakabının da ak renk manasında oluşu hasebiyle Cuci Ulusu'nda hâkim rengin ak olması mantıklıdır. Buna göre her hâlde Cuci ulusunda hükümran olan Sayın Han sülalesinin Ak Orda Hanedanı olması icap etmektedir.[199]

Cuci Ulusu'nun bölümlerini adlandırırken, adı geçen iki Fars kaynağının verdikleri malumatı ihtiyatla değerlendirip Rus ve batı kaynaklarını da nazarı dikkate alarak hüküm veren tarihçiler de mevcuttur. Ötemiş Hacı'nın eserini görmemelerine rağmen geçen asrın sonunda A. Markof,[200] devrinin tarihçilerinden ise Khara Davan[201] ve George Vernadsky,[202] eserlerinde Batı

---

196 ZVn., 1b.

197 Cuci Han'ın hiçbir kaynakta adı Ak Han olarak geçmemesine rağmen cümleden Cuci Han'ın lakabı olduğu anlaşıldığı gibi, Türk imparatorluklarında kağanın batıda oturan oğlu "Ak Han" olarak adlandırılırdı (Z.Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, s.32, 34).

198 Kefeli İbrâhim Efendi, Tevârîh-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak, s.16; "Sayın" kelimesinin yaygın olarak bilinen manası iyi, güzel, seçilmiş ve hürmetlidir (bk. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, Lûgat-i Çagatayî, s.185).

199 Schiltberger, Altınorda'da hanların tahta çıkış merasimini anlatırken, han namzedinin "ak-keçe" üzerine oturtulup üç defa kaldırıldıktan sonra otağın etrafında dolandırılıp tahta oturtulduğunu söylemektedir. Bundan sonra yeni han, eline hâkimiyet ifadesi olan altın kılıcı alırdı (The Bondage and travels of Johann Schiltberger, s.48). Arap müverrihlerinden İbn Abdüzzâhir de Bereke Han'ın 900 kişiyi içine alabilen "Ak-Otağ"da oturduğunu nakletmektedir (Tiesehausen, İ.H.İzmirli terc., s.134).

200 A.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet, s.443, 527, 528-529.

201 E.Khara-Davan, Chingis Khan kak pokovedets i ego nasledie, s.199 (krş. Vernadsky, The Mongols and Russia, s.138).

202 G.Vernadsky, ayni eser, s.139.

Kıpçak Hanlığı'nı Ak Orda, Doğu Kıpçak Hanlığı'nı da Gök Orda olarak kabul etmekle isabetli hüküm vermişlerdir. Türk tarihçilerinden Prof. Zeki Velidi Togan da eserlerinde Ak Orda'yı batı, Gök Orda'yı ise doğu hanlığı olarak tesbit etmektedir.[203]

Avrupalı tarihçilerin Batı Kıpçak Hanlığı'nı "Altun-Orda" olarak tanımaları da Ak Orda Hanedanının sembolü olan "Altun Busagalı Orda"dan neşet etmektedir. Muhtemelen hanlığın isminin Avrupa'da bu şekilde tanınmasında, Rusların "Ak Orda" Hanlığı'nı "Zolotaya Orda" yani Altunorda olarak adlandırmalarının rolü olmalıdır. Avrupalıların da kullandıkları "Golden-Hord, Goldene Horde, Horde d'Or" gibi isimler bu ismin muhtelif dillerdeki ifadeleri olmaktadır. Plano de Carpini, seyahatnamesinde, kağanlık seçiminin yapıldığı kurultay yerinden 3-4 fersah mesafede, Mogolların "Altun-Orda" olarak adlandırdıkları bir otağdan bahsetmektedir. Direkleri ve aksamı altından olan bu otağdan başka, yine bütün aksamı altında olan kağanın otağına da Sira-Orda (Sarı Otağ) dendiğini nakletmektedir.[204] Plano de Carpini'nin naklinden, Altun-Orda tabirinin, Mogollar tarafından kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Fakat bu tabirin ayrıca Ak Orda'nın da karşılığı olarak kullanıldığına dair herhangi bir yerli kaynak malumatı mevcut değildir.

Târîh-i Mu'înî XV. yüzyılın başında, Târîh-i Cihân-ârâ ise XVI. yüzyılın ikinci yarısında telif olunan muahhar ve yabancı kaynaklar olmaları hasebiyle Ak Orda ve Gök Orda isimlerini hatalı olarak nakletmişlerdir. Bu hataya düşmelerinde Cuci Han'ın 13. oğlu Toktay-Timur neslinden gelen Ak Orda hanlarından Urus Han ve Toktamış Han'ı, Orda-İçen Han neslinden kabul etmelerinin tesiri olmalıdır. Çünkü 1359 yılında Berdi-Bek Han'ın ölümüyle Batu (Sayın) Han sülalesi sona ermiş bulunuyordu. Ak Orda'da Berdi Bek'ten sonra meydana gelen karışıklıklara son verip tahta çukan Urus Han ve 1380 yılında ona halef olan Toktamış Han zamanında Doğu ve Batı Kıpçak hanlıkları Ak Orda adı altında merkezî bir idare altında birleşmiş idi. Her ikisi de Ak Orda hanı olarak bilinen Urus ve Toktamış, Mu'înüddin Natanzî ve Kadı Ahmed Gaffarî tarafından Orda-İçen neslinden geldikleri kabul edildikleri için; Orda-İçen sülalesinin hâkim olduğu Doğu Deşt-i Kıpçak Ak Orda, Batı Deşt-i Kıpçak ise Gök Orda olarak düşünülmüş ve son bulan Batu sülalesi de Gök Orda hanedanı şeklinde telakki olunmuştur. Hâlbuki bir sonraki bahiste Deşt-i Kıpçak'ta hükümran olan Cuci evlatları ve sülaleleri bölümünde izah edeceğimiz üzere birbirini takiben, Orda-İçen ve Batu Han sülaleleri son bulmuşlardı. 1395/96 yılında Toktamış Han'ın Ak Orda tahtını kaybetmesiyle birlikte Cuci Ulusu yine parçalanmış Tokay-Timur soyundan gelen Ak Orda hanlarının hâkimiyeti yine daralmış ve Batı

[203] Z.V.Togan, Türkili (Türkistan) Tarihi, s.34-35.

[204] The Journey of John of Plano de Carpine, W.Rockhill nşr. s.21-22. Daha önce zikretmiş olduğumuz üzere kağanlık merkezini, sarı renk ifade etmektedir. Kağanlık otağına da "Sira Orda" denir.

Deşt-i Kıpçak'a inhisar etmiştir. Böylelikle Ak Orda ismi, Batu hanedanı son bulmasına rağmen Tokay-Timur evladı tarafından devam ettirilmiş; fakat Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Gök Orda hanedanı yani Orda-İçen sülalesi sona erince, Gök Orda adı da tarihe karışmış; buralara hâkim olan Cuci Han'ın oğlu Şiban Han evladı, yeni bir ulus teşkil etmişlerdir. Bu ulus, "Şiban Ulusu" veya daha yaygın adıyla "Özbek Ulusu" namıyla Gök Orda'nın yerine kaim olmuştu. Şiban Han evladına tabi olan il ve kabilelerin "Özbek" olarak adlandırılışı meselesini, Özbek Han'ın Altınorda tahtına çıkışına dair bir hadise ile izah etmek mümkündür. 1312 yılında Toktoga Han vefat edince, Uygur ilinin başbuğu Bacırtuk-Buka, Altınorda tahtına çıkarak hanlığını ilan etmişti. Cuci Ulusu'nun bütün prensleri, bu vaziyeti kabullenmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bacırtuk-Buka ile mücadele eden yalnız Şiban Han evladı olmuştu. Dolayısıyla Özbek Han, Bacırtuk-Buka'yı katledip tahta çıkınca Şiban Han evladı hariç; bütün prenslerin illerini ve malikânelerini ellerinden alarak onları, beylerinden Kıtay Astay'ın emrine vermişti. Şiban evladı, Batu Han'ın, ataları Şiban Han'a verdiği Karluk, Beyrek, Kuşçu ve Nayman illerini[205] alarak kendi öz yurtlarına çekilmişler ve ayrıca Özbek Han'ın iltifatlarına da nail olmuşlardı.[206] Bu münasebetle, Özbek Han'ın hususi iltifatlarına mazhar olan Şiban evladına tabi olan bütün iller, Özbek Han'ın iltifat ve muhabbetine mazhar olanlar manasına "Özbek Ulusu" adıyla anılmış olabilirler. Mevcut kaynaklarda Özbek Han'dan önce "Özbek Ulusu" tabirine rastlayamamaktayız. Özbek Ulusu'nun esasını mezkûr kabilelerin teşkil etmiş olması ve Özbeklik mefhumunun yalnızca Şiban evladına tabi olan Doğu Deşt-i Kıpçak unsurlarına verilmesi bu hususu destekleyici mahiyettedir. Zaten Özbek Ulusu tabiri Doğu Deşt-i Kıpçak unsurları için her ne kadar umumi bir ad ise de aşağı İdil-Yayık havzasında oturan Edigü evladının idaresi altındaki Mangut-Nogay unsuru ile Doğu Deşt-i Kıpçak'ın kuzeyinde oturan ve Urus Han neslinden gelen hanların idaresindeki Kazaklar, aslında Özbek değildirler. 1508 yıllarında Buhara'da bulunan Mihmannâme-i Buhara müellifi Fazlullah Ruzbehan, Doğu Deşt-i Kıpçak ve Batı Türkistan'ı içine alan bir hudut çizerek bu sahada oturanların Özbek Ulusu'nu teşkil ettiklerini gösterse de Şibaniyan, Kazak ve Mangıtlar arasında daimî bir düşmanlık ve ayrılık mevcuttur, demektir.[207] Bu üç ayrı guruptan 1516-1526 yıllarına dair seyahat hatıralarını yazan Sigmund von Herberstein de bahsetmektedir.[208] Bu her iki kaynak da yukarıdaki hükmümüzü teyit etmektedirler. XVI. yüzyılın başında Şeybak Han zamanında Özbek Ulusu'nun sahası genişleyerek Harezm, Maveraünnehir, Semerkand ve Buhara ülkelerini de içine almıştı. Fakat Şeybak Han'ın 1510 yılında Şah İsmail'e mağlubiyeti ve ölümü üzerine, Şah

---

205 Ebu'l-Gazi, Şecere-i Türk, R.Nur nşr. s.188.
206 ZVn. 18a=Tn. 3b.
207 Fazlullah b. Ruzbehân Honcî, Minmannâme-i Buhara, Minûçi Sütûde nşr. s.41.
208 Gerberşteyn i yev İstoriko-Geografiçeskiya İzvestiya o Rossiyi, E.Zamıslovsky nşr., s.511.

İsmail, 1515 yılına kadar Harezm'e dek geçici olarak hâkimiyet kurmuşsa da Özbekler, Safevî kuvvetlerini memleketlerinden çıkartarak Batı Türkistan'da hâkimiyetlerini tekrar kurmuşlardı. Böylelikle Özbek Ulusu içine Batı Türkistan'daki Türk unsurları da girmiş; Özbekli mefhumu bu tarihten itibaren yeni bir mana kazanmıştır. Yalnız Batı Türkistan'ın Özbek Ulusu'na dâhil olması, bu ulusun saha ve nüfus itibarıyla büyümesi meyanında parçalanmasına da sebep olmuştu. Şiban sülalesinden Ebulhayr Han evladı Maveraünnehir Şibanîleri'ni, Yâdigâr Han evladı Harezm Şibanîleri'ni ve asıl Şiban yurdunda kalan Bek-Kondu evladı da Tura Şibanîlerini tesis etmişlerdi. Dolayısıyla büyüyen ve sahası genişleyen Özbek Ulusu üç ayrı hanlığa bölünmüş oluyordu.

Ak Orda hanlığı ise Uluğ Muhammed Han ve Küçük Muhammed Han'ın arasındaki mücadeleler neticesinde parçalanmış ve Batı Deşt-i Kıpçak'ta Kazan, Kırım ve Hacı Tarhan (Astarhan) hanlıkları meydana gelmişti. Böylelikle XV. yüzyılın ortalarında artık Ak Orda veya Altınorda mefhumları da tarihe karışmış oluyordu.

D. Cuci Ulusu'nun Kavmî Yapısı

Kıpçaklar, XI. yüzyıl ortalarından itibaren İrtiş-Yayık havzasından çıkarak, Karpatlara kadar, Karadeniz'in kuzeyindeki ovaları tamamen hâkimiyetleri altına almışlar ve bu topraklara kendilerinden önce gelip yerleşen Hazar, Guz (Oğuz) ve Peçenek gibi diğer Türk kavimlerini de bünyelerine katmışlardı.

XIII. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan Mogol istilası ile birlikte Deşt-i Kıpçak'a bir takım Mogol unsurlarının da dâhil olduklarını görmekteyiz. Reşîdüddin Fazlullah'ın nakline göre, Cengiz Han, oğlu Cuci Han'a 4000 kişilik Mogol askeri vermişti. Bu 4000 Mogol askeri dört ayrı kabileden olup yine o kabilelerden birer binbaşı idaresindeydi. Bunlar, Binbaşı Menggür idaresinde Seycut askeri sol kolda (Cuvangar), Binbaşı Kingday Kotan Noyan idaresinde Kinhit askeri merkezde, Binbaşı Hüşiday idaresinde Hüşin askeri, yine merkezde ve Binbaşı Baysungur idaresinde Kıyat[209] askeri, sağ kolda (Ön kol veya Brangar) olmak üzere Deşt-i Kıpçak'a gelmişlerdi. Adı geçen kabileler, yine Reşîdüddin'in nakline göre yerli Kıpçak unsurları ile evlenerek karışmak suretiyle çoğalmışlardı.[210] Yalnız, Deşt-i Kıpçak'a giren Mogol unsurları bunlardan ibaret değildir. Zira Kongirat, Mangıt, Nayman gibi kabile teşekkülleri ile Barin, Dörben, Alçi Tatar ve Uyşun gibi küçük mikyasta Mogol unsurlarını da yeni teşekkül etmiş olan Cuci Ulusu'nun bünyesinde görmekteyiz. Reşidüddin Fazlullah ve Ali Celâyir'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere Deşt-i Kıpçak'a gelen Mogollar'ın

---

[209] Câmi'ü't-tevârîh'te bu isim siliktir. Vernadsky, bu kabileyi Kıyat olarak zikretmektedir ki mümkündür (Vernadsky. The Mongols and Russia. s.208).

[210] Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, B.Kerîmî nşr., I., s.408-409; ayrıca bk.Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, İ.Berezin nşr., II. , s.84-85.

miktarları yekûn itibarıyla azlık idi. Buna mukabil Kıpçaklar, bünyelerine ithal etmiş oldukları diğer Türk unsurları ile birlikte çok kalabalıklaşmış büyük bir kavim idi. Bu hususta bize malumat veren XIV. yüzyıl müverrihlerinden Nüveyrî, eserinde Deşt-i Kıpçak ahvalinden bahsederken Kıpçaklar, kalabalık bir kavim olup kabileleri pek çoktur demekte ve Deşt-i Kıpçak ülkesinin şimal taraflarındaki Kıpçak kabilelerini saymaktadır:[211] 1-Toksoba 2-Yeta 3-Burcoğlu 4-Burdı 5-Kangıoğlu (Kangaroğlu) 6-Ancoğlu 7-Durut 8-Karabaroğlu 9-Cuznan 10-Karabörklü 11-Kutyan. Yukarıdaki kabilelerin adlarını, ufak bir farkla İbn-i Haldun da tekrarlamaktadır:[212] 1-Toksoba 2-Seta 3-Burcoğlu 4-Elbuli 5-Kanaralı 6-Oğlu 7-Durut 8-Kalabalı 9-Cersan 10-Kadkabörklü 11-Kunun.

Görüldüğü üzere her iki listede de Kıpçak kabilelerinin adları çok bozuk telaffuz ve imla ile nakledilmişlerdir. Fakat burada bizim için mühim olan husus, Kıpçakların kalabalık ve kabilelerinin de çok oluşu keyfiyetidir. Zaten zikredilen kabilelerinin, yalnızca Deşt-i Kıpçak'ın şimal taraflarına ait oluşu da tamamı hakkında fikir sahibi olmamıza kifayet edebilir. Mezkûr kaynakların verdikleri bilgilere göre, azınlık Mogol unsuru, kalabalık olan Kıpçaklarla karışmışlardı. Bu kaynaşmanın tabii neticesini de XIV. yüzyıl müverrihlerinden el-Ömerî tasvir etmekte ve az sayıda Deşt-i Kıpçak'a gelen Mogolların, çok kalabalık Kıpçaklarla karışarak neticede tamamen Kıpçaklaştıklarını nakletmektedir.[213]

Mogollar'ın Deşt-i Kıpçak'ı istila etmeleri neticesinde Deşt-i Kıpçak'a yalnızca Mogollar değil aynı zamanda birçok Türk toplulukları da gelerek bu ülkedeki Türk kütlesinin nüfus bakımından iyice kuvvetlenmelerini temin etmişlerdi. Asya'da Yedisu ve Beşbalık mıntıkalarındaki ana kütlelerinden ayrılmış olan Uygur ve Karluklardan bir kısmı, bu meyanda Deşt-i Kıpçak ülkesine girmişlerdi. Mezkûr Türk illerinin yeni teşekkül eden Cuci Ulusu'nun içinde varlıklarını göstermelerinden anlamaktayız. Uygur ilinden Bacırtuk-Buka, Altınordu hanı Toktoga (1290-1312)'nın atalığı (atabek) olmuş ve Toktoga Han'ın ölümü üzerine kendi ilinin çokluğuna ve kuvvetine dayanarak kendisini Altınorda hanı ilan etmişti.[214] Karlukları da Cuci Ulusu'nun bölümlerinden birisi olan Şiban Özbekleri'nin ana unsurlarından birisi olarak görmekteyiz.[215] Şibanîlere bağlı olan diğer Özbek kabileleri arasında Kuşçu ve Beyrekler, daima Karluk iliyle birlikte

---

211 Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, aynı trc., s.188.

212 Yakubovsky, aynı eser, aynı yer.

213 Tiesenhausen, aynı eser. s. 373-374, 386.

214 ZVn. 28b-29a=Tn. 14a; ayrıca bk. Kırımlı Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.33.

215 ZVn.18a=Tn.3b; Kırımlı Abdülgaffar, Umdetü't-tevârîh, s.35; Ebulgazi, Şecere'i Türk, R.Nur nşr.s. 188; W.Barthold, XVII. Asırda Özbek Hanları sarayında merasim, A.İnan trc. Türk Hukuk Tarihi Dergisi, s.187-188.

zikredilmektedir.[216] Ayrıca Toktamış Han ve evladına bağlı Argun kabilesinin adı da sık sık geçmektedir.[217] Yalnız Kuşçu, Beyrek ve Argun kabilelerinin Deşt-i Kıpçak'ın eski mi yoksa yeni sekenesinden mi olduğunu bilmiyoruz.

Mogol istilası münasebetiyle Deşt-i Kıpçak'a giren Mogol kabileleri yerli Türk unsurlara nispetle çok az olmalarına rağmen Mogol beyleri, Cuci Ulusu'nda hâkimiyeti elde tutmaya çalışmışlardır. Her ne kadar yukarıda zikrettiğimiz Uygur Bacırtuk-Buka (Toktoga Han'ın atalığı) ve Kanglı Tulubay (Berdi-Bek Han'ın atalığı) gibi kuvvetli Türk beyleri de çıkmışlarsa da yekûn teşkil etmezler. Buna mukabil Kıyat Buralday, Nogay, Kıyat Astay, Sayciyut Alatay, Kıyat Mamay, Kıyat Cerkutlu oğlu Tengiz-Buka, Edige, Şirin Örek Timur, Kongirat Haydar gibi birçok beyler, Cuci Ulusu'nun tarihinde mühim roller oynamışlardır. İsimlerini zikrettiğimiz bu Türk ve Mogol beyleri, atalık (atabey), tümen beyliği, Ulubeklik (beylerbeyi) makamlarını işgal ederek Cuci Ulusu'nun kaderinde söz sahibi olmuşlardı. Zira isimlerinden de anlaşılacağı üzere, her birisi bir il veya kabilenin başkanı olan mezkûr beyler, Cuci hanedanı adına ulus içinde hakiki hâkimiyeti ellerinde bulunduran kimselerdi. Dolayısıyla Cuci Ulusu'nun kavmî yapısı ve bünyesindeki unsurlar bilinmeden bu ulusun siyasi tarihini anlamak ve meselelerine nüfuz etmek pek mümkün olamayacaktır.

Cuci Ulusu'nun bünyesindeki Mogol kabilelerinin adlarını ve ehemmiyet derecelerini, ulusun içinde göstermiş oldukları varlık ve kuvvetlerinden anlamaktayız. Bu kabilerin en mühimleri Kıyatlar, Kongiratlar, Mangıtlar (Nogay) ve Şirinlerdir. Yalnız Şirinler'in Mogol kabilesi olmamaları ihtimali mevcuttur. Zira bu kabilenin adı, Mogollar'ın Gizli Tarihi'nde ve Reşidüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'inde zikredilmemektedir. Kırımlı Abdülgaffâr'ın Umdetü't-tevârîh'inde, Şirin kabilesi için, Çumuç Tamgalı As kabilesinden münşeabtır[218] denilmektedir. Çumuç Tamgalı As adının sonundaki As kelimesinin, kavmi bir mana taşıyıp taşımayacağını da bilememekteyiz. Adı geçen dört kabileden başka Secut,[219] Barin, Nayman ve Dörmen[220] gibi kabileler de ikinci derecede mühim rol oynamışlardır. Bunlar meyanında, Mogol istilasından önce Deşt-i Kıpçak'a gelen Mogol menşeli Hıtay kabilesini sayabiliriz. Ayrıca isimlerini bildiğimiz Alçi, Hüşin, Kinkit, Kürlevut ve Uyşun gibi Mogol unsurları da ancak mühim Mogol kabilelerine

---

216 ZVn 18a=Tn 3b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.35; Ebulgazi, Şecere-i Türk, R.Nur., s.188.

217 ZVn.43 ab; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.48.

218 Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.46.

219 Bu kabilenin ismi, Mogolların Gizli Tarihi ve Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'inde Salciyut şeklindedir.

220 Yine bu kabilenin de adı Gizli Tarih ve Câmi'ü't-tevârîh'te Dörben şeklindedir. Dörben Mogolca dört demektir.

iltihak ederek varlık gösterebilmişlerdi. Yukarıda saymış olduğumuz kabilelerin Cuci Ulusundaki mevkilerini ifade edebilmek için onları sırayla görelim:

Kıyatlar, Deşt-i Kıpçak'ın istilası sırasında vazife almışlardı. Kıyat Buralday Noyan, maiyetindeki askerleriyle birlikte Şiban Han'ın yanında bulunmuştu.[221] Özbek Han (1312-1340)'ın Uluğbeyi Kıyat Astay, Kıyat beylerinin en meşhurlarından olup, sağ ve sol beyleri ona bağlıydılar. Özbek Han, Şiban evladı hariç bütün prensleri, illeri ile birlikte Kıyat Astay'a "koşun" olarak vermişti.[222] Berdi-Bek Han (1357-1359) zamanında Cuci Ulusu'nda huzur kalmamıştı. Bunun için Kıyat Astay'ın torunu Kıyat Cerkutlu oğlu Tengiz-Buka, sol kol illerini Sir-Derya boylarına göçürmüş ve Alaç oğlu Kıyat Mamay da sağ kol (Ön-Kol) kabilelerini Kırım tarafına götürmüşlerdi.[223] Berdi-Bek'in ölümünden sonra çıkan karışıklıklar sırasında Tengiz-Buka, Tokay-Timur evladından bazı prensler tarafından öldürülmüştü.[224] Fakat sağ kolda, Kıyat Mamay, kuvvetli bir hâkimiyet kurmuştu. Canı-Bek Han (1340-1357)'ın kızı Sulu Haniş'le evli olan[225] Kıyat Mamay, 1381 yılında Toktamış Han ile Kalka ırmağı boyunda harp edip öldürülünceye kadar, sağ kol illerinin hakiki hâkimi olarak kalmıştı.[226]

Cuci Ulusu'nun en nüfuzlu kabilelerinden birisi de Kongiratlar idi. Doğu Deşt-i Kıpçak'ta ve bilhassa Harezm ülkesi ile Aral gölü çevrelerinde otururlardı. Cuci Ulusu'nun hanları umumiyetle bu kabilenin beylerinin kızlarıyla evlenmişlerdir. Mesela Batu Han'ın annesi Kongirat Elçi Noyan'ın kızı Erkin Kuçin (veya Ögey Kuçin) Hatun, Orda-İçen Han'ın annesi yine Kongirat ilinden Serkak (veya Sertak) Hatun idi.[227] Toktamış Han'ın annesi de Kongirat kabilesinden Köten Könçek (veya Kuy Kiçik) Hatun idi.[228] Kongiratlar, XIV. yüzyılın ortalarında Harezm ülkesinde tam bir hâkimiyet kurmuşlardı. Harezm hâkimi Kangday (veya Nangday) oğlu Kongirat Ak Hüseyin Bek,[229] Sayın Han sülalesi son bulduktan sonra boşalan Saray tahtına Şibanîlerden Mangıtay oğlu Hızır Han'ı çıkartarak, fesat unsuru hâline gelen Taydulu Bigüm Hatun (Özbek Han'ın hatunu)'u öldürtmüş[230]

---

221 bk. (ZVn. 20b).
222 bk. (ZVn. 29a-31b); Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.33-35.
223 bk. (ZVn. 36a,b); Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.45.
224 bk. (ZVn.39).
225 Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.53.
226 bk. (ZVn. 47a); ayrıca bk. Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, aynı trc., s.213-214.
227 Reşîdüddin Fazlullah, Şu'ub-i Pençgâne, (108 a-b); Câmi'ü't-tevârîh, B. Kerîmî nşr. I.s.506.
228 Târîh-i Mu'înî'ye göre Köten Könçek (bk.Mu'înüddin Natanzî, Târîh-î Mu'înî, J.Aubin nşr.s.90); Cihân-ârâ'ya göre Kuy Kiçik (bk. Kadı Ahmed Gaffar, Cihan-ârâ, M.Minovî nşr.s.206).
229 ZVn-40 a; ayrıca bk. Nizâmüddin Şâmî, Zafernâme, N. Lugal trc., s.80-81.
230 ZVn 40b.

ve Harezm ülkesindeki hâkimiyetini kuvvetlendirerek Sofi Hanedanı'nı tesis etmişti. Kongiratlar, Harezm ülkesinde Cuci Ulusu'nun sağlam bir unsuru olarak kalmışlar ve bundan sonra zuhur edecek olan Altınorda hanları ile Timur arasındaki mücadelede de bunu göstermişlerdir. Kongirat Sofi Hanedanı emirleri, başta Ak Hüseyin olmak üzere, Yusuf Sofi,[231] Süleyman Sofi[232] ve Yayık Sofi[233] hem kendilerini müdafaa hem de Altınordu hanı Toktamış'a bağlılıkları bakımından mücadele etmişlerdir. Toktamış Han'ın vefatından sonra oğullarına Kongiratlar yine bağlılık göstermişler ve Kongirat Haydar Bek, Toktamış'ın oğullarının Altınorda tahtına çıkmalarına yardım etmişti.[234]

Cuci Ulusu'nun en mühim kabilelerinden birisi de Mangıtlar'dır. Bu kabile aşağı İdil havzasında ve Hazar denizinin kuzeyinde Hacı-Tarhan (Astarhan) çevresinde oturuyordu. Mangıtlar, izahı sarih olarak yapılamıyan sebepler dolayısıyla Nogay adıyla da anılmışlardır. Bu ismin, Altınorda'nın kaderinde 40 sene kadar söz sahipliği yapan Nogay Bek veyahut Berdi-Bek'in ölümünden sonra Sir-Derya boyunda han olan, Tokay Timur neslinden Kara Nogay Han ile alakasını tespit pek mümkün olamıyor. Yalnız Altınorda'nın siyasetine bu kadar uzun bir zaman hâkim olan Nogay'ın Mangıt-Nogay beylerinden olduğunu, kendi tümenini Mangıtlardan teşkil ettiğini ve han ailesiyle yakın akrabalık bağlarının bulunduğunu bilmekteyiz.[235] İlk olarak Bereke Han (1257-1266) zamanında, Hülâgü ordusuyla yapılan muharebede Tümen Begi olarak temayüz etmiş ve kısa zamanda Altınorda'da en mühim sima hâline gelmişti. Nogay'ın ölümüne (1300) kadar Altınorda tahtına çıkan Mengü Timur (1266-1282), Tuda Mengü (1282-1287), Tula-Buka (1287-1292) ve Gıyaseddin Toktoga (1291-1310)'nın saltanat devrelerini, her hâlde Nogay'ı tanımadan anlamak mümkün değildir. Urus Han'ın mutemet ve gözde beylerinden Kinkeş Koygan oğlu Dervişek Mirza da Mangıt ilindendi.[236] Mangıt kabilesi beylerinden Edigü Bek de aynen Nogay gibi Cuci Ulusu'nda söz sahibi olmuş ve bu kudreti 25 sene kadar devam etmiştir. Edigü Bek, Toktamış'ın Terek muharebesinde bozguna uğramasından sonra Tokay Timur neslinden Melik Timur oğlu Timur Kutluk Han (1397-1400)'ı Altınorda tahtına çıkarmıştı. Timur Kutluk'un 1397 yılına ait yarlığından Edigü Bek'in, sağ ve

---

[231] Nizâmüddin Şâmî, Zafernâme, aynı nşr. s. 81, 95-97.
[232] Nizâmüddin Şâmî, aynı eser, s.130.
[233] Nizâmüddin Şâmî, aynı eser, s. 175, 185-186.
[234] bk. (ZVn. 59b-61a).
[235] Baybars, eseri Zübdetü'l-fikre'de Nogay Bey'in nesebini, Nogay b. Tatar b. Mogol (Bo'ul) b. Cuci şeklinde Cengiz Han'a bağlamışsa da (Tiesenhausen, aynı eser, s.297) doğru olamaz. Nogay, eğer Cengiz sülâlesinden olsa idi, Deşt-i Kıpçak'ta kendi hanedanının tesis edecek kudrette idi. Sayın Han sülalesiyle ancak sıhriyeti vardı.
[236] ZVn 41b; ayrıca bk. Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s. 46-47.

sol kol beylerinin başkanı olduğunu anlamaktayız.[237] Bundan sonra Edigü, sırayla Timur Kutluk Han'ın yeğeni Kutluk Bek oğlu Şâdî Bek Han (1400-1407)'ı, Timur Kutluk Han oğlu Polat Han (1407-1410)'ı[238] ve Timur Kutluk Han oğlu Timur Han (1410-1412)'ı tahta çıkarmıştı. Bundan sonra Toktamış'ın oğullarıyla mücadele devresinde (1412-1419) çok kısa müddet ile Çekre, Seyid Ahmed ve Derviş adında üç prensi daha Altınorda tahtına çıkarmaya muvaffak olmuştu.[239] 1419-1427 yılları arasında da oğullarından Mansur Mirza, Şâdi Bek oğlu Gıyaseddin Han'ı, Küçük Muhammed Han'ı (I. defa) ve Urus Han'ın torunu Kazak hükümdarı Barak Han'ı Altınorda tahtına çıkarmıştı.[240] Barak Han'ın ölümünden sonra Edigü'nün diğer bir oğlu Nevruz Mirza, Küçük Muhammed Han'ı (II.defa) Altınorda tahtına iclas etmişti.[241]

Görüldüğü üzere Mangıt-Nogay kabilesi, Cuci Ulusu'nun ve Altınorda Hanlığı'nın tarihinde birinci derecede söz sahibi olan kabilelerdendir. Mangıtlar'ın beyleri,[242] daima Toktamış Han ve evladına karşı zıt ve düşman bir politika takip ederek, Tokay-Timur sülalesinden Timur Kutluk Han ve Urus Han evladının taraftarı olmuşlardır. Hatta Edigü, Şibanîlerle de anlaşarak Şiban neslinden Çekre Oğlan'ı ve yine muhtemelen aynı nesilden olan Seyid Ahmed ve Deviş oğlanları han yapmıştı. Bu meyanda Toktamış Han'ın en büyük rakibi Timur ile de anlaşmakta tereddüt etmemişti.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Cuci Ulusu'nun en mühim kabilelerinden birisi de Şirinlerdir. Şirin kabilesi, Toktamış Han'a Barin, Argun ve Kıpçak[243] kabileleriyle birlikte atalarından miras kalmıştı.[244] Şirin kabilesi, daha önce de söylemiş olduğumuz üzere, Çumuç Tamgalı As kabilesinin bir şubesi olup Tuy-Hâce'nin nökeri idi. Şirin kabilesinin beyi Dangı-Bay oğlu Örek Timur, Urus Han'dan kaçan Tuy-Hâce'nin oğlu Toktamış Han'ı ölümden kurtararak onun hizmetine girmişti.[245] 1379/80 yıllarında Toktamış, Altınorda hanı olunca Şirin Örek Timur da onun uluğ beyi olmuştu.[246] Toktamış Han, 1381 yılında Kıyat Mamay'ı Kalka muharebesinde perişan ettikten sonra bunu öldürmüştü. Bu münasebetle Şirin Örek Timur, Kıyat Mamay'ın dul hanımı Sulu-Haniş (Canı Bek'in kızı, Berdi-Bek'in kız

---

[237] Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, aynı eser, s.274.

[238] Polat Han'ın tahta çıkışında esas amil olan Edigü'nün oğlu Nureddin Mirza olmuş ve Uyşun kabilesinden Pir Mahmud Beğ'i de Polad Han'a uluğ beğ yapmıştı (Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.61).

[239] ZVn 59b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.80-81.

[240] ZVn 63ab-64ab; Abdülgaffâr Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.85-89.

[241] ZVn 69b. Umdetü't-tevârîh'te Edigü'nün diğer oğlu Kadı Mirza (Gazi Mirza)'nın da adı geçiyor (bk. Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.90).

[242] Mangıt beyleri umumen "Mirza" lakabıyla anılırlardı.

[243] Kıpçak kavminin, yine aynı ismi taşıyan bir kabilesidir.

[244] ZVn. 43a, b.

[245] ZVn. 41b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.46-47.

[246] ZVn. 47 a, b.

kardeşi) ile evlenerek Sayın Han sülalesine damat olmuştu.[247] Şirin Örek Timur, Toktamış Han'a, oğulları Yahşı Hâce ve Tekne beyler de Toktamış'ın oğullarına hizmet etmişlerdi. Şirin Yahşı Hâce, Toktamış'ın oğlu Kebek Han'ın atalığı idi.[248] Şirin Örek Timur'un Sulu Haniş'ten olan diğer oğlu Tekne Bek ise Toktamış'ın oğullarından Kadir Berdi Han'a hizmet etmişti. Kadir Berdi Han'ın sağ kol beyi Şirin Tekne Bek, sol kol beyi ise Kongirat Haydar Bek idi.[249] 1419 yılında Kadir Berdi Han, Edigü Bek ile harbederek, ailesinin en büyük düşmanını perişan etmiş fakat kendisi de muharebe meydanında kalmıştı. Kadir Berdi Han'ın beyleri, Şirin Tekne, Kongirat Haydar ve Barın Saray beyler, yaralı vaziyette kaçmakta olan Edigü'yü yakalayıp öldürtmüşlerdi. Fakat orada Toktamış evladından kimseyi bulamadıkları için Toktamış Han'ın amca çocuklarından İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i Altınorda tahtına çıkarmışlar, yine Şirin Tekne Bek sağ kol, Kongirat Haydar Bek de sol kol beyi olmuşlardı.[250]

Şirin kabilesi ve beyleri, Toktamış Han'a gelinceye kadar Cuci Ulusu'nda mühim bir unsur olmadıkları hâlde, Toktamış'ın Altınorda Han'ı olması ile birlikte Cuci Ulusu'nun en gözde mevkilerini işgal etmişlerdi. Bu bakımdan Toktamış Han'a ve evladına sadakatle hizmet etmişlerdir. Dolayısıyla Edigü Bek ve Mangıt-Nogay kabilesi ile siyasetleri zıt ve düşmanca devam etmişti. Buna mukabil Barın, Argun, Kıpçak ve Kongirat kabileleriyle daima aynı safta bulunmuşlardır.

Cuci Ulusu'nun bünyesindeki Mogol kabilelerinden birisi de Barinlerdir. Barin kabilesi Toktamış Han'a bağlı kabilelerdendi. Barin Yağıl-Bay, Toktamış Han'ın gözde beylerinden olup, Timur ile yapılan muharebelerde maktul düşmüştü.[251] Barin beylerinden Saray Bek, Toktamış Han'ın sadık adamlarındandı ve Celâleddin Han (1412-1413)'ın da atalığı idi.[252] Onun ölümünden sonra da Toktamış evladına yine hizmette devam etmiş ve 1419 yılında Kadir Berdi Han'ın Edigü Bek ile yaptığı savaşta bulunarak Edigü Bek'in katledilmesinde amil olmuştu.[253] Barin kabilesi daima Şirin kabilesi ile birlikte ve sağ kolda bulunmuşlardır.

Daha önce zikrettiğimiz üzere Secutlar (veya Saycutlar), Cengiz Han'ın Cuci Han'a verdiği 4000 askerin sol koldaki binini tanesini teşkil ediyorlardı. Özbek Han'ın tahta çıkmasına yardım edip, Uygur Bacırtuk-Buka'nın bertaraf edilmesini temin eden beylerden birisi de Secut Alatay

---

247 ZVn. 47a. Kırım'daki Şirin beyleri, Örek Timur'un Sulu-Haniş'ten doğan oğlu Tekne Beğ'in soyundan gelirler (bk. Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.55).
248 ZVn. 58a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.67.
249 ZVn. 61a; Abdülgffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.75-76.
250 ZVn. 63a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.82.
251 ZVn. 53a.
252 ZVn. 54b-55b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., 62-64.
253 ZVn. 61a-63a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.78-79.

ek idi.[254] Secutlar umumiyetle Kongiratlara yakın oturuyorlardı. Tura ,ibanîleri'nden Mahmudek Hâce b. Kanbay, Kongirat tümeni ile Secut tümenini mağlup ederek Tura vilayetinde hâkim olmuştu.[255] Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra çıkan taht kavgaları esnasında Secut Ali Bek sözü geçen beylerdendi. Tay Duğlu Hatun (Canı-Bek Hanın annesi), Cuci'nin oğlu Boul neslinden Bazarcı Oğlan'ı Altınorda tahtına çıkarmıştı. Buna itiraz eden Secut Ali Bek öldürülmüş; oğlu Secut Hasan Bek de yakın olan Harezm hâkimi Kongirat Ak Hüseyin Bek'in yanına kaçmıştı.[256]

Deşt-i Kıpçak'a giren Mogol kabilelerinin nüfus bakımından en kalabalık olanlarından birincisi diyebileceğimiz Naymanlar, Doğu Deşt-i Kıpçak'ta sakin idiler. Nüfuslarının kesafetine rağmen Naymanlar, Cuci Ulusu'nun siyasi hadiselerinde o kadar büyük yer işgal etmemişlerdir. İrtiş ırmağı havzasında Tayboğa Yurdu'nda otururlardı.[257] XVII. yüzyıl müverrihlerinden Ebulgazi Bahadır Han ve Mahmud b. Veli'ye göre Naymanlar, Şiban evladına tabi olan Karluk, Kuşçu ve Beyrek illeri ile beraberdiler.[258] Dolayısıyla Naymanlar Özbek Ulusu'na dâhil idiler. Fakat Ötemiş Hacı ve Kırımlı Abdülgaffâr, Şibanlılara bağlı illeri Karluk ve Beyrek olmak üzere yalnızca iki adet göstermektedirler.[259] Naymanlar, aynı zamanda Kazakların da esas unsurları meyanında idiler. Dolayısıyla Naymanlar, Kazaklar ve Özbeklerin müşterek unsurlarından sayılmışlardır. Kazaklarda Naymanların yanında Kirey (Kirayit), Argın, Kıpçak ve Kongirat kabilelerini de birlikte görmekteyiz.[260] Buna mukabil Özbeklerde Naymanların yanında Karluk, Beyrek, Kuşçu illeri ile birlikte sonradan Dörmen, Uygur ve bazı Mangıt unsurlarının da katıldıklarını müşahede etmekteyiz.[261] Dörmenler zaten esasında Şibanîler'den Kan-Bay'ın nökeri idiler. Yalnız Kan-Bay, Dörmenlere kötü muamele ettiği için dağılmışlardı.[262] Dörmenlerin daha sonra Harezm ülkesine indiklerini görüyoruz. Edigü Bek, Harezm ülkesi çekildiği sıralarda Dörmenler buraya inmiş bulunuyorlardı ve Dörmen Yakub Bek, Edigü Bek'in yakın dostlarından idi.[263]

Deşt-i Kıpçak'ın Cuci evladına geçişinden önce Astarhan ve Harezm kuzeyine gelip yerleşen Hıtay kabilesi de umumiyetle Mangıtlarla beraber

---

254 ZVn.29a.
255 ZVn 48b.
256 ZVn. 40a.
257 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, B.Kerîmî nşr., I. s. 95.
258 Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN. Nşr., s.188; Barthold, Cengiznâme, ZVORAO, XV/I-4, s.229.
259 ZVn. 18a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s. 35.
260 Zeki Velidi Togan, Türkili (Türkistan) Tarihi, I., s. 36-41.
261 Barthold, XVII. Asırda Özbek Hanları Sarayında Merasim, A.İnan trc., Türk Hukuk Tarihi Dergisi, s.187-188.
262 Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.56.
263 ZVn. 54b.

hareket eden unsurlardandı. Timur Kutluk Han soyundan gelen Astarhan hanlarına hizmet etmişlerdi. Küçük Muhammed Han'ın torunu Astarhan hanlarından Abdülkerîm Han'ın uluğ beyi Hıtay Baba Ali bu kabiledendi.[264] Hıtaylar sol kolun Yedisan Urukları[265] meyanında idiler.

Deşt-i Kıpçak'ta, saydığımız Mogol kabilelerinden başka bazı ufak Mogol unsurlarının da bulunduğunu söylemiştik. Bunlar tek tek hareket etmeye kudretleri olmadığı için, ancak Özbek, Kazak ve Mangıt-Nogay illerinin bünyelerinde bulunup müşterek hareket ederlerdi.

E. Cuci Sülalesi ve Şubeleri

Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak ve Harezm ülkelerini fethettikten sonra, Deşt-i Kıpçak'ı yurt ve Harezm'i de atlarının yemi olsun diye büyük oğlu Cuci Han'a vermişti. Fakat Cuci Han, 1227 yılında babasından altı ay önce, bir av esnasında vuku bulan kazada, omurgası kırılarak ölmüştü.[266] Cengiz Han, Cuci Han'a verdiği Deşt-i Kıpçak ve Harezm ülkelerini, bu sefer torunları Batu Han (Sayın Han) ve Orda-İçen Han arasında taksim etmişti. Cuci Ulusu'nun ve hanlığının adem-i merkeziyet esasına göre yapılan bu taksiminde, ön kol (sağ kol) illeri ve İdil ırmağı boyundaki vilayetler ile hanlık makamı Sayın han (1227-1256)'a; sol kol illeri ile Sır-Derya boyundaki vilayetler Orda-İçen Han'a verilmişti.[267] Daha önce de zikrettiğimiz üzere, Cuci Han'dan sonra bütün Cuci ailesinin reisi ve hanı olan Sayın Han'a, dedesi hâkimiyet alameti olan "Altın Busagalı Ak Orda"yı[268] kudurduğu için, soyundan gelenler "Ak Orda Hanedanı" adıyla anılmışlardı. Sayın Han sülalesinden gelen Ak Orda veya Altınorda hanları da aynen ataları Sayın Han gibi Cuci ailesi'nin ve ulusunun başkanı olmakta devam etmişlerdi. Sayın Han sülalesi yani Ak Orda Hanedanı'nın bu hâkimiyet devresi, Batu Han'ın 1227 yılında Cuci Ulusu'nun başına geçtiği tarihten itibaren Batu ailesinin sonuncusu olan Berdi-Bek Han (1356/7-1359)'ın ölümüne kadar 132 yıl devam etmişti.

Cengiz Han, Sayın Han'ın ağabeyi Orda-İçen Han'a "Gümüş Busagalı Gök Orda"yı kurdurduğu için bu hanedan da "Gök Orda Hanedanı" adıyla

---

264 ZVn. 41a.

265 ZVn. 68b. Yedisan urukları Şirin, Barin, Kıpçak, Argın, Alçi (Alçin), Mangıt, Hıtay ve Kürlevut kabilelerinden müteşekkil olup Sır Derya boylarında otururlardı. Berdi Bek Han'ın ölümünden sonra Şibanlılardan Hızır Han, Saray tahtına çıkarken Yedisan urukları da Tokay Timur neslinden Kara Nogay Han'ı Sır Derya boyunda han ilan etmişlerdi (bk. ZVn. 39b; Zeki Velidi Togan, Türkili (Türkistan) Tarihi, I.s.35). Yedisan urukları parçalandıktan sonra Şirin ve Barin kabilelerini sağ kolda Kırım taraflarında; Kıpçak ve Argın kabilelerini Kazak unsurları arasında ve Hıtay, Alçin, Kürlevut kabilelerini de Mangıt-Nogay federasyonunda görmekteyiz.

266 ZVn. 16b-17a.

267 ZVn. 19a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.18.

268 ZVn. 17a.

adlanmıştı.[269] Orda-İçen Han neslinden gelen hanlar da ataları Orda-İçen gibi, Sayın sülalesinden olan hanlara bağlı kalmışlardı. Yalnız bu bağlılık hâli Gök Orda hanı Sası-Buka'nın oğlu Mübarek Hoca zamanına kadar devam etmişti. Zira Mübarek Hoca 728 ve 729 yıllarında Sığnak şehrinde istiklâl alameti olan paralarını darp ettirmişti.[270]

Cuci Han'ın Orda-İçen ve Batu'dan başka çok sayıda "oğlanları" (şehzade) olmakla beraber bunların hepsi hanedan kuramamışlardı. Zaten bunların mühim bir kısmı odalıklardan olma idi. Cuci Han'ın hatunlarından ve odalıklarından dünyaya gelen oğlanlarının tamamı 40 kadar olup,[271] yalnızca hatunlarından olan oğlanları ise 18 idi. Reşîdüddin Fazlullah ve Ali Celâyir, hatunlardan dünyaya gelen oğlanların 14'ünü zikretmektedirler.[272] Bunların isimleri sırayla şöyledir: 1-Orda-İçen, 2-Batu, 3-Berke, 4-Berkçe, 5-Şiban, 6-Tengut, 7-Bo'ul, 8-Cilâvun, 9-Şinkur, 10-Çimpay, 11-Muhammed, 12-Odor, 13-Tokay-Timur, 14-Sengüm. Şu'ûb-i Pençgâne'de Hükâcı isimli oğlanın ilavesi ile bu miktar 15 olmuş[273] ve Mu'izü'l-ensab'da ise İsen, Börü ve Kavadar oğlanların da ilavesi ile yekûn 18'e baliğ olmuştur.

Cuci Han'ın büyük oğlu Orda-İçen, Kongirat kabilesinden bir bey kızı olan Sertak (Serkak) Hatun'dan dünyaya gelmişti.[274] Batu Han ise yine Kongirat kabilesinden Elçi Noyan'ın kızı Erkin Kuçin (Ögey Kuçin) Hatun'dan olmuştu.[275] Cuci'nin bu iki oğlundan başka pek çok evladı olduğunu söylemiştik. Cuci Ulusu'nun Ak Orda ve Gök Orda olmak üzere ikiye bölünmesinden sonra Tokay Timur, Odor, Şinkur ve Sengüm, Orda-İçen'in yanına verilmişti.[276] Şiban ve diğer oğlanlar da Sayın Han'ın tarafında kalmışlardı.[277] Dolayısıyla Cuci Han'ın hatunlarından ve odalıklardan olma bütün oğlanları, Cuci Ulusu'nun iki ana bölümünde Batu ve Orda-İçen Hanların maiyetlerinde yer almış oluyorlardı. Yalnız adı geçen oğlanlar hakkında kaynaklarda malumat yok denecek kadar azdır. Bunlardan Cuci'nin beşinci oğlu Şiban ile on üçüncü oğlu Tokay Timur oğlanları, bilahare temayüz ederek hanedan kurmaları hasebiyle, kendileri ve sülaleleri hakkında hayli malumat bulabilmekteyiz. Zira Cuci sülalesi içinde itibar

---

269 ZVn. 17a.

270 Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s.528.

271 Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârîh, B. Kerîmî nşr., I. s.505; Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, Berezin nşr., II. s. 114.

272 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.s.506; Ali Celâyir, Câmi'üT-tevârîh, aynı nşr., II., s.114-115.

273 Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne, Vr. 109a.

274 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., 506.

275 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.513.

276 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.506-507; Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., II., s.115.

277 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.513-515; Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., II., s.115.

derecesi bakımından birinci derecede gelen Batu (Sayın) Han sülalesi ve ikinci derecede olan Orda-İçen sülalesi son bulunca mezkûr Şiban evladı ve Tokay Timur evladı, Cuci Ulusu'nda birinci derecede hükümran olan ailelerin vaziyetini iktisap etmişlerdi. Şimdi biz Cuci ailesinin hükümran olan şubelerini sırayla görelim.

1-Ak Orda Hanedanı (Sayın Han Sülalesi)

Batu (Sayın) Han (1227-1256): Cuci Han'ın ölümü üzerine ikinci oğlu Batu Han, babasının tahtına geçmişti. Deşt-i Kıpçak'ın zaptı onun zamanında tamamlanmış ve Cuci Ulusu esas itibariyle onun devrinde teşekkül etmişti. Ak Orda sülalesinin müessisi ve ilk hükümdarıdır. Dört oğlu vardı. Adları 1-Sertak, 2-Togan (Tutugan), 3-Ebukan, 4-Ulakçı idi.[278]

Sertak Han (1256 sonu ve 1257 yılı içinde): Batu Han 1256 yılında ölünce yerine oğlu Sertak, Münge Kağan'ın yarlığı ile babasının tahtına çıkmıştı. Fakat bir sene kadar hanlık ettikten sonra öldü.[279]

Ulakçı Han (1257 yılının sonuna kadar): Sertak Han'ın ölümünden sonra kardeşi Ulakçı, Münge Kağan'ın yarlığı ile tahta çıktı. Fakat Ulakçı Han da ağabeyi Sertak Han gibi bir sene bile hanlık süremeden öldü.[280]

Berke han (1257/58-1266): Sertak ve Ulakçı Hanların birbiri ardınca ölmeleri üzerine, Cuci Ulusu'nda beyler Batu Han'ın küçük kardeşi Berke'yi han ilan ettiler. Berke Han, Sayın Han sülalesini, İlhanlı müdahalesinden koruması ve Cuci Ulusu'nda ilk Müslüman hükümdar oluşuyla meşhurdur. 1266 yılında vefat ettiği zaman hiç evladı yoktu.[281]

Münge Timur Han (1266-1282): Berke Han ölünce Altınorda tahtına Batu Han'ın oğullarından Togan (Tutugan)'ın oğlu Münge Timur, Han oldu. Berke Han'ın sülalenin dışında kalması hasebiyle, Münge Timur Han'ın tahta çıkmasıyla Saray tahtı, tekrar Sayın Han sülalesinin eline geçmiş oldu. Dartu ve Tuda-Münge adlı iki kardeşi vardı. 1282 yılında öldü.[282]

Tuda Münge Han (1282-1287): Tuda Münge, biraderinin yerine 1282 yılında tahta çıktı. Ahmaklığı ve divaneliği ile meşhurdur. Beş yıl hanlık yaptı.[283]

---

278 Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne, Vr. (113a,b); Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., II., s.121.
279 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.525; Şu'ûb-i Pençgâne, Vr. (113a,b).
280 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr, Aynı yer.; Şu'ûb-i Pençgâne, Aynı yer.
281 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr.I., s.225-226.
282 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.526-527.
283 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.527-528.

Tula Buka Han (1287-1291): Tuda Münge ve Münge Timur Hanların kardeşi Dartu'nun oğlu Tula Buka, amcasının yerine 1287 yılında han oldu. 1291 yılında öldürüldü.[284]

Tokta (Toktoga) Han (1291-1313): Tula Buka Han'dan sonra Altınorda tahtına çıkan Tokta Han, Mengü Timur Han'ın oğlu idi. Alguy ve Tuğrulca adında kardeşleri vardı. 1300 yılında Emir Nogay'ı mağlup ederek öldürtmüştü. Nogay'ı bertaraf ettikten sonra atalığı, Uygur Bacırtuk-Buka'nın tesir ve teşvikiyle Sayın Han sülalesinin bütün mensuplarını teker teker öldürtmüş ve yalnız veliahdı olan oğlu İlbasar'ı hayatta bırakmıştı. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce kederinden hastalanarak öldü.[285]

Özbek Han (1313-1339/40): Tokta Han, atalığı Uygur Bacırtuk-Buka'nın teşvikiyle Sayın Han sülalesi oğlanlarını öldürtürken bu arada kardeşi Tuğrulca'yı da öldürtmüş ve dul kalan hanımı Gelin Beyalin Hatun'u da kendisine nikâhlanmıştı. Fakat bu sırada Gelin Beyalin kocası Tuğrulca'dan gebe idi. Doğan çocuğa Özbek adını vererek gizlice Kabartay Çerkeslerinin yanına göndermişti çünkü; Toktoga Han, mevcut ve yeni doğan bütün oğlanları öldürtüyordu. Fakat veliahdı İlbasar Oğlan ölüverince Sayın sülalesinin son bulduğunu görerek üzüntüsü daha da artıyordu. Bunun üzerine Gelin Beyalin Hatun, Özbek Han'ın varlığından Toktoga Han'ı haberdar etmiş, han da emirlerinden Kıyat Astay ile Secut Alatay Bek'i, Özbek Han'ı getirmek üzere göndermişti. Çünkü Toktoga Han, ölmeden önce sülalenin son temsilcisi olan yeğeni Özbek'i kendisine veliaht ilan etmek istiyordu. Secut Alatay Bek ve Kıyat Astay Bek Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Toktoga Han ölmüş ve atalığı Uygur Bacırtuk-Buka hanlığını ilan etmiş, hatta Gelin Beyalin Hatun'u da kendisine nikâhlamıştı. Cuci sülalesinin diğer şubelerinden oğlanlar da bu kuvvetli beye karşı boyun eğmeye mecbur kalmışlardı, yalnız Şiban evladı Bacırtuk-Buka ile mücadele etmeye çalışıyordu. Böyle bir vaziyette kuvvet ile baş edemeyeceklerini anlayan Kıyat Astay ve Secut Alatay Bekler, boyun eğmiş gibi görünerek hile ile Bacırtuk-Buka'yı öldürdüler ve Özbek Han'ı Altınorda tahtına çıkardılar.[286]

Özbek Han, Ak Orda (Altınorda) tahtına çıktığı zaman 14 yaşına basmıştı.[287] Daha önce bahs etmiş olduğumuz Tay Duglu Bigüm Hatun'la

---

284 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.528.
285 ZVn. 27b-28b; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, Aynı nşr., I., s.529-532.
286 ZVn. 29a-31a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.32-35.
287 ZVn.29a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s. 32; Ebulgazi ise "13 yaşında idi" demektir (bk. Şecere-i Türk, RN. Nşr., s.180). Bazı yabancı kaynaklarda bu yaş için verilen rakamlar çok farklı ise de 13-14 yaşın doğru olması lazım. Zira Nogay 1299/1300 yılında ölünce, Toktoga Han'ın atalığı Bacırtuk-Buka, Toktoga'yı bütün oğlanları öldürmek hususunda ikna etmişti. Özbek Han'ın babası Tuğrulca da bu tarihte öldürülmüş olmalıdır ki hanımı

ancak tahta çıktıktan sonra evlendiği anlaşılıyor. Tini-Bek ve Canı-Bek ve Hızır-Bek adında üç oğlu olmuştu.[288] Özbek Han zamanında Gök Orda ve Cuci evladının bütün şubelerini alakadar eden mühim hadiseler cereyan etmiş ve Özbek Han bütün Cuci Ulusu'nda merkeziyetçi bir idare tesis etrmişti. Gök Orda hanedanı ve devletinin sonunu tayin eden bu hadiseleri Gök Orda hanedanının alakalı kısmında izah edeceğiz. Özbek Han'ın ölümünden sonra oğullarından Canı-Bek Han, Gök Orda'da bulunan kardeşi Tini-Bek Han'ı mağlup ederek öldürtmüştü. Aynı akıbet diğer kardeşleri Hızır Bek'in de başına gelmişti.[289]

Canı-bek Han (1339-1357): Canı-Bek Han, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra Cuci Ulusu'na hâkim oldu. Berdi-Bek adındaki oğlundan başka Kildi-Bek adında bir oğlu olduğu anlaşılıyor.[290] Berdi-Bek 1357 yılında beylerden Kanglı Tulubay vasıtasıyla babasını öldürterek Altınorda tahtına çıkmıştı.[291]

Berdi-Bek (1357-1359/60): Berdi-Bek Han, atalığı Kanglı Tulubay'ın teşviki ile kendi sülalesinin bütün oğlanlarını öldürttü. Bunun için kendisine "Kökün Kırgan Köten Han" derler.[292] Berdi-Bek Han'dan sonra Sayın Han sülalesinden kimse kalmadığı için sülale son buldu.

Gök Orda Hanedanı (Orda-İçen Sülalesi)

Orda-İçen Han, babası Cuci Han'ın ölümünden sonra sol kolda, Sır Derya boyunda han olmuştu. Annesi Kongirat kabilesinden Serkak (Sertak) Hatun idi. Orda-İçen Han'ın üç hatunu olup üçü de Kongirat kabilesinden idi. Birinci hatununun ismi Çöke Hatun ikincisinin Tubakane Hatun idi. Üçüncüsünün ise yalnızca Kongirat ilinden olduğunu biliyoruz. Yedi oğlu vardı. Bunların adları sırayla 1-Sertaktay, 2-Kuli, 3-Kurmuşi, 4-Konggiran, 5-Çurmagay, 6-Kutukuy, 7-Hülâgü idi.[293] Orda-İçen Han, kardeşi Batu Han'a tabi olarak hareket eder ve yarlıklarının başına onun ismini önce yazdırırdı. Sol kol askeri ve sol kol oğlanları, Odar, Tokay-Timur, Şinggur ve Senggüm onun hizmetinde idiler.[294]

Konggiran Han: Orda-İçen Han öldükten sonra oğullarından Konggiran geçmişti. Konggiran'ın hiç evladı yoktu.[295]

Kulçi (Koyunçi) Han: Konggiran'dan sonra Gök Orda'nın başına Orda-İçen Han'ın en büyük oğlu Sertaktay'ın oğlu Kulçi (Koyunçi) geçmişti.

Gelin Beyalin o sırada Özbek Han'a hamile idi. Özbek Han 1313 yılında tahta çıktığına göre 13-14 yaş doğru olmaktadır.

288 Ebu Bekir el-Kutbî el-Ahrî, Tarih-i Şeyh-Uveys, J. V. Loon nşr., s.76.

289 Ebu Bekir el-Kutbî el Ahrî, Târîh-i Şeyh Uveys, aynı nşr. aynı yer.

290 Mu'înüddin Natanzî, Târîh-i Mu'înî, J. Aubin nşr. s. 85.

291 Mu'înüddin Natanzî, Târîh-i Mu'înî, aynı nşr., s.84.

292 ZVn.35 a,b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.41.

293 Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne, 109 a; Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.s.506-507.

294 Reşîdüddin, Câmî'ü't-tevârîh, aynı nşr., aynı yer.

295 Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne, 109a; Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I. s.512.

Kulçi'nin lakabı Turuk Han idi.[296] Sertaktay'ın Kongirat kabilesinden olan hanımı, Bukulun Hatun'dan dünyaya gelmişti. Doğduğu zaman babası ölmüştü. Kulçi'nin dört oğlu vardı:[297] 1-Bayan (Nayan), 2-Başkırtay, 3-Çigan-Buka, 4-Mutuday.

Nayan (Bayan) Han: Kulçi'den sonra yerine oğlu Nayan geçmişti. Bayan (Nayan)'ın zamanında amcazadelerinden Hülâgü'nün torunu ve Timur-Buka'nın oğlu Köplek ile uzun müddet mücadele etti. Dört oğlu vardı. Bunların adları 1-Şadi, 2-Sası-Buka, 3-Tekne, 4-Salciyutay idi.[298]

Sası-Buka Han: Babası Nayan Han'ın ölümü üzerine Gök Orda tahtına çıkmıştı. Toktoga Han ile muasırdır. Muhtemelen Özbek Han'ın tahta geçmesinden sonra vefat etmiş olmalıdır. Zira-Sası Buka'nın oğlu İrzen Han, Mu'înüddin Natanzî'ye göre Özbek Han'ın hükmü ile Gök Orda tahtına çıkmıştı.[299]

İrzen Han: Târîh-i Mu'înî'ye göre İrzen Han, Otrar, Sarban, Cend ve Barçkend gibi Sır deryası boyundaki şehirlerde, camiler, mescitler inşa ettirmiş ve hayır işleri ile uğraşmıştı.[300] Özbek Han 1320 tarihlerinde müslümanlığı kabul edip hanedan mensuplarına da kabul ettirtmişti. Buna göre İrzen Han; cami, mescit ve hayır işleri ile uğraştığına göre müslüman idi. Dolayısıyla 1320'den sonra vefat etmiş olmalıdır. Yalnız vefat tarihi 1327 yılından da öncedir. Çünkü oğlu Mübarek Hoca bu tarihte Gök Orda'nın Ak Orda'dan ayrılışını ifade için para darp ettirerek istiklalini ilan etmişti.

Mübarek Hoca: Babası İrzen Han'dan sonra Gök Orda tahtına çıkan Mübarek Hoca, 728 ve 729 yani 1327-1328 yıllarında istiklal alameti olan paralarını Gök Orda'nın merkezi Sığınak şehrinde darp ettirmişti.[301] Bunun üzerine Deşt-i Kıpçak'ta "Bulkak" yani karışıklık meydana gelmişti. Fakat Özbek Han, bu isyan hareketini, çok şiddetli bastırmış olmalıdır. Mübarek Hoca perişan olmuş, iki buçuk sene kadar takipten kurtulmak için daima kaçmış ve Altay dağlarında ölmüştü. Mu'înüddin Natanzî, "hâlen bu bulkak hadisesi Deşt-i Kıpçak'ta bir asır geçmesine rağmen unutulmamıştır" demektedir.[302] Özbek Han'ın, isyanı bastırdıktan sonra Gök Orda hanedanına son verdiği anlaşılıyor. Her ne kadar Kadı Ahmed Gaffârî ve Mu'înüddin Natanzî, hanedanı devam ettirmişlerse de bunu yerli kaynaklar tevsik etmemektedirler. Mübarek Hoca'nın fitnesi neticesinde meydana gelen bu büyük "bulkak" hadisesini, Ötemiş Hacı ve Kırımlı Abdülgaffâr'ın nakilleri

---

296 Reşîdüddin, Şü'ûb-i Pençgâne, aynı yer.
297 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I. s.508.
298 Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I. s.509.
299 Mu'înüddin Natanzî, Târîh-i Mu'înî, aynı nşr., s.88.
300 Mu'înüddin Natanzî, Târîh-i Mu'înî, aynı nşr., s.88.
301 Markof, Inventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s.528.
302 Mu'înüddin Natanzî, Târîh-i Mu'înî, aynı nşr., s.89.

ile değerlendirecek olursak mahiyeti daha iyi aydınlanmış olacaktır. Özbek Han'ın Ak Orda tahtına çıkmazdan önce, Toktoga Han'ın ölümü üzerine, atalığı Uygur Bacırtuk-Buka'nın fırsattan istifade ederek hanlığını ilan ettiğini söylemiştik. O zaman yalnız Şiban evladı hariç bütün Cuci hanedanı mensupları boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardı. Özbek Han Bacırtuk-Buka'yı bertaraf edip tahta çıktığı zaman henüz 13-14 yaşında olduğu için Cuci oğlanlarının bu boyun eğme işine çok kızmış olmasına rağmen onlara dokunmadığı anlaşılıyor. Fakat Orda-İçen sülalesinden İrzen'in oğlu Mübarek Hoca'nın 1327 yılında kendisine isyan edip istiklalini ilan etmesi üzerine evvelce açığa vurmadığı hiddetini ortaya koyduğunu görüyoruz. Zira "kara kişi" olarak tavsif ettiği Uygur Bacırtuk-Buka'ya boyun eğmelerine rağmen, meşru Sayın Han sülalesinden olan kendisine karşı isyan edilmesi onu çok şiddetli hareket etmeye sevketmişti. Muhtemelen sol kol oğlanları da Mübarek Hoca'nın bu hareketine katılmışlar veya hiç olmazsa onun hanlığını tasvip etmişlerdi. Özbek Han isyan hareketini bastırıp Cuci Ulusu'nda hâkimiyetini tesis eder etmez, Cuci Han'ın hatunlarından olma 17 oğlanının oğlanlarını çağırtıp huzurunda topladı ve onlara "Siz Cuci Han'ın neslinden değil misiniz ki bir kara kişiye kul, nöker ve muti oldunuz? Herhangi biriniz hanlık iddia etseydiniz olmaz mı idi? Madem ki sizler kara kişinin kulluk ve nökerliğini kabul ettiniz ben de sizi kara kişiye koşun vereyim" diyerek onları eski suçları ile mahkûm etmiş, yalnız Şiban evladı hariç tamamını tebeaları ile birlikte uluğ beyi Kıyat Astay'ın emrine vermişti. Şiban evladına da Bacırtuk-Buka ile mücadele ettikleri için izzet, ikram ve iltifatlarda bulunarak onlara kendi öz illerini vererek yurtlarına göndermişti.[303]

Yukarıda Ötemiş Hacı Tarihi'nden aldığımız kısım, Cuci Ulusu'nun teşkilatında mühim bir değişmeyi ortaya koymaktadır. Böylelikle, Özbek Han'ın, mezkûr "bulkak" hadisesini bertaraf ettikten sonra Cuci Hanlığı'nda, o tarihe kadar mevcut olan adem-i merkeziyet sistemini yıktığı görülüyor. Dolayısıyla bu hareket neticesinde Gök Orda Hanedanı sona ermiş oluyordu. Kıyat Astay'dan sonra sol kol oğlanları ve kabileleri önce oğlu Kıyat Cerkutlu sonra da torunu Kıyat Tengiz Buka'nın idaresi altında kalmışlardı.[304] Bu hâl Berdi-Bek Han'ın ölümünü müteakip sol kola mensup Tokay-Timur oğlanlarının Tengiz-Buka'yı katletmelerine kadar devam etmişti.[305]

Özbek Han'ın Gök Orda Hanedanı'na son verişinin delillerinden birisi de büyük oğlu Tini-Bek'i Gök Orda tahtına tayin edişidir. Kutb, Husrev ü Şîrîn adlı manzum eserini, Tini-Bek Han Gök Orda tahtında han iken yazmış ve

---

303 ZVn. 31b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh,aynı nşr. s.35.
304 ZVn. 36a,b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s. 41-43.
305 ZVn. 39b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.43.

Tini-Bek Han'a ithaf etmişti.[306] Özbek Han'ın oğlunu Sığnak'a han olarak gönderişi, Ak Orda ve Gök Orda'yı merkezî bir idarede toplayarak Cuci Ulusu'nu yalnız Sayın Han sülalesinin hâkimiyeti altında birleştirmek istemesinden mütevellit idi. Tini-Bek Han babası Özbek Han'ın vefatından sonra tahta çıkan kardeşi Canı-Bek Han tarafından katledilmişti.[307]

Gök Orda Hanedanı'nın Mübarek Hoca'nın istiklal teşebbüsünde bulunmasından sonra sona erişinin en mühim delili ise, bu hanedanın devam ettiğini bildiren Mu'înüddîn Natanzî'nin ve Kadı Ahmed Gaffâr Kazvînî'nin her ikisinin de naklettikleri nesepnâmenin, Tokay-Timur neslinden Urus Han, Toktamış Han ve Timur-Kutluk Han'ın Orda-İçen nesline bağlanışıdır.[308] Hâlbuki yerli Özbek kaynaklarının hepsi, bilâistisna adı geçen üç hanın, sol kol oğlanlarından Cuci Han'ın 13. oğlu Tokay-Timur'un neslinden geldiğini söylemektedir. Çok kıymetli ve sağlam bir şecere kitabı olan Mu'izü'l-ensab, her üç hanı da Tokay-Timur nesline bağlamaktadır. Ayrıca Ötemiş Hacı,[309] Kırımlı Abdülgaffâr,[310] Ebulgazi[311] ve Ali Celâyir[312] gibi Cuci Ulusu'nun yerli müverrihleri de mezkûr hanları Cuci Han'ın 13. oğlu sol kol oğlanlarından Tokay-Timur'a bağlamaktadırlar. Dolayısıyla Orda-İçen sülalesinin devamlılığını, Tokay-Timur evladı ile temin etmek suni bir yakıştırma olmaktadır. Muinuddin Natanzi ve Kadı Ahmed Gaffâr Kazvînî, bu yakıştırma veya hatayı, Tokay-Timur evladının da Sol-Kol oğlanlarından oluşu ve Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra sol kol yani Sır Derya boyunda Tokay-Timur neslinden hanların tahta çıkışı münasebetiyle yapmış olsa gerektir. Eğer Mu'înüddin Natanzî ve Gaffâr Kazvînî'nin verdiği nesepnâmeleri, bir an için doğru olarak farzedecek olursak Kırım, Kazan, Astarhan ve Kazak Hanları'nın da nesepleri Orda-İçen sülalesine bağlamak icap etmektedir. Hâlbuki Seyid Muhammed Rıza, Es-Seb'ü's-seyyar ve Hâlîm Giray, Gülbün-i Hânân adlı eserlerinde nesepnâmeyi Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur'a bağlamaktadırlar. Netice olarak Orda-İçen Han neslinin devam ettiğini gösteren hiçbir yerli kaynak mevcut değildir.

3-Tokay-Timur Sülalesi

Cuci Ulusu'nda önce Orda-İçen, sonra da Sayın Han sülaleleri son bulunca, Saray tahtı boş kalmıştı. Bunun üzerine Cuci evladından birçok oğlanlar Ak Orda tahtına çıkabilmek için mücadeleye başlamışlardı.

---

306 Eserin başlangıcındaki Tini-Bek Han'a ve hanımı Melîke Hatun'a ait methiye kısmı (bk. Kutb, Husrev ü Şîrîn, A.Zajaczkovski nşr., I.c. tekst. s. 27-31, II.c. faksimile, 5b-7b).

307 bk. not., 236 ve 237.

308 Kadı Ahmed Gaffâr Kazvînî, Târîh-i Cihan-ârâ, Mücteba minovi nşr., s.205-206.; Mu'înüddin Natanzî, Târîh-i Mu'înî, aynı nşr., s.93-98.

309 ZVn. 17a.

310 Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.45, 55, 90-91.

311 Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN. Nşr., s.184.

312 Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., 158, 159, 163.

Nesepleri ve şahısları hakkında malumatımız olmayıp yalnızca bastırmış oldukları paralardan isimlerini tanıdığımız birçok oğlan bu karışıklık devresinde hanlıklarını ilan etmişlerdi.[313] Fakat hiçbirisinin hanlığı Cuci Ulusu'na nizam getirmemiş ve hanlıkları ay hesabı olmuştu. Bilhassa Saray tahtı için yapılan mücadele Şiban oğlanları ile Tokay-Timur oğlanları arasında cereyan etmişti. Berdi-Bek Han'ın 1359'da ölümü üzerine Şiban Han neslinden Hızır Han (1359-1362) Saray şehrinde han olurken Tokay-Timur neslinden Kara Nogay Han (1359-1362) da sol kolda hanlığını ilan etmişti.[314] Kara Nogay Han üç yıl hanlık yaptıktan sonra vefat etmiş, yerine küçük kardeşi Tuğlu Timur Han (1362-1369) geçmişti. Tuğlu Timur, Ötemiş Hacı Tarihi'ne ve Umdetü't-tevârîh'e göre Sır-Derya boyunda 7 yıl hanlık yapmıştı.[315] Yalnız Kara Nogay Han'ın da Tuğlu Timur Han'ın da darp edilmiş paraları mevcut değildir. Muhtemelen mezkûr iki han da Saray tahtı için yapılan mücadelelere uzaktan seyirci kalmak istemişlerdir. Tuğlu Timur Han'ın ölümünden sonra yerine amcazadeleri Badık Oğlan oğlu Urus Han, sol kolda han olmuştu.[316]

Urus Han (1369-1379): Urus Han, tahta çıkar çıkmaz Sığnak şehrinde para darp ettirmişti.[317] Urus Han'ın 1377 yılında Saray tahtını da ele geçirdiğini görüyoruz. Çünkü 779/1377 yılına ait Saray şehrinde darp edilmiş parası mevcuttur.[318] Urus Han, sağ kolda yalnız Kırım tarafında hâkim olamamıştı. Zira Kıyat Mamay'ı bertaraf edememişti. Böylelikle Tokay-Timur evladından Altınorda tahtına çıkan ilk han Urus Han olmaktadır. Urus Han'ın Kayırçak, Tokta Pulat (Tokta-Buka), Timur Melik, Tuğluk Pulat ve Toktakıya adlarında oğulları vardı. Urus Han'ın adı geçen oğulları içinde yalnız Kayırçak Han neslinden gelenler Kazak ilinin başına geçerek sülale tesis edebilmişlerdir.[319] Bu sırada yine Tokay-Timur neslinden olan Urus Han'ın amcazadeleri Tuy-Hoca Oğlan oğlu Toktamış ve Kutluk Timur (Tuğlu Timur) oğlu Timur Kutluk, Urus Han'ın

---

313 bk. Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s.463-477 arasındaki hanlar ve paraları.

314 ZVn. 40b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.43-44.

315 ZVn. 41a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.45.

316 ZVn. 41a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nrş., s.45-46.

317 Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s.528, deki 770/1369 yılında Sığnak'ta darp edilen para.

318 Markof, aynı Katalog, s.478'deki Saray şehrinde darp edilen 779/1377 tarihli para.

319 Kazak hanlarının nesebi şöyledir: Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur oğlu Açık oğlu Mamıtık (Bahtiyar) oğlu Timur Hoca oğlu Badık Oğlan oğlu Urus Han oğlu Kayırçak oğlu Barak Han (Kazak hanlarının atasıdır.) (bk. Ali Celâyir, Câmî'ü't-tevârîh, aynı nşr., s. 163). Ebulgazi bu nesepnâmeyi eksik olarak vermiştir (bk. RN. Nşr., s.184-185). Aynı hatalı nesepnâmeyi, Şihabüddin Mercanî, Müstefâdü'l-ahbâr, I., s.122'de ve Murad Remzi, Telfîkü'l-ahbâr, I.s.568'de tekrarlamışlardır.

hizmetindeydiler.[320] Bunlardan Toktamış ile Urus Han bozuşmuşlar ve uzun mücadeleden sonra Toktamış 1379 yılında Urus Han'ı bertaraf ederek Altınorda tahta çıkmıştı.[321]

Toktamış Han (1379-1396): Toktamış[322] Han, 1381 yılında sağ kol beyi Kıyat Mamay'ı da Kalka muharebesinde perişan edip öldürttükten sonra bütün Cuci Ulusu'nun hâkim-i mutlakı olmuştu. Toktamış Han'ın Celâleddin, Kebek, Cebbar-Berdi, Kerîm-Berdi, Kadir-Berdi ve Küçük Sultan adında oğlanları vardı. Bunlardan Kerîm-Berdi hariç diğer dördü, ancak 1412-1419 yılları arasında Altınorda hanı olabilmişlerdi.[323] Çünki Toktamış Han, Timur'a önce 1391'de Kunduzça (Kundurça)'da, sonra da 1395'te Terek muharebesinde mağlup olduktan sonra tahtını kaybetmişti. Yerine Edigü Bek'in yardımıyla Timur Kutluk, han olmuştu.

Timur Kutluk Han (1396-1400): Toktamış ve Urus Hanlar'ın amcazadesi olan Timur Kutluk 1396 yılında Saray tahtına çıkmıştı. Bilahare teşekkül eden Astarhan hanları onun neslinden gelirler.[324] Polat Han ve Timur Han adında iki oğlu vardı. 1400 yılında bu han vefat edince yerine yeğeni Kutlu-Bek oğlu Şâdi-Bek Han oldu.

Şâdi-Bek Han (1400-1407): Edigü Bek'in yardımıyla 1400 yılında han oldu. Gıyaseddin isminde bir oğlu vardı. 1407 yılında Edigü Bek ile bozuştuğu için hanlığı kaybetti.

Şâdi-Bek Han'dan sonra Timur Kutluk Han'ın oğulları sıra ile Polat Han (1407-1410) ve Timur Han (1410-1412) Altınorda tahtına çıkmışlardı. Meşhur Küçük Muhammed Han bu Timur Han'ın oğludur.

1419 yılında Toktamış Han'ın oğlu Kadir-Berdi Han vefat edince beyleri Toktamış sülalesinden kimseyi bulamadıkları için amcazadelerinden İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i Altınorda tahtına çıkardılar. Uluğ Muhammed Han bilahare Küçük Muhammed Han ile yaptığı hanlık mücadelesini 1436 yılında kaybedince Kazan'a giderek Kazan Hanlığı'nı

---

[320] ZVn. 40b.

[321] ZVn. 45b-46b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.55.

[322] Toktamış Han'ın nesebi şöyledir: Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Özitimur (Örenk Timur) oğlu Sarıca oğlu Könçek oğlu Tokul Hoca (Kutluk Hoca) oğlu Tuy Hoca oğlu Toktamış (bk. Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN. Nşr., s.184).

[323] ZVn. 51b, 59a-61a.

[324] Astarhan hanları, Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Kin-Timur oğlu Abay oğlu Togan oğlu Kutluk-Timur oğlu Timur Kutluk Han oğlu Timur Han oğlu Küçük Muhammed oğlu Ahmed Han soyundan gelirler (bk.Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr. II.s.159; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN,nşr., s.185). Müneccimbaşı, Küçük Muhammed, Uluğ Muhammed ve Küçük (Toktamış'ın küçük oğlu) Sultanı birbirine karıştırmıştır (bk. Müneccimbaşı, Sahaifü'l-Ahbâr, Nedim trc.II.s.695-698).

kurmuştu. Kazan hanları onun neslinden gelmişlerdi.[325] Kazan hanlığını müteakiben Kırım'da da Kırım Hanlığı teşekkül etmişti. Bu hanlığın da müessisi Uluğ Muhammed Han'ın amcazadesi Baş-Timur (Taş-Timur)'un torunu ve Gıyaseddin'in (Umdetü't-tevârîh'e göre kardeşi Devlet-Berdi) oğlu Hacı Giray olmuştur. Kırım Hanları onun neslindendirler.[326] Görüldüğü üzere Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur neslinden gelenler de muhtelif şubeler hâlinde hüküm sürmüşlerdir.

a-Urus Han ve evladı: Urus Han'dan sonra oğlu Kayırçak'ın oğlu Barak Han (1424-1427 yılları arasında Altınorda hanı olmuştur) neslinden gelenler Kazak Hanlığı'nı kurmuşlardır.

b-Toktamış Han ve evladı: Toktamış Han ve oğulları Altınorda hanı olmuşlar; fakat ayrıca sülale teşkil edememişlerdir.

c-Kutluk-Timur evladı: Kutluk-Timur'un oğlu Kutlu-Bek neslinden Şâdi-Bek ve oğlu Gıyaseddin Altınorda hanı olmuşlarsa da sülale devam etmemiştir. Buna mukabil Kutluk-Timur'un diğer oğlu Timur-Kutluk Han kolu devam etmiş, oğlu Timur Han ve torunu Küçük Muhammed Han Altınorda hanı olmuşlardı. Küçük Muhammed Han'ın oğlu Ahmed Han neslinden Hacı Tarhan (Astarhan) hanları neşet etmiştir.

ç-Habine (Çıgay veya Canay) evladı: Habine'nin oğullarından İçkili Hasan'ın oğlu Uluğ Muhammed evvela Altınorda hanı olmuş, Altınorda tahtını kaybedince Kazan Hanlığını kurmuştur. Habine'nin diğer oğlu Baş-Timur (Taş-Timur)'un oğullarından Devlet-Berdi'nin oğlu Hacı Giray Han Kırım Hanlığını ve sülalesini teşkil etmiştir.

4-Şiban Han Sülalesi

Şiban Han Cuci Han'ın 5. oğlu idi. Babaları Cuci Han'ın ölümü üzerine Sayın Han ve Orda-İçen Han dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittikleri zaman, Şiban Han da beraber gitmişti. Cengiz Han, Sayın Han'a "Altın Busagalı Ak-Orda"yı, Orda-İçen Han'a "Gümüş Busagalı Gök-Orda"yı kurdururken Şiban Han için de "Pulat Busagalı Boz-Orda"yı kurdurmuştu.[327] Deşt-i Kıpçak'a döndükten sonra bu ülkenin fethinin tamamlanışında Şiban

---

[325] Kazan hanlarının nesebi şöyledir: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Köncek oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Şecere-i Türk'te bu şekildedir. Ötemiş Hacı Tarihinde "Çıga", Umdetü't-tevârîhte "Çıgay", Gülbün-i Hânân ve Es-seb'ü's-seyyar'da "Canay" şeklindedir.) oğlu İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed Han (bk. Şecere-i Türk, RN. nşr.s.184; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.92-95).

[326] Kırım hanlarının nesebi ise: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Köncek oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Çıgay veya Canay) oğlu Baş-Timur (Taş-Timur) oğlu Devlet-Berdi oğlu Hacı Giray şeklindedir (bk. Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.95-97; Halîm Giray, Gülbün-i Hânân, s.3).

[327] ZVn. 17a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.18.

Han'ın büyük gayretleri görüldüğü için Sayın Han, ona "Bu seferde işimizi gören, bitiren sen oldun." deyip on bin çadırlık tebaa ile birlikte Kuşçu, Karluk, Beyrek ve Nayman kabilelerini vermiş ve "Benimle ağabeyim Orda-İçen arasındaki ülkeler hep senindir. Yazın Irgız, Savuk, Or ve İlek ırmaklarından Ural Dağları'na kadar Yayık Irmağı'nın şarkında yayla, kışın Kara-Kum, Ara-Kum sahası ile Sır-Derya, Sarı-Su ve Çu ırmağı ayağında (döküldüğü yer) kışla." diyerek bu ülkeleri ona vermişti.[328] Şiban Han'ın 1-Baynal, 2-Bahadır, 3-Kadak, 4-Balaka, 5-Çerik, 6-Mergen, 7-Kurtoga, 8-Ayaçı, 9-Sayılgan, 10-Bayancar, 11-Macar ve 12-Koncu adında 12 oğlu vardı.[329] Şiban Han'ın ölümü üzerine yerine ikinci oğlu Bahadır geçmişti. Bahadır'ın iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Cuci-Buka küçüğü ise Kutluk-Buka idi. Cuci-Buka babasının yerine geçmişti.[330]

Cuci-Buka'nın dört oğlu vardı. Adları 1-Badakul, 2-Bek-Timur, 3-Yangıçar (Ebulgazi'de Nikçar), 4-Yisun-Buka idi.[331] Cuci-Buka ölünce yerine büyük oğlu Badakul geçmişti. Ming-Timur adlı bir tek oğlu vardı. Çok zeki ve akıllı olduğu için kendisine "Külük" lakabı verilmişti. Babasından sonra Külük Ming-Timur başa geçti.[332] Külük Ming-Timur Han'ın 1-İlik (İlbak veya İlgak), 2-Fulat (Pulat veya Pusat) 3-Canta, 4-Sevinç Bay (Sevinç-Timur), 5-Bek-Kondu, 6-Tunga (Tünge) adında altı oğlu vardı.[333] Külük Ming-Timur, ölünce yerine Fulat geçti. Fulat'ın 1-Arab-Oğlan (Arab-Şah) ve 2-İbrahim (Ayba) adında iki oğlu vardı.[334] Fulat, Sayın Han sülalesinin son bulduğu günlerde han idi. Fulat Han'dan sonra Şiban Ulusu'nun başına Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu İlik (İlgak) oğlu Kan-Bay geçmişti. Devresi Urus Han zamanına isabet eder. Toktamış Han, Kıyat Mamay üzerine yürümek için Kan-Bay'dan yardım istemiş; fakat Kan-Bay yardım etmemiş idi.[335] Toktamış Han'a Kan-Bay'ın amcazadesi Fulat'ın oğlu Arab-Oğlan yardımda bulunmuştu.[336] Toktamış Han, 1381 yılında Kıyat Mamay'ı bertaraf ettikten sonra, Arab-Oğlan'ı Kan-Bay'ın yerine

---

[328] Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN. nşr.s.188.

[329] Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne, 114b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN.nşr., s.189. Ötemiş Hacı Tarihi'nde Şaban, Şevval ve Bahadır adında üç oğlundan bahsediliyor (bk.ZVn.73a).

[330] Ebulgazi, Şecere-i Türk, aynı nşr., aynı yer. Ötemiş Hacı Tarihi'nde Kutluk-Buka, Bahadır'ın oğlu ve Cuci-Buka'nın babası olarak gösterilmiştir (bk. ZVn.73a). Fazlulllah Ruzbehan Şiban evladının şeceresinde Bahadır'ın oğlu ve Cuci-Buka'nın babası olarak Yisun-Buka'dan bahsediyor (bk. Mihmannâme-i Buhara, aynı nşr.s.41).

[331] Reşîdüddin, Şû'ûb-i Pençgâne, 114b; Ebulgâzi, Şecere-i Türk, RN. nşr. s.189.

[332] Ebulgâzi, Şecere-i Türk, aynı nşr. aynı yer.

[333] Ötemiş Hacı Tarihi'nde Tunga (Tünge) eksiktir (bk. ZVn.73b). Mu'izü'l-ensâb ve Şecere-i Türk bu eksikliği tamamlıyor.

[334] ZVn. 73 a, b.

[335] ZVn. 45b.

[336] ZVn. 46a.

geçirerek, Şiban Han'dan miras kalan illeri ve Şiban yurdunu Arab-Oğlan'a vermişti.[337] Arab Oğlan, biraderi İbrahim (Ayba) ile iyi geçinerek Şiban Ulusu'na beraberce hükmetmişlerdi.[338] Daha sonra Şibanîler'in başına Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçmişti. Mahmudek Hoca, kendi zamanında Tura ülkesinde oturan Kongirat ve Secut tümenlerini mağlup ederek Tura vilayetinde tam bir hâkimiyet kurmuştu.[339] İbrahim (Ayba)'in torunu ve Tuğlu Şeyh (Devlet Şeyh)'in oğlu Ebulhayr, bu Mahmudek Hoca ile çarpışmış; onu mağlup ederek öldürtmüştü. Ayrıca dul kalan hanımı Mangıt Mirzalarından birinin kızı olan Canak Bigüm'ü kendisine almıştı.[340] Ebulhayr Han 813/1413 yılında doğmuş 874/1469 yılında vefat etmişti. Üç hanımı ve on bir oğlu vardı: Burgut kabilesinden Ağanak Bige'den, Şah Budak ve Hoca Muhammed (Hocuğum); Kongirat ilinden olan ikinci hanımından Haydar Han, Seyid Baba Han, Sancar Sultan, Şeyh İbrahim; Uluğ-Bek'in kızı olan üçüncü hanımı Rebia Hatun'dan da Küçküncü Han, Sevinç Hoca Han ve Ak-Burun Sultan dünyaya gelmişti.[341]

Ebulhayr Han, üç defa Taht vilayetini ele geçirmiş ve Ordu-yı Bazar'da namına hutbe okutmuştu. Timurîlerden Maveraünnehir ülkesinin birçok kısımlarını almıştı.[342] Ebulhayr Han vefat ettikten sonra Şibanîler'in başına Arab Oğlan neslinden Yâdigâr Han geçmişse de Ebulhayr Han gibi kuvvetli hükümdar olamadığı anlaşılıyor.[343] Ebulhayr Han'ın torunu ve Şah Budak'ın oğlu Şeybak Han (1500-1510) en meşhur Özbek hükümdarlarındandır. Onun zamanında Timurîler'in elinde olan Maveraünnehir, Semerkand, Buhara ve hatta Horasan'ın bir kısmı Özbekler tarafından zaptolunmuştu. Bu sırada zuhur eden Şah İsmail 1510 yılında Şeybak Han'ı mağlup ederek katlettirmiş ve Harezm ülkesine kadar darugalarını göndermişti. Yalnız 1514/1515 yılında Yâdigâr Han evladından Yılbars Han (1515-1526), Harezm'i zaptederek Şah İsmail'in darugalarını da kovmuştu. Artık bu tarihle birlikte kati olarak Şiban evladının üç ayrı koldan sülale ve üç ayrı hanlık teşkil ettiklerini görüyoruz:

1-Ebulhayr Han Sülalesi (Maveraünnehir Şibanîleri): Semerkand, Buhara, Taşkend ve bütün Maveraünnehir sahasında hükûmet ettiler.[344]

---

337 ZVn. 47b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.55-57.

338 Ebulgâzi, Şecere-i Türk, RN. nşr. s. 193.

339 ZVn. 48b.

340 ZVn. 69b.

341 Ebulgâzi, Şecere-i Türk, RN. nşr. s.190.

342 ZVn. 48b.

343 ZVn. 51b.

344 Maveraünnehir Şibanîleri'nin nesebi şöyledir: Cuci oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming Timur (Melik-Timur) oğlu Fulat oğlu İbrahim (Ayba) oğlu Tuğlu Şeyh (Devlet Şeyh) oğlu Ebulhayr Han (bk. ZVn. 73 a,b; Fazlullah Ruzbehan, Mihmânnâme-i Buhara, aynı nşr. s. 41; Ebulgâzi, Şecere-i Türk, RN. nşr. s.189-190).

2-Yâdigâr Han Sülalesi (Harezm Şibanîleri): Harezm, Mangışlak ve Esterâbâd'a kadar Hazar ötesi Türkmen-İli sahasında hüküm sürdüler.[345]

Bek-Kondu Sülalesi (Tura Şibanîleri): Bu sülale esas Şiban yurdunda kalan Melik-Timur (Külük Ming-Timur) oğlu Bek-Kondu evladının teşkil ettiği sülaledir.[346]

345 Harezm Şibanîleri'nin nesep cetveli sırasıyla şöyledir: Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming Timur (Melik-Timur) oğlu Fulat (Pulat veya Pusat) oğlu Arab-Oğlan oğlu Hacı Tuğlu oğlu Timur Şeyh oğlu Yâdigâr Han (bk. ZVn. 73b; Ebulgâzi, Şecere-i Türk, RNN. nşr. s. 193-200).

346 Tura Şibanîleri'nin nesebi ise: Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Bek-Kondu oğlu Gali Oğlan (Ali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmudek (Şeybak) oğlu Külük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm Han şeklindedir (bk. ZVn. 73 a,b; Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, nşr. II, s.155-156).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖTEMİŞ HACI'YA GÖRE CUCİ ULUSU'NUN TARİHİ

Giriş

"Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi" başlığı altındaki bu bölümde Ötemiş Hacı Tarihi'nde verilen malumatın kronolojik olarak tasnifi yapılacaktır. Zira müellifin tarihinde vakalar, kronolojik sıralamaya uygun olarak verilmemiş ve yer yer anlatılan bir vaka kesilerek bir evvelki başka bir kıssaya dönülmüştür. Dolayısıyla Ötemiş Hacı Tarihi'nde zikredilen vakalar ve haberlerin yeniden tanzimi, zarurî olmuştur.

Müellif, her nedense kendisinden sonra, yine aynı mevzuda eser telif eden Ebulgâzi ve Abdülgaffâr Kırımî gibi, Cuci Evladı'ndan Orda-İçen sülalesine eserinde yer vermemiştir. Yalnız Orda-İçen Han'ın şahsı ve Cuci Ulusu'nun bölümlere ayrılması hususu, etraflıca izah olunmuştur. Ötemiş Hacı'nın tarihinde anlatılan bilgileri esas itibariyle dört bölümde toplamak mümkündür:

A-Cengiz Han ve Cengiz İmparatorluğu

B-Sayın Han (Batu) ve Ak-Orda (Altınorda) Hanlığı

C-Tokay-Timur Sülalesi ve Altınorda Hanlığı'nın devamı

Ç-Şiban Han Sülalesi ve Şiban Özbek Ulusu.

Daha önce de zikrettiğimiz üzere Cengiz Han tarihine ait "A" bölümü orijinal değildir. Buna mukabil "B, C, Ç" bölümleri ise Cuci Ulusu'nun tarihine dair tamamen orijinal bilgiyi ihtiva etmesi bakımından çok önemlidir. Mezkûr bölümlerdeki olaylar anlatılırken eserin Taşkent nüshası çok eksik olduğu için varak numaraları yalnızca Zekî Velîdî Togan nüshasına göre verilecektir. Bu meyanda Ötemiş Hacı Tarihi'nin malumatı, mevcut alakalı kaynaklar muvacehesinde değerlendirilecektir. Ayrıca "ZVn" nin transkripsiyonu ekli olarak sunulmuştur.

A. Cengiz Han ve Cengiz İmparatorluğu

1-Cengiz Han, Gençliği ve Mücadele Devresi (1155-1196)

Cengiz Han, hicri 549 yılının zilkade ayının 15'inde (21 Ocak 1155) Domuz yılında dünyaya gelmişti.[347] 562/1167 domuz yılının sonunda yani

---

[347] ZVn. 2a, 11a, 50a; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr. I., s.231, 233; Uluğ-Bek, Şeceretü'l-Etrak, 39a; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme (Mukaddime),

13 yaşında babası Yesugay Bahadır'ı kaybetmişti.[348] Bunun üzerine babasına tabi olan kabileler, Cengiz Han'ı terkederek yalnız bırakmışlardı. Bu vakadan sonra Cengiz Han'ın hayatı, zahmet, meşakkat ve ibret dolu bir şekilde geçmiştir.[349] Bir gün Cengiz Han'ın obası Selciyutlar tarafından basılmıştı. Cengiz Han bu baskında Selciyutlara esir düşmüşse de bilahare kaçıp kurtulmuştu.[350]

Cengiz Han'ın hayatı, böyle meşakkat içinde geçerken bir gün Merkit kabilesi, Cengiz Han'ın yurduna baskın vermişti. Cengiz Han baskından kurtulabilmişse de hamile olan hanımı Börte Fuçin'i Merkitler esir alıp götürmüşler[351] ve Kerayit hükümdarı Ong Han'a hediye etmişlerdi. Kerayit hükümdarı Börte Fuçin Hatun'a izzet ve ikramda bulunarak hürmetle muhafaza etmişti. Ong Han'ın beyleri "Börte Fuçin'i niye kendine almıyorsun?" diye sordukları zaman "O benim gelinimdir. Ona neden hiyanet gözü ile bakayım?" diye cevap veriyordu.[352] Çünkü Cengiz Han'ın babası Yesügay Bahadır'ın büyük iyiliklerini görmüştü ve onunla "anda" yani kardeş mesabesinde yakınlığı mevcuttu.[353] Bunun için Cengiz Han ile Ong Han arasında kadimî bir dostluk ve "ata-oğul" münasebeti vardı.[354] Ahvali haber alan Cengiz Han, yakın adamlarından Celâyir Siba'yı Ong Han'a göndererek hanımı Börte Fuçin'i istedi. Ong Han da Celâyir Siba'yı iyi karşılayarak ona ikramda bulunup Börte Fuçin'i ona teslim etti.[355]

Celâyir Siba, Börte Fuçin'i alarak yola çıktı. Fakat yol için tedarik yapılırken Börte Fuçin'in hamile olduğu düşünülmemişti. Börte Fuçin kaçırılırken hamile idi ve aradan aylar geçmişti. Yolda iken Cuci dünyaya geldi. Çocuk için beşik ve kundak mevcut olmadığı için Celâyir Siba, hamur yaparak çocuğun azalarını incitmeden onu hamura beledi. Cengiz Han'ın yurduna geldikleri zaman, Cengiz Han, çocuğa yoldan geldiği için bu hadiseden mülhem olmak üzere çocuğun adını Yuci (Cuci) koydu.[356]

---

s.49-50 (Kullandığımız nüsha sahife esasına göre numaralanmıştır). Mogolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'ın doğum senesi belli değildir.

[348] ZVn. 2a, 50a; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr, I., 211,234; Uluğ Bek, Şeceretü'l-etrak, 39a; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme (Mukaddime), s.50-51.

[349] ZVn. 2a.

[350] ZVn 2a; Mogollar'ın Gizli Tarihi'nde bu kabilenin adı Tayciyud şeklinde geçer. Cengiz Han'ı Tayciyudlardan Sorhan-Şira ve oğulları kurtarmış ve kaçırmışlardı (bk.Moğollar'ın Gizli Tarihi, A.Temir nşr. s.32-33).

[351] ZVn. 4a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr. s.39-40.

[352] ZVn. 4a,b. Mogollar'ın Gizli Tarihine göre: Ong Han Camuha ve Cengiz Han ile birlikte Merkit yurdunu basarak Börte Fuçin'i kurtarmışlardır (bk. Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr, s.43-51).

[353] ZVn. 11b.

[354] ZVn. 4b. Mogollar'ın Gizli Tarihi'nde Ong Han, daima Cengiz'e "oğlum" diye hitap etmektedir.

[355] ZVn. 4b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN, nşr., s.175.

[356] ZVn. 4b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN.nşr., s.176.

Cengiz Han, doğum tarihi olan 549/1155 domuz yılı başından, babası Yesugay Bahadır'ı kaybettiği 562/1167 domuz yılının sonuna kadar geçen 13 yıllık hayatından sonra hayli sıkıntılı, meşekkatli ve zahmetli günler geçirmişti. Bu meşakkatli hayatı 563/1168 sıçan yılının başından 590/1194 pars yılının sonuna kadar 27 yıl devam etmişti. Başta Tayciyutlar olmak üzere birçok akraba ve yakın komşu kabilelerle harp etmiş, onları mağlup ederek, birçok tabiler kazanmıştı.[357] Böylelikle mücadeleler içinde pişmiş, siyaset hüneri, tedbir, mütehammil olma, dirayet, sehavet ve mükrim olma vasıflarını kazanmıştı. Cengiz Han yavaş yavaş Mogol kavminin gönlünü kazanmış ve kendisine meyledenler artmıştı. Neticede Cengiz Han haşmet ve şevket kazanmıştı.[358]

Cengiz Han, 591/1195 tavşan yılında bazı kavimleri yine tabi kılmakla meşgul oldu. 592/1196 yılında kendi yurdunda huzur içinde oturdu. Bu yıl kendisine iltihak eden birçok beyler ve kabileler ile kuvvet kazandı.[359]

2-Cengiz Han'ın Bozkır Kavimlerini Birleştirmesi (1196-1206)

Cengiz Han, 1196 yılını yurdunda geçirdikten sonra 593/1197 yılan yılında Merkitler üzerine yürüdü ve onları perişan ederek Merkitlerin beyi Tokta-Beki'yi öldürdü. Merkit ilinden yağmaladığı ganimetlerin tamamını Ong Han'a hediye etti.[360]

594/1198 at yılında yurdunda istirahatla meşgul oldu. Ong Han ise Merkit yurdunu ansızın basarak, Tokta-Beki'nin hanımını ve oğullarını esir etti ve birçok ganimet alarak yurduna döndü.[361]

595/1199 koyun yılında Cengiz Han, Ong Han'la birlikte Kızılbaş mevkiinde[362] Nayman hanı Buyruk Han'ı mağlup etti. Harpten sonra Cengiz Han'dan ayrılarak yurduna dönmekte olan Ong Han ve oğlu Senggüm, Buyruk Han'ın kumandanı Kökesi Saprak'ın baskınına uğrayarak mağlup oldu. Bunun üzerine Cengiz Han'dan yardım istedi. Cengiz Han da kendi alplarından bir grup ile birlikte askerini Ong Han'a yardıma gönderdi.[363]

---

[357] Ötemiş Hacı, bu 27 yıllık devreyi eserinde kısa kestiğini söylemektedir (bk. ZVn. 11a). Bu fasıl Reşîdüddin'in Câmi'ü't-tevârîh'inden aynı ifade ile alınmıştır (bk. aynı nşr. II.s.240-241).

[358] ZVn. 2b.

[359] ZVn. 11a. Cengiz Han, bu tarihte hanlığını ilan etmişti (bk.Mogolların Gizli Tarihi, aynı nşr., s.58).

[360] ZVn. 11b.

[361] ZVn. 11b.

[362] Mogollar'ın Gizli Tarihi'nde bu mevki Kişilbaşı Gölü olarak gösteriliyor (bk. aynı nşr., s.85).

[363] Bu askerler, Cengiz Han'ın sadık dört adamı Bogorçu, Muhâli, Borohul ve Cilâvun idaresinde idi (bk. Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.s.87).

Cengiz Han'ın askeri, Ong Han'ın oğlu Senggüm'ü ve diğer esirleri kurtararak döndüler.[364]

596/1200 miçin (maymun) yılında Cengiz Han, Ong Han'la birlikte Tayciyutlar'la ittifak eden kavimler üzerine yürüdüler; onları bozarak perişan ettiler. Kalanlarını kendilerine tabi kıldılar. Bu sırada Kataginler, Tayciyutlar, Dörmen Tatarları ve bazı kabilelerin yeniden ittifak yaptıkları haberi geldi. Ong Han ve Cengiz Han tekrar onlar üzerine yürüyerek onları dağıttılar. Aynı yılın kışında Salciyutlar, Tatarlar ve bazı kabileler Talan-Timur'da toplanmaya başlamışlardı. Cengiz Han onlar üzerine yürüyerek toplananları yendi ve kalanlarını itaat altına aldı.[365]

597/1201 tavuk yılında Cengiz Han'ın düşmanı olan Enkiras, Kurilas, Dörmen, Tatar, Katagin ve Salciyut kabileleri birleşerek Cacirat ilinden Camuha-Seçen'i Gürhan ilan etmişlerdi.[366] Cengiz Han, Camuha'nın Gürhan ilan edildiğini haber alınca üzerlerine yürüyerek baskın verdi ve onları dağıttı. Bu savaştan sonra Kongirat kabilesi gelerek Cengiz Han'ın iline katıldı.[367]

598/1202 it yılında Cengiz Han Tatar ili üzerine sefer yaptı. Tatar ilini yağmalayarak tarumar etti. Cengiz Han, savaş başlamadan önce, "ancak savaş bittikten sonra yağma yapılacak" diye emir vermesine rağmen Daritay Otçigin, Kutula Han'ın oğlu ve Negün Tayşi'nin oğlu savaş sırasında yağma ile meşgul olmuşlar idi. Cengiz Han savaştan sonra onları çağırıp tekdir ederek topladıkları ganimetleri ellerinden aldı.[368] Cengiz Han aynı yılın başında, Nayman Buyruk Han'ın bazı kabileler ile ittifak yapıp kuvvet topladığını haber aldı. Ong Han ile birlikte onlar üzerine yürüdüler ve baskın vererek onları perişan ettiler.[369] Cengiz Han, Ong Han ile dostluğu artırabilmek için Senggüm'ün kızını oğlu Cuci Han'a istedi. Bu meyanda Cuci Han'ın kızını da Senggüm'e vermek istiyordu.[370] Fakat evlenme konusunda anlaşamadılar ve aralarında soğukluk meydana geldi.[371] Camuka-Seçen, Senggüm'le anlaşarak onu Cengiz Han'a suikast yapmaya teşvik

---

[364] ZVn. 11b-12b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.85-87.

[365] ZVn. 12a.

[366] ZVn. 12a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.70.

[367] ZVn. 12a; Cengiz Han bu savaşı yalnız başına değil, müttefiki Ong Han'la birleşerek yapmıştı (bk. Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.s.70-71; Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.s.276,277).

[368] ZVn. 12a,b; Nekün Tayşi'nin oğlu Kuçar, Kutula Han'ın oğlu Altan ve Cengiz Han'ın amcası Daritay Otcigin (bk. Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I., s.278; Mogollar'm Gizli Tarihi, aynı nşr.s.83-84).

[369] ZVn. 12b; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I., s.276.

[370] Mogollar'ın Gizli Tarihi'nde, Senggüm'e verilecek kız, Cuci'nin değil Cengiz Han'ın kızı Koçi-Beki olarak gösteriliyor ki daha doğrudur (bk. aynı nşr. s.88-89).

[371] ZVn. 12b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.88.

ediyordu. Ong [illegible] durumundan haberdar olarak onun bu hareketine mani [illegible]aydı.

599/1203 d[illegible] ordalarında idi. Nihayet Camuha, Ong Han'ı da Ceng[illegible] hususunda kandırmıştı. Ong Han ile Senggüm, Ceng[illegible] öldürebilmek için, Senggüm'ün kızını Cuci'ye vereceklerini [illegible] Cengiz Han'ı davet ettiler. Fakat Münlik-Eçige, hileyi hissederek Cengiz Han'a mani oldu.[372] Bunun üzerine hilelerinin anlaşıldığını gören Ong Han ve Senggüm habersizce baskın vermek istedilerse de casuslar Cengiz Han'ı durumdan haberdar etmişlerdi. Cengiz Han askeri ile Balciyuna yaylağına giderek Ong Han'a sulh için haber gönderdi. Fakat bu teklif kabul edilmedi. Cengiz Han'ın kardeşi Coci-Kasar, Ong-Han'ın yanına giderek "Han babam evimi yurdumu bağışla, ben de sana muti il olayım" diyerek Ong Han'ı kandırdı ve Ong Han'ın durumunu Cengiz Han'a bildirdi. Cengiz Han, ansızın Ong Han'ın ordusuna baskın yaparak onları kaçırttı.[373] O kış, Sarı Keher'de kışladı. Yaz mevsiminde yurduna döndü. Ong Han'a Salciyutlar ve bazı kavimlerle birlikte kendi akrabalarından iltihak edenler olmuştu. Nihayet Ong Han ve Senggüm üzerine yürüyüp tabileri ile birlikte onu perişan etti. Ong Han ve Senggüm kaçtılar. Cengiz Han onların vilayetini ve kabilelerini kendisine muti kıldı.[374] "Mogol Tarihi'nde, Cengiz Han'ın büyük hükümdar (Hakan) oluşu, her ne kadar Nayman hükümdarı Tayang Han'a karşı muzaffer oluşundan sonradır deniyorsa da bana ve bazı müverrihlere göre Cengiz Han'ın büyük hükümdar oluşu bu tarihten itibaren başlamalıdır".[375]

600/1204 sıçan yılının baharında Ongut hükümdarı Alakuş-Tigin, Cengiz Han'a haber göndererek Nayman hükümdarı Tayang Han'ın Merkit hükümdarı Kutuku ile anlaşma yaptığını, Katagin, Salciyut ve bazı kavimlerle birleşip harp hazırlığında bulunduğunu, hatta kendisinden de yardım istediğini bildirerek dikkatli olmasını tavsiye etti.[376] Cengiz Han bu haberi alır almaz harbe hazırlandı. Yapılan savaşta müttefikler perişan oldu ve Tayang Han öldürüldü.[377]

---

372 ZVn. 12b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.89-92. Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı., I., s.423.

373 ZVn. 13a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.93-97.; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I., s.424.

374 ZVn. 3a,13a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.108-111.

375 Ötemiş Hacı'nın kendi ifadesi (bk. ZVn. 13a). Zira Mogollar'ın Gizli Tarihinde, Cengiz Han'ın hakan oluşu, Nayman savaşından sonra 1206 pars yılı olarak gösterilir (bk., aynı nşr.s.129-133).

376 ZVn 18b; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I. s.424.

377 ZVn. 3a-b, 13b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.117-123; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.,s.425.

601/1205 sığır yılında Cengiz Han Taşin (Kaşin) adındaki Tangut vilayetini bastı ve Li-ki ve Li-ki-leş şehirlerini kuşatarak buraları yağmaladı. Birçok ganimet ile yurduna döndü.[378]

3-Cengiz'in Hakanlık Devresi (1206-1227)

602/1206 pars yılında 51 yaşını yeni bitirmiş ve 52 yaşına basmıştı. Bozkır hükümdarlarından Nayman Tayang Han başta olmak üzere tamamını yenmiş ve bozkır kavimlerini itaati altına almıştı. Onon nehri boyunda büyük bir kurultay toplayarak "Dokuz payelik Ak-tuğ" diktirdi. Bu kurultayda Münglik Eçige'nin oğlu Tobtengri Kökeçü, Cengiz'in hakanlık tahtına oturmasını ve adının da hanlar hanı yani hakan manasına gelen "Cengiz" olmasını teklif etti. Çünki o tarihe kadar adı Timuçin idi. Bu teklif kabul olunarak Timuçin, Cengiz lakabı ile hakan ilan olundu.[379]

603/1207 tavşan yılında Tangut ülkesine sefer yapılarak musahhar kılındı. Aynı yıl Cengiz Han, Kırgız hükümdarına haber göndererek kendisine tabi olmasını bildirdi. O da ak renkli doğan kuşu göndererek ubudiyetini bildirdi.[380]

604/1208 ulu (ejderha) yılının yazını yurdunda geçirdi. Kış mevsiminde Nayman hükümdarı Tayang Han'ın oğlu Küşlük ile Merkit Tokta-Beki ittifak etmişlerdi. Onlar üzerine yürüdü ve mağlup etti. Tokta-Beki öldü. Kardeşleri ve çocukları Uygur memleketine kaçtılar. Küşlük, Kara-Hıtay hükümdarı Gürhan'ın yanına iltica etti. Fakat orada da rahat durmamış, Gürhan'ı öldürerek memleketine hâkim olmuştu.[381]

605/1209 yılan yılında Uygur İdikutu'na da tabi olması bildirildi. Uygur İdikut'u Cengiz Han'a tabiiyetinin ifadesi olmak üzere Tokta-Beki'nin çocuklarını iade etti.[382]

606/1210 at yılında Cengiz Han, yazın yurdunda idi. Güz mevsiminde Tangut üzerine yürüdü. Tangut hükümdarı Şidurku, boyun eğerek kızını Cengiz Han'a verdi.[383]

607/1211 koyun yılında Kerülen ırmağı boyunda idi. Karluk hanı Arslan Han ile Uygur İdikutu gelerek Cengiz Han'a tabiiyetlerini bildirdiler. Bu

---

[378] ZVn. 13b; Reşîdüddin, aynı eser, aynı nşr., I, s.425.

[379] ZVn. 8a, 13a-b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr., s.133-134; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.s.426.

[380] ZVn. 13b-14a; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.I.s.426.

[381] ZVn. 3b, 14a; Mogollar'nı Gizli Tarihi, aynı nşr., s.125-128., Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.s.426-427; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, s.63.

[382] ZVn.14a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.159; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.s.427, Şerefüddin Ali Yezdi, Zafernâme, s.64.

[383] ZVn. 14a; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aym nşr.,I., s.427; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, s.64-65.

meyanda Cengiz Han, Togaçar Noyan'ı Hıtay üzerine göndererek birçok şehirlerini aldı ve yağmaladı.[384]

608/1212 biçin (maymun) yılında Cengiz Han, oğullarını Hıtay üzerine gönderdi. Birçok şehirler kuşatılarak yağmalandı. Cengiz Han'ın ailesi ile Hıtay hükümdarları arasında kadimî bir düşmanlık vardı. Çünkü Cengiz Han'ın atalarından bazıları Hıtay hükümdarları tarafından katlettirilmişti. Cengiz Han'ın kudretinden bihaber olan Hıtay hükümdarı Altan Han ise bu bozkır hükümdarını kendisine tabi görmek isterdi.[385]

609/1213 tavuk yılında Cengiz Han, Hıtay memleketinin merkezi Çenkdu ve Çüngür şehirlerini kuşattı. Bu arada şehir ve kaleleri aldı. Altan Han nihayet boyun eğerek kızı Köncü Hatun'u Cengiz Han'a verdi. Ayrıca savaştan sonra birçokları gelerek tabi il oldular.[386]

610/1214 it yılında Cengiz Han, Hıtay memleketinde idi. Birçok şehirleri yağma ve tahrip ile meşgul oldu.

611/1215 domuz yılında yine Hıtay'da idi. Canbuka'yı bazı yerleri zaptetmek için, Tulun Husrev Bek'i de Balasagun tarafından bazı illeri muti kılmak üzere gönderdi.[387]

612/1216 sıçan yılında Cengiz Han Mukali Küyang'ı sol kol askeri ile Hıtay memleketi üzerine gönderdi. İsyan eden birçok Hıtay şehirlerini muti kıldı.[388]

613/1217 sığır yılında Cengiz Han, Hıtay memleketinden yurduna döndü. Subiday Noyan'ı Merkitler üzerine gönderdi. Merkitler'in memleketi dağlık olduğu için Subiday Noyan, arabalarını dayanması için demirden yaptırmıştı. Cengiz Han, Togaçar Noyan'ı da Subiday Noyan'la birlikte göndermişti. Buragul Noyan ile Dörmen Bahadır'ı da bu sırada baş kaldırmış olan Tumat kavmi üzerine gönderdi. Tumatlar yenilerek itaat altına alındılar. Ancak Buragul Noyan bu savaşta ölmüştü.[389]

614/1218 pars yılında Cengiz Han, Mukali Noyan'ı yine sol kol askeri ile Hıtay memleketleri üzerine gönderdi. Mukali Noyan Hıtay memleketinin altını üstüne getirdi. Cengiz Han bu savaştan sonra Mukali Noyan'a

---

[384] ZVn. 14a; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I., s.427; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, s.65.

[385] ZVn.3a-b,14a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.169; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.s.428; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme,s.66.

[386] ZVn.14a,b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.170-171; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh,aynı nşr.,I.,2.428; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme,s.67.

[387] ZVn.14b; Reşîdüddin'e göre Tulun Çerbi Beğ Çağan Balasagan şehri üzerine gitmişti. Bk. (Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.428-429)

[388] ZVn.14b; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.429.

[389] Zvn.14b; Subiday kendisi ağır ve cüsseli olduğu için demir arabaya binmişti. Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.429.

"Küyang" lakabını verdi. Oğlu Cuci Han'ı da bu esnada isyan etmiş olan Kırgızlar üzerine göndererek onları itaat altına aldı.[390]

615/1219 tavşan yılının başında Çin, Hıtay, Karaçang, Kandehar'ın fethini geriye bırakarak ordalarına geri döndü. Büyük bir kurultay toplayarak Harzemşahlar üzerine sefer hazırlıklarına başladı. Çünkü Sultan Harzemşah'ın akrabası ve kumandanı olan İnalcık (Gayır Han), Cengiz Han'a bağlı bir ticaret kervanını yağmalamış ve tacirleri de öldürtmüştü.[391]

616/1220 ulu (ejder) yılının yazında İrtiş bölgesinde idi. Güz mevsiminde yolu üzerindeki vilayetleri zaptederek Otrar üzerine yürüdü. Cuci'yi Hıtay (Bu Hıtay'dan maksat Harezm ülkesine komşu ve Aral gölü çevrelerinde oturan Hıtay kabilelerinin oturdukları saha olmalı) üzerine gönderdi.[392] Otrar'ın fethinden sonra Tuluy'u Buhara üzerine, Ogoday ve Çagatay'ı diğer vilayetler üzerine gönderdi. Kendisi Tuluy ile beraberdi.[393]

617/1221 yılan yılında Cengiz Han, Buhara, Semerkand ve havalisini zaptetmişti. Cebe ve Subiday Noyanları da Harezmşah Muhammed'i takip için Irak ve Azerbaycan taraflarına gönderdi. Cuci Çagatay ve Ogoday, Harezm (Urgenç) muhasarasıyla uğraşıyorlardı. Cengiz Han ise Nakşeb (Karşi) ve Tirmiz şehirlerinin fethini tamamlamıştı. Kendisi, o kış Ceyhun'u geçtikten sonra Belh şehrini zaptetmişti. Oradan Taklan şehrine gelerek muhasara etti.[394]

618/1222 at yılında Cengiz Han, Talkan şehrini zaptederek şehrin halkını katlettirdi. Tuluy o esnada Horasan kıtasını zaptetmiş ve dönerken Herat ve Karkan şehirlerini de ele geçirmişti. Cengiz Han Talkan şehrini tahrip ederken Tuluy babasının yanına döndü. Bu sırada Ürgenç şehrinin zaptı yeni ay geçmesine rağmen uzamakta idi. Cengiz Han Tuluy'u ağabeylerinin başına Sedar tayin ederek gönderdi. Ağabeylerine de Tuluy'un emrinden çıkmamalarını bildirdi. Şehri Ahmar Bek, Buka Pehlivan, Hâcib adında beyler müdafaa ediyorlardı. Bütün Harezm ülkesi zaptedildiği hâlde Urgenç kendisini gayretle müdafaa ediyor ve teslim olmayı kabul etmiyordu. Tuluy, 50 bin kişilik Mogol askerini yeniden tanzim etti ve Urgenç şehrinin hendeklerine çalı doldurtup neft ile ateşe verdirdi. Şehri, bir hafta içinde

---

390 ZVn.14b-15a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.169-173; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.429-430. Küyang veya Guong Hıtay hâkimlerinin ünvanıdır.

391 ZVn.3b,7b,15a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.174; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I,s.430; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme,s.76-78.

392 Zira Reşîdüddin, Cuci'nin Yeni-Kent ve Barçınlıkent şehirlerini zapta gittiğini söylüyor. bk. (Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.I.,s.430).

393 ZVn.15a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.s.181, Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.430; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme,s.79-81.

394 ZVn.5b,6b-7a,15a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr. s.181-183; Reşîdüddin,Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.430-431; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, s.86-92.

mahalle mahalle zaptederek tahrip etti. Şehrin halkından sanatkâr olanlar ayrılarak şark memleketlerine sürüldü, kadınlar yağmalandılar; geri kalanlar ise katledildiler. Urgenç'in zaptı sırasında ulemadan Kutbü'l-evliyâ Şeyh Necmüddin Kübra hazretleri de şehirde idi. Fakat ölüler arasında cesedi arandığı hâlde bulunamadı.[395]

Harezm'in fethinden sonra Cuci, kendi ulusuna döndü. Bu sırada Sultan Celâleddin Harezmşah'ın Gazne ve Sind bölgesinde mukabil harekete geçtiği haberi geldi. Cengiz Han, Kutuku Noyan'ı öncü gönderdi. Kendisi de ordusuyla Sind boyuna yöneldi. Yapılan savaşta Celâleddin bozguna uğrayarak kaçtı.[396]

619/1223 koyun yılının baharında Cengiz Han, Sind Irmağı'ndan geri döndü. Ogoday Gazne'yi zapt ettikten sonra babası Cengiz Han'a yetişerek iltihak etti. Yaz içinde Ogoday tekrar Sind Irmağı boylarına inerek tekrar Celâleddin Harezmşah üzerine sefer yaptı ve döndü.[397]

620/1224 miçin (maymun) yılında Cengiz Han, Tacik (Harzemşah) ülkesinin zaptını tamamlamıştı. Böylelikle Cengiz Han'ın batı seferi 615/1219 tavşan yılı başından 620/1224 miçin yılının sonuna kadar tam altı yıl sürmüştü.[398]

621/1225 tavuk yılında Cengiz Han, yaz mevsimini yolda geçirerek güzün ordalarına döndü. Tangut hükümdarının yine baş kaldırdığı haberi geldi. Tekrar Tangut seferine çıktı.[399]

622/1226 it yılının başında Tangut memleketinde idi. Tangut'un Kamçud, Secud, Tacud ve Ürümi şehirlerini zaptetmişti. Bahar mevsiminde Hıtay tarafına yöneldi. Ongut (Ongolun) Talan mevkiine geldiği zaman huzursuzluk duydu ve Coçi Kasar'ın oğlunu çağırarak Ogoday ve Tuluy'un yakında olup olmadığını sordu. Derhal Ogoday ve Tuluy'u bulup geldiler. Beylerine oğulları ile halvet konuşacağını bildirdi ve onlara "Sizlere bıraktığım ülke orta yerinden her bir tarafına bir yıllık mesafe miktarınca geniştir. Benim ölümüm yakındır. Benden sonra aranızda ihtilaf zuhur etmesin. Ogoday'ı uluğ bilin. Çagatay burada yoktur. Ona da bildirin, muhalefet etmesin (Cuci Han'ın bu sırada ölüm haberi gelmişti. Onun için Cuci'nin adı zikredilmiyor). Vasiyetimin ve "yasa"nın dışına çıkmayasınız" dedi. Oğullarını yerli yerlerine gönderdikten sonra Tenkyas ve Çurga (Çurca) hududuna geldi. Çurga hükümdarı tablalar içinde inciler ve

---

395 ZVn.6a-b, 7a,15a-b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.184; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.s.431; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, .93-97.

396 ZVn.15b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.185; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.431; Şerefüddin Ali Yezdî, Zafernâme, s.87-103.

397 ZVn.15b; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.I.,s.431-432.

398 ZVn.7b,8a,15b; Mogollar'ın Gizli Tarihi,aynı nşr.,s.186; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı yer.

399 ZVn.3a,7b,8a-b,15b; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı yer.

hediyeler göndererek tabiiyetini bildirdi. Cengiz Han, gönderilen incileri ve hediyeleri askerlerine bölüştürdü ve kalanlarını saçtı. Tangut hükümdarı, Cengiz Han'a ubudiyetini bildirmekle beraber vereceği vergi ve hediyeler için bir aylık mühlet istedi.[400]

623/1227 domuz yılında Cengiz Han, Tangut memleketinde idi. Rahatsızlığı artınca etrafındaki beylerine vasiyette bulunarak "Eğer ben ölürsem Tangut hükümdarı Şidurhu'yu[401] ve halkını katledin. Cenazemi memlekete götürürken ölümümü gizli tutun, kimse bilmesin" dedi. Tangut hükümdarı Şidurhu, istediği mühlet bittikten sonra boyun eğdiğini, vergi vereceğini bildirdi. Fakat Cengiz Han'ın rahatsızlığı iyice artmıştı. Neticede rahatsızlığından kurtulamayarak yetmiş üç yaşının içinde iken öldü. Bunun üzerine Cengiz Han'ın kumandanları Şidurhu başta olmak üzere Tangut paytahtının bütün ahalisini katletmişlerdi. Daha sonra Cengiz Han ordusu yurtlarına çıkmak üzere yola çıktılar ve üzüntülerini aşikâre vurmadılar. Yol boyunca gördükleri bütün canlı varlıkları yok ettiler. Ancak yurtlarına döndükten sonra cenaze merasimi yaptılar. Cengiz Han, hayatta iken ölüsünün gömülmesini vasiyet ettiği ağaçlık bir mevki mevcuttu. Cenazesi o yere gömüldü. Fakat kabrinin yerini kimse bilmez.[402]

Cengiz Han'ın Yaşadığı Yılların Hayvan Takvimine Göre Cedveli

1155 domuz yılı başında doğdu.

Sıçan: 1156, 1168, 1180, 1192, 1204, 1216

Sığır: 1157, 1169, 1181, 1193, 1205, 1217

Pars: 1158, 1170, 1182, 1194, 1206, 1218

Tavşan: 1159, 1171, 1183, 1195, 1207, 1219

Lu (Ulu): 1160, 1172, 1184, 1196, 1208, 1220

Yılan: 1161, 1173, 1185, 1197, 1209, 1221

At: 1162, 1174, 1186, 1198, 1210, 1222

Koyun: 1163, 1175, 1187, 1199, 1211, 1223

Biçin: 1164, 1176, 1188, 1200, 1212, 1224

Tavuk: 1165, 1177, 1189, 1201, 1213, 1225

---

400 ZVn.8a-b, 9a-b, 15b, 16a; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.187-189; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.432,433; Şerefüddin Yezdî, Zafernâme,s.105-110.

401 Tangut hükümdarının esas adı İlihu Burhan idi. Cengiz Han, Tangut hükümdarının öldürülmesi emrini verdikten sonra bu lakabı ona vermiştir. Şidurhu Mogolca, düz, dümdüz, yerle bir manasına gelir ki muhtemelen yerle bir edilip öldürüldüğü için bu unvan verilmiştir. bk. (Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.190.)

402 ZVn.8a, 10a-b, 16a-b, 50b; Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.190; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,s.433; Şerefüddin Yezdî, Zafernâme,s.111.

İt: 1166, 1178, 1190, 1202, 1214, 1226
Domuz: 1167, 1179, 1191, 1203, 1215, 1227

4-Cengiz Han'ın Ataları, Hanımları ve Çocukları

Cengiz Han'ın babası Yesugay Bahadır, onun babası Bartan Bahadır, onun babası Kabul Han, onun babası Tümene Han, onun babası Baysungur, Baysungur'un babası Kaydu Han, Kaydu'nun babası Dutu Han, onun babası Bodancar, onun babası Koçu Mergen, onun babası Togan Çolpan, onun babası Kara Maral, onun babası Gök Han, onun babası Oğuz Han, onun babası Kara Han, onun babası Dip Yabgu, onun babası Yafes, onun babası da Nuh Aleyhi's-selâm idi.[403]

Cengiz Han'ın 500'e yakın hatunu ve kuması vardı. Bunların her birisi ayrı ayrı kavimlerden ve illerden idiler. Bazıları nikâhlı hanımı bazıları ise gün (cariye) durumunda idi. Bir memleketi veya kavmi musahhar kıldığı zaman bu meyanda birçok hanımları da haremine almıştı. Hanımları içinde beş tanesi ulu ve itibarlı idi. Uluğ Hatunu Börte Fuçin, Kongirat ilinden Day Noyan'ın kızı olup en itibarlı hatunu idi. Dört vilayetin rüknü ve külüğü olan büyük oğulları Cuci, Çagatay, Ogoday ve Tuluy ile beş kızı bu hatunundan dünyaya gelmişlerdi. Cuci Han, bütün Deşt-i Kıpçak hükümdarlarının atası idi. Çagatay Han Türkistan vilayetinin başlangıcından Amu Derya'nın nihayetine kadar uzanan sahada 3 yıl hanlık yapmıştı. Mutekin onun büyük oğludur. Ogoday babasından sonra, hakan olmuştur. Kaydu Han onun neslinden gelir. Tuluy Han, daima Cengiz Han'ın yanında bulunur ve onun nökerliğini yapardı. Tuluy Mogol dilinde "Güz Günü" demektir. Menggü Kağan, Kubilây Kağan, Hülâgü Han ve Arık Buka onun oğulları idi. Timur Kağan (Kubilay'ın torunu) ve Gazan Han (İlhanlı hükümdarı) onun neslinden gelirler.[404]

---

403 ZVn.1b-2a; Ötemiş Hacı, bu şecereden başka biraz daha farklı ikinci bir şecereyi vermektedir. Buna göre: Cengiz Han'ın babası Yesugay Bahadır, onun babası Bartan Bahadır, onun babası Kabul Han, onun babası Tümene Han, onun babası Baysungur, onun babası Kaydu Han, onun babası Dutumin Han, onun babası Bodancar idi. Bodancar, Alan-Kova hatundan, kocası Dovin Bayan (Dobun Mergan)'ın ölümünden üç yıl sonra dünyaya gelmişti bk.(ZVn.49b). Bu şecerenin bağlantı yeri daha doğrudur. Birinci şecerede ise Cengiz Han'ın efsanevi atası Goa-Maral (Kara Maral)'dan sonra Câmi'ü't-tevârîh'in başındaki Oğuz şeceresine bağlanmıştır. bk.aynı nşr.,I.s.172-211; Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne, Vr. (96b-106b). Bu şecerenin benzerleri için bk. Şerefüddin Yezdî, Zafernâme,s.33-50; Uluğ Bek, Şeceretü'l-Etrak, Vr.(27b-38b); Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN.nşr.s.71-72, Ayrıca şecerenin aslı için bk. (Mogollar'ın Gizli Tarihi, aynı nşr.,s.1-19).

404 ZVn.4b-5a; Hondmîr'in Habibü's-siyer'inde Mutekin, Çagatay'ın ikinci oğlu olarak gösterilmiştir; Ebulgazi Cuci'nin "misafir", Ogoday'ın "yüce" ve Tuluy (Tuli)''un ise "ince" manasında olduğunu söylüyor. bk.Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN.nşr.s.96.

Börte Fuçin'den olan büyük kızı Koçi Beki, evvela Ong Han'ın oğluna verilecektir. Fakat daha sonra İkras kabilesinden Kün Büka Gürgân'la evlenmişti. İkinci kızı Çeçkân, Urast kabilesinden Turalçi Gürgân'la, üçüncü kızı Tumalun Kongirat beylerinden Gürgân ile beşinci kızı Altalun, Olkunot ilinden Tacur Gürgân ile evli idiler.[405]

Cengiz Han'ın ikinci hanımının adı Kulan Hatun idi. Merkit ilinden Tayir-Urus'un kızı idi. Bu hatunundan Külkân adında bir oğlu olmuştu. Külkân'ı da dört büyük oğlu mertebesinde tutardı.

Cengiz Han'ın üçüncü hanımı Yesükan Hatun idi. Tatar ilinden olan bu hatunundan Ucavur adlı bir oğlu olmuştu.

Cengiz Han'ın hatunlarının dördüncüsü Köncü Hatun idi. Hıtay hükümdarı Altan Han'ın kızı olan bu hatununun hiç çocuğu olmamıştı.

Cengiz Han'ın makbul hatunlarının beşincisi Yeksülün Hatun, Yesükân Hatun'un kız kardeşi idi. Cengiz Han'ın daha birçok hatunları ve çocukları var ise de en muteberleri bunlardı.[406]

5-Cengiz İmparatorluğunun Dörde Bölünmesi ve Cuci'nin Ölümü

Cengiz Han'ın fethettiği ülkelerin hudutları, batıda Deş-i Kıpçak'ta İdil Irmağına ve Bağdat'a; güneybatıda Hindistan'a kadar dayanmıştı. Cengiz Han, hayatta iken devletini 4 büyük oğlu arasında bölüştürmüştü. Tuli Han'ı yanında alıkoduğu için onun oğluna İran ve Irak'ı, Çagatay Han'a Semerkand, Buhara ve Horasan vilayetlerini, öz vilayetini de kendine veliahd tayin ettiği oğlu Ogeday'a vermişti. Oğullarının en büyüğü olan Cuci Han'a büyük bir ordu ile Deşt-i Kıpçak'ı ve atlarının yemliğini karşılamak üzere de Harezm ülkesini vermişti. Cuci Han, Deşt-i Kıpçak'a geldikten sonra Uluğ-Tağ çevresinde yurt tutmuştu. Bir gün avlanırken yoluna bir bölük maral geyik çıkmıştı. Cuci Han, bu geyik sürüsünü takip etmeye başladığı bir sırada atının ayağı sürçtü ve attan düştü. Bu düşme anında omurgası kırıldığı için kısa zaman sonra öldü.[407] Orda-İçen Han ve Sayın Han (Batu) Cuci Han'm en büyük ve en muteber oğulları idi. Cuci Han'ın muteber hanımlarından doğan oğullarının sayısı 17 idi.[408]

Cuci Han'ın ölümünden sonra babalarının yerine tahta çıkmak hususunda Orda-İçen Han ve Sayın Han anlaşmaya varamamışlardı. Çünkü her ikisi de

[405] Cengiz Han'ın Börte Fuçin'den olan diğer kızı, Ötemiş'in tarihinde atlanmıştır. Bunun adı Alakay Beki olup Ongut hükümdarının oğlu Cenkut Gürgân ile evli idi.

[406] ZVn.5a-b, 50a; Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne Vr.106 a-b; Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.,s.223-224; Şerefüddin Yezdî, Zafernâme, s.59; Uluğ Bek, Şeceretü'l-Etrak, Vr.55b; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN. nşr.,s.95.

[407] ZVn,16b-17a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s. 12-17.

[408] ZVn,17a; ayrıca bk.not 220.

bir diğerinin yerine tahttan feragat ediyorlar ve bunda da ısrar ediyorlardı. Sayın Han, Orda-İçen Han'dan daha küçük idi. Ağabeyine "Atam yerinde sayılırsın, yabancı memleketlere doğru ilerlemekteyiz, sen han ol" demişti. Orda-İçen Han ise "Benim senden yaşça büyük olduğum doğrudur, fakat atamız seni çok sever, kahramanlıklarını beğenirdi. Ben bugüne kadar senin iyi veya kötü hâllerini çektim. Şayet ben han olursam benim ileri geri hareketlerimi sen çekemezsin ve aramızda düşmanlık meydana gelebilir. Sen han ol. Ben senin hanlığına tahammül ederim, fakat sen benim hanlığıma tahammül edemezsin" dedi ise de Sayın Han "Öyle söz olur mu? Atam yerinde sen ağabeyim dururken han olmak, benim için hoş değildir" diyerek ağabeyinin han olması hususunda ısrar etti. Bunun üzerine Orda-İçen Han, büyük babaları Cengiz Han'ın huzuruna giderek vaziyetlerini ona arzetmeği ve o ne karar verirse ona göre hareket etmeği teklif etti. Sayın Han'a makul geldi ve diğer kardeşlerini de alarak büyük babaları Cengiz Han'ın huzuruna gittiler.[409]

Cengiz Han, torunlarına örke saldırttı (otağ kurdurdu). Altın busagalı (altın kapılı ve aksamı altından) Ak-Orda'yı (Ak renkli otağ) Sayın Han'a, gümüş busagalı Gök-Orda'yı Orda-İçen Han'a, pulat (demir) busagalı Boz-Orda'yı ise Şiban Han'a kurdurtmuştu. Cengiz Han, torunlarına otağlar kurdurttuktan sonra, onlara ikramlarda bulundu. Ertesi gün sabahleyin beylerini de huzuruna toplayarak şölen verdi. Yenilip içildikten sonra, Sayın Han, yerinden kalkıp Cengiz Han'ın huzurunda yükünerek (eğilerek hürmette bulunma ve selam verme) "Atamız Cuci Han öldükten sonra, atam yerinde ağabeyim var. Ağabeyime, biz yabancı memleketlere doğru yürümekteyiz, bize han ol dedim, kabul etmedi. Vaziyetimizi size arzedelim diye geldik" dedi. Cengiz Han, Orda-İçen Han'a "Sayın Han'ın teklifini neden kabul etmedin?" diye sordu. Orda-İçen, yükünerek "Evet hakanım, yaşça ben büyüğüm ama atamız onu çok beğenir ve severdi. Bugüne kadar ben onun hatalarına tahammül ettim; fakat o benim hatalarıma edemeyeceği için aramızda düşmanlık meydana gelebilir. Ben bu bakımdan hanlığı kabul etmedim, eğer o han olursa ben ona muti olurum" dedi. Cengiz Han, torunlarının feragat hâllerinden hislenerek, oğlu Cuci Han'ı hatırlayarak gözleri sulandı ve onlara dualar ederek izin verdi.[410] Ertesi gün sabahleyin beyleri ile meşveret ederek ön kol (sağ taraf) ile İdil Irmağı boyundaki memleketleri Sayın Han'a verdi. Sol kol ile Sır derya boyundaki vilayetleri ise Orda-İçen Han'a verdi. Bundan sonra şehzadeler hanın huzurundan ayrılarak kendi vilayetlerine döndüler.[411]

---

409 ZVn,17a-b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s. 17.

410 ZVn,17b-18b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.17.

411 ZVn,19a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.18. Bu nakillerinden anlaşılacağı üzere Altın busagalı Ak-Orda veya Altınorda Sayın Han'ın sülalesinin ve devletinin, Gök-Orda ise Orda-İçen Han'ın sülalesinin ve devletinin adı olmuştur.

B. Ak-Orda (Altınorda) Hanlığı ve Sayın Han Sülalesi

Sayın (Batu) Han (1227-1256)

Sayın Han,[412] İdil Irmağı boyuna gelerek oraya yerleşti. Daha sonra Rus (Urus) vilayetinin merkezi Moskova üzerine yürüdü. Bu sefer esnasında Şiban Han, otuz bin kişilik öncü birliğin başında idi. On günlük yürüyüşten sonra Moskova hükümdarı da durumdan haberdar olarak yüz bin kişi ile onları karşılamak üzere yola çıktı. Şiban Han, ani baskın vererek Moskova hükümdarının ordusunu perişan etti ve kalanlarını esir ettiler. Bu savaşta pek çok mal ve silah ganimet olarak ele geçti. Şiban Han elde edilen ganimetin hepsini bir yere harman ettirdi. İki gün sonra Sayın Han ordusuyla yetişti. Bütün ganimetler getirilerek önüne yığıldı. Sayın Han elde edilen neticeden pek memnun kalmıştı. Ganimetin yarısını Şiban Han'a verdi, diğer yarısını da askerlere dağıttı. Oradan Moskova üzerine hareket ettiler. Moskova şehrinde bir müddet kalarak orayı vergiye bağlayıp yurtlarına döndüler.[413]

Sayın Han, yurduna döndüğü zaman ağabeyi Orda-İçen Han ile oğullarının nökerleri tarafından öldürüldüğü haberi geldi.[414] Derhal onlar üzerine yürüyerek onları perişan etti. Ondan sonra Cuci Han'ın hatunlarından doğma 17 oğlu ve oğlanları toplanarak yas tuttular. Daha sonra Sayın Han, bu oğlanlara siyurgallar (mülk, tîmar) vererek yurtlarına gönderdi. Kardeşleri içinde en fazla Şiban Han'a iltifat ederek ona daha geniş ve güzel yurtlar ihsan etti ve beylerinin teklifi ile Şiban Han'ın yanına kumandanlardan Kıyat Buralday'ı da katarak otuz bin asker ile daha zaptedilmemiş olan Kırım, Körel ve Ulak vilayetlerine gönderdi.[415] Şiban Han önce Kırım vilayetine gitti. Burada Kır yeri mevkiinde muhkemliği ile meşhur bir kale vardı.[416] Burayı üç ay muhasara etmelerine rağmen ele geçiremediler. Daha sonra Şiban Han'ın aklına gelen bir hile ile geceleri

---

[412] Birçok tarihlerde Sayın Han'ın tahta çıkışını 1228 yılı olarak gösterirlerse de, Ötemiş Hacı Tarihi'nde görüldüğü gibi Sayın tahta çıktığı zaman Cengiz Han hayatta idi. Diğer yerli kaynaklar da bu hususu tevsik ederler. bk. Ebulgazi, Şecere-i Türk, Rn.nşr.,s.176-177, Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.18.

[413] ZVn,19a-b,20a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.18-19.

[414] ZVn,20a; Umdetü't-tevârîh'te yalnız Orda-İçen Han'ın öldürüldüğü nakllediliyor (bk.aynı nşr.,s.19).

[415] Körel memleketi bugünkü Podolya ve Bukovina'ya tekabül eder. Merkezi Kernovit (Çernoviç) idi. Abdülgaffâr Körel için Leh vilayetinde demektedir (bk.Umdetü't-tevârîh, aym nşr.s.20). Ulak memleketi ise Eflak memleketi demektir.

[416] Umdetü't-tevârîh'de bu kalenin ismi Manküp olarak veriliyor (bk., aynı nşr.,s.19).

gürültü yaparak, müdafileri uykusuz bırakma yoluna gittiler ve neticede müdafileri bezdirerek burayı zaptettiler.[417]

Kırım'ın zaptının tamamlanmasından sonra Şiban Han, Ulak ve Körel memleketleri üzerine yürüdü. Bu ülkeleri de zaptettikten sonra Körel memleketinde yurt tuttu ve orada da öldü. Hacı Tarhan hanlarından Şeyh Ahmed Han, esir kaldığı yıllarda buraları görmüştü. Onun nakline göre, hâlen Körel memleketinde Şiban neslinden ve ona tabi oymaklardan geriye kalanlar bulunmaktadır.[418]

Sayın han'ın iki oğlu vardı. Bunlardan birisinin adı Sartak diğerinin ise Togan'dı. Sayın Han vefat edince Sartak hastalıklı, Togan ise çok küçük yaşta bulunuyordu.[419] Bunun için bazı beyler ittifak ederek İlhanlı hükümdarı Hülâgü Han'a "kılıçsız kın ve yakasız gömlek" gönderip Sayın Han'ın tahtının boş kaldığını bildirdiler.[420]

Berke Han (1257/58-1266)

Bu sırada Cuci Han'ın oğullarından Berke Han, Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın halifesi Şeyh Seyfeddin Baherzî'nin dergâhında bulunuyordu. Berke Han dünyaya geldiği zaman annesinin sütünü emmemiş ve bunun çaresi için falcılar fala baktıklarında "Bu çocuk müslümandır, ancak Müslüman anneden süt emer" demişlerdi ve ona müslüman bir sütannesi bulunmuştu. Berke Han, büyüdüğü zaman İslamiyeti kabul ederek Şeyh Seyfeddin Baherzî'nin müridi olmuştu. Şeyhin teşviki ile Karagöl'den çıkarak Harezm, Saraycık yoluyla gelerek Saray tahtına çıktı. Bundan sonra İdil Irmağı'nı geçerek Hülâgü Han üzerinden sefere çıktı. Kuzlum (Hazar) denizi kıyısı boyunca ilerledi. Yolda birçok kumlu tepeler ve Kulzum denizine deltalar yaparak akan ırmakları geçti.[421] Büyük dağların (Kafkas dağları) bulunduğu mıntıkaya geldi. Bu dağları geçerek (Derbend Boğazı) Şirvan'a yöneldi. Hülâgü han da kalabalık bir ordu ile oraya gelmişti. Berke Han, bu muharebe sırasında kerametini[422] göstererek Hülâgü Han'ın ordusunu perişan etti.[423] Hülâgü Han, Dost Sultan'ın tarihinde kaydettiğine göre bu savaştan iki yıl sonra ölmüştü.[424] Berke Han bu savaştan muzaffer

[417] ZVn,20a-21b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.19-20.

[418] ZVn,21b-22a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh,aynı nşr.,s.20.

[419] Sayın Han'ın Sartak, Togan (Tutkan), Ebukan, Ulakçı adında dört oğlu vardı. Ölümünden sonra önce Sartak, sonra Ulakçı han olmuşlarsa da bunların her ikisinin hanlık müddeti bir yıldan biraz fazla sürmüştü (bk.Reşîdüddin, Şû'ûb-i Pençgâne, Vr. (113a-b); Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr., I.s.525).

[420] ZVn,22a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr, s.20-21.

[421] Ötemiş Hacı ben bu yerleri gördüm demektedir (bk.ZVn,23a).

[422] Müellif, Berke Han'a birçok kerametler izafe etmektedir (bk.ZVn,21b-24b).

[423] ZVn,23b. Bu savaş, Kür Irmağı boyunda 1263/64 yılında cereyan etmişti (bk.Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, aynı eser,s.59).

[424] Hülâgü, 1266 yılında öldüğüne göre, Ötemiş Hacı'nın Dost Sultan'ın tarihinden naklettiği bu bilgi isabetlidir.

olarak yurduna döndü. Hükümdarlığı 13 veya 16 yıl olarak söylenir. Çocuksuz olarak vefat etti.[425]

Münge-Timur Han (1266-1282)

Sayın Han'ın küçük oğlu Togan, Berke Han zamanında ölmüştü. İki oğlu vardı. Birinin adı Münge-Timur, diğerinin adı ise Tuda-Mengü idi.[426] Münge Timur, Berke Han'ın ölümünden sonra tahta çıktı.[427] Çok akıllı ve zeki bir hükümdar olduğu için Külük Han lakabıyla anılırdı. Toktoga ve Tuğrul adında iki oğlu vardı.[428] On üç yıl hanlık yaptıktan sonra ölmüştü.[429]

Tuda-Mengü Han (1282-1287)

Tuda-Mengü divaneliği ve ahmaklığı ile meşhur bir hükümdardı. Beyler yetişkin kimse bulunmadığı için zaruret dolayısıyla onu han yapmışlardı. Beyler onun divane hâlini elçilerden saklamaya çalışırlardı. İyi ânında beyleri ne söylerse kabul ederdi. Fakat divaneliği anlarında kimseyi dinlemezdi. Bazılarına göre 8, bazılarına göre 18 yıl hükümdarlık yapmıştı.[430]

Toktoga Han (1291-1313)

Tuda-Mengü Han'dan sonra Münge-Timur'un oğlu Toktoga Han olmuştu.[431] Toktoga Han, Deşt-i Kıpçak'ın en kudretli hükümdarlarından birisi idi. İlbasar adında bir oğlu vardı.[432] Toktoga, benden sonra hanlık İlbasar'ın olsun diye kardeşi Tuğrul dâhil olmak üzere Sayın Han sülalesinden bütün oğlanları öldürtmüştü. Bu fikri ona atalığı Uygur

---

425 ZVn,24b; Reşîdüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,I.s.226; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.34. Berke Han 9 sene hükûmet sürmüştür; dolayısıyla 13 ve 16 yıl hatalı olmaktadır.

426 Ötemiş Hacı, yanlışlık eseri Tuda-Mengü'yü Münge-Timur'dan önce tahta çıkmış olarak anlatır.

427 Altınorda hükümdarları içinde ilk para bastıran hükümdar Münge-Timur idi (bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet, s.443).

428 ZVn,27b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.31-32. Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN.nşr.,s.179-180. Reşîdüddin'e göre Alguy, Ayacı, Pürlük, Saray-Buka, Mulakan, Kadakan ve Kutugan adında birçok oğulları vardı (bk.Şu'ûb-i Pençgâne, Vr.113a-b).

429 On altı yıl olması lazım geliyor.

430 ZVn, 24b-27b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.25-30.; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN.nşr.,s.180-181. Nümizmatik tanıklara göre 5 yıl hanlık yapmıştır (bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet.,s.443).

431 1287 yılında Altınorda tahtına, Tuda-Mengü ve Münge-Timur'un kardeşi Dartu'nun oğlu Tula-Buka çıkmıştı (bk. Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr. I.s. 528). Tula-Buka, bastırdığı paralardan anlaşıldığına göre 1287-1291 yıllarında hanlık etmişti (bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s.443).

432 Reşîdüddin'e göre İlbasar'dan başka Tökel-Buka ve Tukin-Buka adında iki oğlu daha vardı (bk.Şu'ûb-i Pençgâne, 113a-b).

Bacırtuk-Buka telkin etmişti. Yalnız Tuğrul için bazı tarihçiler hastalıktan ölmüştür, demektedirler. Tuğrul'un ölümünden sonra onun hatunu Gelin Beyalin Hatun'u kendisine almıştı. Gelin Beyalin Hatun, kocasının ölümü sırasında bir oğlan çocuğu dünyaya getirmişti. Toktoga Han'ın onu da öldürtmesinden korkarak emin adamlarıyla Çerkes memleketine göndermişti. Bu oğlanın adını Gelin Beyalin, Özbek koymuştu. Toktoga Han çok uzun seneler hanlık yaptığı için oğlu İlbasar da kendisinden önce ölmüştü. Toktoga Han, oğlunun ölümü üzerine kederinden hastalanmış ve bütün sülalesini öldürttüğüne de pişman olmuştu. Gelin Beyalin Hatun, bunun üzerine Toktoga Han'ı Özbek Han'ın varlığından haberdar etti. Toktoga Han ziyadesiyle memnun olarak beylerinden Kıyat Astay ile Secut Alatay Bekleri Özbek Han'ı getirmek üzere Çerkes memleketine gönderdi. Beyler Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Toktoga Han ölmüştü.[433]

Özbek Han (1313-1339)

Toktoga Han'ın ölümü üzerine atalığı Uygur Bacırtuk-Buka, hanlığını ilan etmiş, hatta Gelin Beyalin Hatun ve Toktoga Han'ın diğer hatunlarını da kendisine zevce olarak almıştı. Kıyat Astay Bek ve Secut Alatay Bek, Bacırtuk-Buka'nın kuvvetli olduğunu görerek kuvvet ile onu bertaraf edemeyeceklerini anladılar. Bunun üzerine hile ile Bacırtuk-Buka'yı katlederek Özbek Han'ı Saray tahtına çıkardılar. Özbek Han, tahta çıktığı zaman 14 yaşında idi.[434] Özbek Han, ülkesinde hâkimiyetini temin ettikten sonra Cuci Han'ın hatunlarından doğma 17 oğlunun oğlanlarını çağırtıp huzurunda topladı ve onlara "Siz Cuci Han'ın neslinden değil misiniz ki bir kara kişiye (Bacırtuk-Buka) kul, nöker ve muti oldunuz. Herhangi biriniz hanlık iddia etseniz olmaz mı idi? Mademki sizler kara kişiye kulluk ve nökerliği kabul ettiniz; ben de sizi kara kişiye koşun vereyim" diyerek onları illeri ile birlikte uluğ beyi Kıyat Astay'a koşun verdi. Yalnız Şiban evladına hürmet gösterdi ve onlara atalarından miras kalmış olan Karluk ve Beyrek illerini vererek öz yurtlarına gönderdi.[435]

Özbek Han, bir gün sihirbazların marifetlerini seyrederken dört tane veli onun yanına gelerek, kendisine İslamiyet öğretmek ve islamiyete davet etmek üzere geldiklerini bildirdiler. Bunlardan bir tanesinin adı Baba Tökles idi. Sihirbazların teklifi ile Özbek Han'ın huzurunda yapılan müsabakada sihirbazlar velilere yenildiler. Bunun üzerine Özbek Han başta olmak üzere

---

433 ZVn, 27b-29a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.32.

434 ZVn, 31a-b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.33-34. Özbek Han'ın bastırdığı ilk para Kırım 713/1313 tarihlidir (bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet.,s.445).

435 ZVn, 31b-32a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s. 35. Ebulgazi bu illeri Kuşçu, Nayman, Karluk ve Beyrek olarak gösteriyor (bk.Şecere-i Türk, RN.ntarihşr,s.188).

orada bulunanların hapsi İslamiyeti kabul ettiler. Daha sonra da İslamiyet bütün Deşt-i Kıpçak'a yayıldı.[436]

Özbek Han, uzun yıllar Deşt-i Kıpçak'ta hükümran olmuş ve neticede vefat etmişti. Yerine oğlu Canı-Bek Han Saray tahtına çıkmıştı.[437]

Canı-Bek Han (1339-1357)

Canı-Bek Han da babası gibi büyük bir hükümdardı. Canı-Bek Han zamanında Tebriz hükümdarı, Melik Eşref idi.[438] Bu hükümdar, halka ve ulemaya eziyet ettiği gibi kendi öz kızıyla evlenecek kadar da gaddar ve adi bir kimseydi. Memleketinin âlimleri bunun için Canı-Bek Han'ın ülkesine kaçmışlardı.[439] Bunlar, gelerek Canı-Bek Han'a Tebriz halkını bu zalimden kurtarmasını istediler. Canı-Bek Han ahvali öğrendikten sonra derhal ordusunu hazırlıyarak Melik Eşref üzerine yürümüş ve onu yaptığı savaşta perişan ederek yok etmişti. 31 yıl hükümdarlıktan sonra vefat etmiş, yerine oğlu Berdi-Bek Han Saray tahtına çıkmıştı.[440]

Berdi-Bek Han (1357/1360)

Berdi-Bek Han, atalığı Kanglı Tulubay'ın teşviki ile kendi sülalesinin bütün oğlanlarını öldürtmüştü. Daha önce Canı-Bek Han, Tulubay'ın oğlu Sarı'yı kazaklık ettiği için öldürtmüştü. Dolayısıyla Sayın Han sülalesinden intikam almak isteyen Kanglı Tulubay bu yola başvurmuştu.[441] Berdi bütün

---

[436] ZVn, 32a-34a, Abdülgaffâr bu dört şeyhin adlarını veriyor. 1-Mecdüddin Şirvânî, 2-Baba Tökles (Şeyh Necîbüddin), 3-Şeyh Ahmed, 4-Şeyh Hasan Gürgânî (bk.Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.35-36). Özbek Han, 720/1320 biçin yılında müslüman olmuştu (bk.Uluğ Bek, Şeceretü'l-Etrak, 123a-b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.35 (bu neşirde tarih, hataen 780 yazılmış).

[437] ZVn, 34b. Daha önce zikrettiğimiz üzere Özbek Han'ın Tini-Bek, Canı-Bek ve Hızır-Bek adında üç oğlu vardı (bk.not 236, 237). Özbek Han'ın en son darbettirdiği sikke 740/1339 yılına aittir. (bk.Markof, İnventarniy Katalog, s.449).

[438] ZVn, 34b, 35a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh aynı nşr.,s.39. Melik Eşref, Emir Çoban Sulduz'un torunu, Emir Timurtaş'ın oğlu idi (bk.Uluğ Bek, Şeceretü'l-Etrak, 123b.).

[439] ZVn, 35a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.39. Azerbaycan ülkesinin ulemasından, Şeyh Sadreddin Safevî Giylân ülkesine, Şeyh Bekçi ve Kadı Muyiddin ise Deşt-i Kıpçak'a Canı-Bek Han'ın yanına kaçmışlardı (bk.Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,aynı yer).

[440] ZVn, 35b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr,s.40. Canı-Bek Han'ın ilk ve son darp edilen sikkeleri 770/1339 ve 758/1357 yıllarına aitdir (bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet.,s.449-459). Canı-Bek Han'ın Tebriz'de darp edilen ilk sikkesi 757/1356 tarihli olduğuna göre, Tebriz'in fethi bu tarihte olmalıdır.

[441] ZVn, 35b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.40. Kanglı Tulubay, Canı-Bek Han'ı da öldürerek onun yerine Berdi-Bek Han'ın tahta çıkmasını temin etmişti (bk.Mu'înüddin Natanzî, Tarih-i Mu'înî, J.Aubin nşr.,s.85).

Sayın sülalesinin son temsilcilerini yok ettiği için ona "Kökün Kırgan Köten Han" yani sülalesini kırıp yok eden han derler. Berdi-Bek Han zamanında karışıklıklar meydana gelmiş; bunun neticesinde de ön kol (sağ kol) illerini Kıyat Mamay alarak Kırım tarafına göçürmüş, sol kol illerini de Kıyat Astay'ın torunu ve Kıyat Cerkutlu'nun oğlu Tengiz-Buka Sır Derya boylarına götürmüştü. Üç yıl hanlıktan sonra içkiye düşkünlüğünden dolayı vefat etmişti. Böylelikle Sayın Han'ın kurduğu Ak Orda Hanedanı, Berdi-Bek Han ile sona ermişti.[442]

Sayın Han Sülalesi'nden Sonra Saray Tahtında Meydana Gelen Karışıklıklar (1360-1377):

Sayın Han sülalesi sona erince, bu sırada henüz hayatta olan Özbek Han'ın hanımı, Canı-Bek Han'ın annesi Tay Duğlu Bigüm,[443] "Hanlık artık Şiban neslinindir" diyerek Mangıtay oğlu Hızır Oğlan'ı Ak-Göl'deki yurdundan çağırarak Saray tahtına oturtmuştu.[444]

Tay Tuğlu Bigüm, Hızır Han (I.defa 1360-1361) ile evlenmek arzusunda olduğu için ona iltifatlar ediyordu. Bu meyanda Sayın Han'ın Altın Busagalı Ak-Ordasını da Hızır Han'a hediye etmişti. Hızır Han da Tay Duğlu Bigüm ile evlenmeyi arzuluyor idiyse de atalığı[445] münasib görmediği için vaz geçmişti. Hızır Han, kendisine hediye edilen Sayın Han'ın otağını da adamlarına bölüştürmüştü. Tay Duğlu Bigüm, Hızır Han'ın kendisiyle evlenmekten vaz geçmesi ve Sayın Han sülalesinin alameti olan Ak-Orda'yı da kendi adamlarına bölüştürmesi üzerine beylerini toplayarak Hızır Han'ı tahttan uzaklaştırdı. Bunun üzerine Hızır Han da Ak-Göl'deki yurduna döndü.[446]

Tay Duğlu Bigüm, Hızır Han'dan sonra Saray tahtına Canı-Bek'in oğludur diye Kildi-Bek Han (1361-1362) adında birisini çıkarmıştı. Fakat Berdi-Bek Han'ın, hayatta iken kardeşi Kildi-Bek'i öldürttüğünü herkes

[442] ZVn, 36a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr,s.40; Ebulgazi, Şecere-i Türk, RN. nşr.,s.182. Berdi-Bek Han'ın darp ettirdiği paraların ilki 758//1357 sonuncusu ise 761/1360 tarihlerine ait olduğuna göre üç yıl hanlık etmişti (bk.Merkof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet.s.460-462).

[443] Bazı tarihçiler Canı-Bek'in hanımı olarak zikrederlerse de İbn Batûta, Özbek Han'ın hanımının adının Tay Duğlu Hatun olduğunu söylemektedir (bk.İbn Batûta Seyhatnamesi, Şerif Paşa tercümesi, II.,s.390).

[444] ZVn, 36a; Abdülgaffâr, Umdetü'-tevârîh, aynı nşr. s.44. Mangıtay oğlu Hızır Han, Muizü'l-ensab'a göre Şiban Ham'ın üçüncü oğlu Kadak'ın oğlu Tula-Buka'nın oğlu Mangıtay neslinden gelmektedir. Ayrıca bk.Reşîdüddin, Şu'ûb-i Pençgâne, Vr.(114b).

[445] Abdülgaffâr, Hızr Han'ın atalığı için Nayman Kutlu-Buka adını vermektedir (bk.Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.44).

[446] ZVn, 39b-40a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s. 44.

bildiği için, "ölen kimse tekrar nasıl dirilir" diye kimse onu han olarak saymadı ve Yalgan Kildi Bek adını taktılar.[447]

Bunun üzerine Tay Duğlu Bigüm, onun yerine Cuci Han'ın oğlu Boul neslinden Bazarcı Oğlan'ı Saray tahtına çıkardı. Beylerden Secut Ali Bek onun hanlığını tanımayınca Tay Duğlu Bigüm onu öldürttü. Secut Ali Bek'in oğlu Hasan Bek, Harezm hâkimi Kongirat Mangıtay oğlu Ak Hüseyin Bek'in[448] yanına kaçtı. Kongirat Ak Hüseyin Bek, askerlerini hazırladı ve Ak-Göl mevkiine gelerek Mangıtay oğlu Hızır Han'a durumu bildirerek Saray tahtına çıkmasını teklif etti. Hızır Han, hanlığı kabul ederek birlikte Saray şehrine geldiler. Bazarcı Oğlan yapılan savaşta yenilerek kaçtı. Tay Duğlu Bigüm de katledildi ve Hızır Han ikinci defa Saray tahtına oturdu.[449]

Hızır Han (1362-1363), ikinci defa tahta çıkışında bir buçuk yıl hanlık yapmış ve neticede tahtına göz koyan kendi oğlu Burut Han (1363 yılı) tarafından öldürülmüştü. Burut Han da iki ay sonra kendi beyleri tarafından öldürülünce Saray tahtı boş kalmıştı. Bunun üzerine karışıklıklar başlamış ve her tarafta birçok oğlanlar hanlıklarını ilan etmeye başlamışlardı.[450] Karışıklıkların zuhur etmesi üzerine Saray vilayetinde bulunan iller sağ kol yani Kırım tarafında hâkim olan Kıtay Mamay'ın yanına gitmişlerdi.[451]

C. Tokay-Timur Sülalesi

Özbek Han'ın gazabına uğrayıp Kıtay Astay Bek'e koşun olarak verilen oğlanlar onun ölümünden sonra oğlu Kıyat Cerkutlu'ya kalmıştı. O da öldükten sonra Kıyat Cerkutlu'nun oğlu Tengiz-Buka'ya kalmıştı. Bunlar Berdi-Bek Han'ın ölümü sırasında sol kolda Sır Derya boylarında bulunuyorlardı. Tengiz-Buka çok zalim bir kimse olup bu oğlanlara zulmederdi. Onları babası Kıyat Cerkutlu için yaptırmakta olduğu türbe inşaatında amele gibi çalıştırıp taş ve kireç taşıtmaktaydı. Hatta bu oğlanları soğuk günlerde bile otağının eşiği önünde beklemeye mecbur tutmuştu. Timur Kutluk ve Urus Hanlar'ın amca çocuklarından Hüseyin Oğlan soğukta eşik önünde beklediği için kulakları donmuş ve kopmuştu. Kulakları kopuk

---

[447] ZVn, 40a; Mu'înüddin Natanzî, Berdi-Bek, han olduğu zaman kardeşi Kildi-Bek'i öldürtmüştü demektedir (bk.Tarih-i Mu'înî, aynı nşr. s. 85).

[448] Kongirat Mangıtay oğlu Ak Hüseyin Beğ, Harezm'de hâkim olan Kongirat Sofi sülâlesinin müessisi idi (bk. Nizâmüddin Şâmî, Zafernâme, N.Lugal trc.,s.80-81).

[449] ZVn, 40a-b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.44-45.

[450] ZVn, 40b-41a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.45. Berdi-Bek Han'ın 1360 yılında ölümünden itibaren 1379 yılına kadar çok kısa fasılalarla birbirini takiben birçok hanlar Saray tahtına çıkmıştı. Bunların pek çoğunun Cuci evladının hangi kolundan geldikleri de belli değildir. Bu devre hanlarının sikkeleri için bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet.,s.463-478. Yalnız Bazarcı Oğlan'ın hanlığını ifade eden darp edilmiş parası mevcut değildir.

[451] ZVn. 41b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.45.

olduğu için kendisine bu hâlinden dolayı Çotak Hüseyin lakabını vermişlerdi. Tengiz-Buka kendisi devamlı olarak eğlence ile meşgul olur ve o esnada hasta yatmakta olan Berdi-Bek Han'ın ahvalini de devamlı olarak haberciler vasıtasıyla takip ederdi. İlbars Han'ın nakline göre, bir gün yine haberci gelmiş ve Tengiz-Buka'nın otağına girmişti. Habercinin gelişi ile eğlence durmuş ve biraz sonra da mezkûr oğlanlardan Kara Nogay, Tengiz-Buka'nın çadırına çağrılmıştı.[452] Vaziyeti dışarıda takip etmekte olan oğlanlardan Bökrü Hoca, Ahmed Oğlan ve Saygısı Artık Sipahi Oğlan diğer oğlanlarla konuşarak Berdi-Bek Han'ın ölüm haberinin geldiği neticesine vardılar. Kara Nogay'ın ise Tengiz-Buka tarafından han ilan edilmek fikri ile çağrıldığını anlayarak Kara Nogay çadırdan çıktıktan sonra onu yakalayarak onunla da anlaşmaya vardılar. Daha sonra grup hâlinde çadıra girerek ani bir baskınla Tengiz-Buka'yı katledip duruma hâkim oldular ve önce aralarında anlaştıkları üzere Kara Nogay Oğlan'ı han ilan ettiler.[453]

Kara Nogay Han (1360-1362)

Mangıtay oğlu Hızır Han, Saray tahtına ilk çıkışı sırasında, sol kol illeri içinde Sır Derya boyunda da Kara-Nogay, han olmuştu. Kara Nogay Han, üç yıl hanlık yaptıktan sonra vefat etmiş, yerine küçük kardeşi Tuğlu-Timur han olmuştu.[454]

Tuğlu-Timur Han (1362-1369)

Tuğlu Timur Sır Derya boyunda ağabeyinden sonra han olunca, Dost Sultan'ın tarihine göre sol kol illeri haşmet ve şevket kazanmış, hatta Tuğlu-Timur'un nüfuzu Çagatay ülkesine kadar yayılmıştı. Badık Oğlan oğlu Urus Han, Timur Kutluk Han ve Toktamış Han onun hizmetinde bulunmuşlardı. Hanlık müddeti bilinmiyor.[455] Vefatından sonra yerine amcazadesi Badık Oğlan oğlu Urus Han geçmişti.

Urus Han (1369-1379)

Urus Han, Türkistan vilayetlerine kadar hükmeden kudretli bir hükümdar idi.[456] Timur Kutluk ve Toktamış onun hizmetinde idiler. Yalnız, Urus Han'ın nökerleri, Toktamış'a meyilli oldukları için Urus Han onu öldürmek

---

[452] ZVn, 36b-37b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.42-43.

[453] ZVn. 37b-39b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.42-43.

[454] ZVn. 39b, 41a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr,s.43-44. Kara Nogay'ın hanlığının 1360 yılı içinde başladığı, 1362 sonuna kadar olduğu anlaşılıyor. Namına darp edilmiş sikkesi yoktur.

[455] ZVn. 41a; Abdülgaffâr, Tuğlu Timur Han'ın hükümdarlığını 7 sene olarak veriyor. bk.Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.45.

[456] Urus Han, Tokay-Timur neslinden para darp ettiren ilk hükümdar idi. İlk parası Sığnak şehri 770/1369 tarihini taşır.bk. Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s. 528. Saray şehrini zaptedip Kırım tarafı hariç Deşt-i Kıpçak'a hâkim oluşu ise 1377 yılında olmuştu. Bunu ilk defa Saray şehrinde darp ettirdiği 779/1377 tarihli parasından anlıyoruz. bk.aynı katalog, s. 478.

için ani olarak yurduna baskın yaptı. Fakat Toktamış kaçarak Sır Derya boyundaki Sazlıklar arasına saklandı.[457]

Hıtay Baba Ali'nin nakline göre Urus Han, Toktamış'a baskın vermeden önce Çagatay hanlığına yakın adamlarından Kingeş Koygan Oğlu Dervişek Mirza'yı elçi olarak göndermiş ve yanına da Şirin kabilesinden Örek-Timur'u yardımcı olarak vermişti. Bunlar elçilik vazifesini yaptıktan sonra dönerlerken, Sır Derya boyundaki sazlıklara geldikleri zaman Örek-Timur uzaktan sazlıklar içinde yatan kimseyi farketmiş fakat kimseye bildirmemişti. Oradan uzaklaştıktan bir az sonra elçiye yardımcılık vazifesi bittiği için Dervişek Mirza'dan izin isteyerek ayrıldı ve sazlığa geldi. Yaralının Toktamış olduğunu öğrenerek onu kurtardı. Zaten Şirin kabilesi, Toktamış Han'ın babası Tuy-Hoca Oğlan'ın nökeri olduğu için efendisinin oğlunu kurtarmış oluyordu. Toktamış ile Şirin Örek-Timur, doğruca Semerkand'a Timur Bek'in yanına gittiler. Timur Bek onları iyi karşılayarak Toktamış'a tabipler tahsis etti. Toktamış o kış orada kalarak iyileşti. Yaz mevsiminde Timur Bek, onun yanına asker katarak gönderdi ise de yaylaya çıkmakta olan Urus Han ile çarpışarak mağlup oldu[458] ve tekrar Timur Bek'in yanına döndü. Ondan yardım alarak tekrar geri döndü ve Urus Han'ın sürülerine ve tabilerine baskın vermeye başladı. Bu arada atası Tuy-Hoca Oğlan'dan miras kalan Şirin, Barın, Argun ve Kıpçak kabilelerinden birçok yiğitler kendisine katılarak kazak olmuşlardı.[459]

Urus Han, ahvali öğrendiği için bu kabilelere eziyet ederdi. Onun için adı geçen kabileler, Toktamış'a kendilerini kurtarması için haber gönderdiler. Toktamış Han, yazın yaylağa çıkarırken Toktamış artlarından yetişerek geride bulunan Şirin, Barın, Argun ve Kıpçak kabilelerini geri çevirdi ve İdil Irmağı tarafına yöneldi. Urus Han durumu haber alarak az miktarda asker ile arkalarına düştü ve onlara yetişti. Yapılan savaşta Toktamış kaybetmekte iken geriden yetişen büyük oğlu Celâleddin ile Şirin Örek-Timur'un oğlu Yahşı Hoca ve 300 gencin ani müdahelesiyle Urus Han'ın askeri bozuldu ve kaçtı. Bu savaşta Urus Han maktul düşmüştü. Fakat Toktamış durumu bilmediği için mezkûr kabileleri alarak uzaklaştı. Daha sonra Urus Han'ın adamları geri dönerek hanın ölüsünü buldular ve kimse bilmesin diyerek alıp geri kaçtılar.[460]

Toktamış Han (1379-1396)

Toktamış Han, Urus Han'a karşı galip gelmesine rağmen hem kendi kuvvetleri zayıf olduğundan hem de Urus Han'ın ölümünden hebersiz olduğu için, Yişbuka Yaylağı'na dönerek kendi ili içinde han olan Şiban

[457] ZVn. 40a-41b; Abdülgaffâr, Umdetü-t-tevârîh, aynı nşr.s.45.

[458] Bu muharebe Kamışlı Yayık Irmağı kenarında olmuştu. Bk. (Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.48.)

[459] ZVn. 41b-43a; bk(Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.45-48).

[460] ZVn. 43b-45b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.48-50.

neslinden İlgak (ilbek) oğlu Kan-Bay'ın yanına gitti. Ona "sen bize baş ol, sağ kolda hâkim olan Kıyat Mamay'ı bertaraf edelim" dedi. Kan bay evvela kabul etti ise de sonra sözünden geri döndü. Bunun için Kan-Bay "Geri Kingeş" lakabı ile anılır. Toktamış Han, Kan-Bay'dan ümitsiz olarak ayrıldı. Fakat o yakınlarda yurdu olan Yâdigâr Han'ın üçüncü atası olan Arab Oğlan, Toktamış Han'a yardımda bulundu. Arab Oğlan, Kan-Bay'ın amcazadesi idi. Toktamış Han, bundan sonra Saray şehrine geldi. Saray tahtında han olmadığı için burayı kolaylıkla ele geçirdi ve Saray tahtına oturdu. Cuma camiinde namına hutbe okuttu.[461] Daha sonra Kıyat Mamay üzerine yürüyerek onu mağlup etti ve öldürttü.[462] Bu muzafferiyetten sonra sağ koldaki bütün illeri göçürüp İdil boyuna getirdi.[463]

Daha sonra Urus Han'ın ölümünden haberdar olarak çocukları üzerine yürüdü. Urus Han'ın oğlanları Semerkand'a kaçtılar ve Toktamış Han da Urus Han'a tabi olan illeri toplayarak İdil boyuna getirdi. Bundan sonra birçok oğlanlar ve hanlığını ilan edenler gelip boyun eğdiler. Gelenler meyanında Kan-Bay ve Arab Oğlan da vardı. Toktamış Han, Kan-Bay'a ehemmiyet vermedi, fakat Arab Oğlan'a siyurgallarda bulunarak Şiban Han'dan kalan illerin idaresini ona verdi. Şirin Örek-Timur'u kendisine uluğ bey tayin ederek, Kıyat Mamay'ın dul kalmış olan hanımı Canı-Bak Han'ın kızı Sulu Haniş'i ona verdi. Şirin Örek-Timur'un bu hanımından olan oğlu Tekne Bek'in soyundan gelenler bu gün hâlen Kırım'da otururlar ve Kırım hanlarına kız verir kız alırlar.[464]

Toktamış Han'ın altı oğlu vardı. Bunların adları sıra ile Celâleddin Han, Cebbar-Berdi Han, Kebek Han, Kerim-Berdi Han, Kadir-Berdi Han ve Küçük Sultan idi.[465]

Toktamış Han, bir müddet sonra kendisine yardımları dokunan Timur Bek ile bozuştu ve Türkistan vilayetlerini yağmaladı. Bunun üzerine Irak seferinden dönen Timur Bek, kendisine iltica etmiş olan Edigü Bek, Timur Kutluk Oğlan ve Köncek oğlanları da alarak Toktamış üzerine sefere çıktı. Bu sefer esnasında iki üç ay yol yüründü. Yol üzerinde Timur Bek, Uluğ Tağ'a çıkmıştı. Nihayet İdil Irmağına yakın bir mevkide muharebe oldu ve

---

[461] Toktamış Han'ın darp olan ilk sikkesi 777/1376 tarihli ise de Saray şehrine hâkim oluşu ve hanlığı 1379 yılına isabet eder.

[462] 1381 yılında Kalka ırmağı boyunda cereyan etmiştir. bk.Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, aynı trc.s.214.

[463] ZVn. 45b.46b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.50-52.

[464] ZVn. 47a-48a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh,aynı nşr., s.52-57.

[465] ZVn. 52a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.57; Ebulgazi, Şecere-i Türk, R.N.nşr.,s.184; Ali Celâyîr, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.II. s.158; ayrıca Muizü'l-ensab'da da aynı isimler zikrediliyor.

ı oktamış Han yenilerek kaçtı.[466] Bu muharebeden sonra Timur memleketine dönmüştü. Toktamış Han, geri dönerek tekrar duruma hâkim oldu. Fakat bir müddet sonra Timur Bek, tekrar Toktamış Han üzerine yürüdü. Bu savaşta da Timur Kutluk ve Edigü Bek Timur safında bulundular. Toktamış Han, perişan olarak kaçtı. Toktamış'ın Barin Yağıl Bay başta olmak üzere birçok beyleri telef olmuştu.[467]

Edigü Bek, bundan sonra Toktamış Han'ı devamlı olarak takip etmişti. Nihayet bir gün bu takipler neticesinde Karaton nehri yakınında yardan uçarak öldü.[468]

Timur Kutluk Han (1396-1400)

Toktamış Han'dan sonra Saray tahtına çıkan Timur Kutluk Han'ın annesi Edigü Bek'in kız kardeşi idi. Edigü Bek'i kendisine uluğ bey olarak tayin etmişti. İki oğlu vardı. Birisinin adı Timur diğerinin ise Fulat idi. Kendisinin vasiyeti üzerine oğulları çocuk yaşta oldukları için ağabeyinin oğlu Şâdi-Bek han oldu.[469]

Şâdi-Bek Han (1400-1407)

Edigü, Şâdi Bek'i han yaptıktan sonra oğlu Nureddin'i ona atalık tayin etti. Şâdi-Bek Han da Nureddin'e Hacı Tarhan darugalığı ile birlikte Saray şehrinin 30 bin altınlık vergisini siyurgal etmişti. Hâlen onun soyundan gelen Mangıt mirzaları bu 30 bin altını alırlar. Şâdi-Bek Han ölünce, Nureddin Mirza Edigü'ye "Ya sen han ol veyahud da beni han yap." dedi. Edigü Bek, Timur Oğlan'ı tahta çıkarmak istedi ise de Nureddin Mirza Polat (Fulat)'ı han yaptı.[470]

---

[466] ZVn. 52b-53a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.59. Kundurça mevkiinde cereyan eden bu muharebe 1391 yılında olmuştu. bk. Zafernâme-i Emîr Timur, Çagatayca trc.,Vr.272 a-b.

[467] ZVn. 53a; Abdülgafar, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr., s.60. Terek ırmağı boyunda 1395 yılında cereyan eden bu muharebe Toktamış Han'ın sonunu tayin etmişti. bk. Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, aynı trc.,s.238.

[468] ZVn. 53a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.60; Clavijo'nun nakline göre Toktamış Han tekrar dost olmak için 1405 yılı içinde Timur'a elçi göndermişti. Dolayısiyle Toktamış 1405'ten sonra ölmüş olmalıdır. Toktamış'ın hanlığı kaybetmesi 1396/7 yılına isabet etmektedir. Çünkü kendisinden sonra han olan Timur Kutluk'un ilk darp olunan parası bu yıla aittir. Bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s.492. Toktamış 1396 yılından sonra da kuvvetini tamamen kaybetmemiş olmalı ki 801/1398-99 yılında Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid ile Tuna nehri boyunda harp etmişti. bk.Şehabettin Tekindağ, Berkuk devrinde Memluk Sultanlığı, s.93-94.

[469] ZVn. 54a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.61; Timur Kutluk Han'ın paraları 1397-1400 yıllarına aittir, bk.Markof, İnventarniy Katalog s.492.

[470] ZVn. 54a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr. s.61.

Polat Han (1407-1410)

Nureddin Mirza, Uyşun Mahmud Bek'i Polat Han'a uluğ bey olarak tayin etti. Daha sonra Kafkasya'dan topladığı asker ile babası Edigü Bek kendi vilayeti Harezm'e gitti.[471] Nureddin Mirza atasının yurdunu ve derme mescidini yağmaladı. Aradan bir müddet geçtikten sonra Toktamış Han'ın oğlu Celaleddin Han zuhur ederek Nureddin Mirza'yı perişan etti ve Saray şehrinde han oldu.[472]

Celâleddin Han (1412-1413)

Celâleddin Han, Saray tahtına çıkınca kardeşleri onun yanına gelmişlerdi. Barin Saray Bek de Celâleddin Han'a uluğ bey olmuştu. Celâleddin Han bir buçuk yıl geçmesine rağmen kardeşlerine hiç sıyurgalda bulunmamıştı. Bunun üzerine kardeşlerinden Kebek Han, kendi atalığı Şirin Örek Timurun oğlu Yahşı Hoca ile anlaşarak Celâleddin Han üzerine yürüdü. Dokuz defa birbirini takip eden çarpışmadan sonra Kebek Han ve Yahşı Hoca yenilerek kaçtılar. Fakat Celâleddin Han da yaralanmıştı. Yaraları iyi olmayarak üç ay sonra vefat etti.[473]

Celaleddin Han'ın Ölümünden Edigü'nün Ölümüne Kadar Saray Hanları (1413-1419):

Celâleddin Han'ın ölümünden sonra yerine Cebbar-Berdi Han geçti. Fakat o sırada kendisi uzakta idi. Onun için aynı anadan kardeşi olan Kerim-Berdi ağabeyi gelinceye kadar ona vekâlet etmişti. Bir müddet sonra bir içki meclisinde hanlığı ağabeyine bıraktığı için pişmanlık duyarak onu bıçaklayarak öldürttü. Bundan sonra beyler de onu öldürtmüşlerdi. Fakat bu hadiseden sonra kaçmıştır diyenler de vardır. Cebbar-Berdi Han'ın ölümü üzerine Toktamış Han'ın diğer oğlu Kebek Han gelerek Saray tahtına çıktı. Edigü Bek ahvali öğrenince Saray şehri üzerine yürüdü. Kebek Han'ı mağlup ederek öldürdü. Şiban neslinden Çekre'yi getirerek han yaptı. Çekre üç yıl hanlık yaptıktan sonra Edigü Bek ile bozuştu. Bunun üzerine Edigü Bek sol kol oğlanlarından Seyid Ahmed'i han yaptı ise de Çekre Han'ı takipten döndüğü zaman ölmüş bulunuyordu. Bunun üzerine Edigü Bek, sol kol oğlanlarından Derviş Oğlan'ı han yaptı. Bu han yarım akıllı ve ahmak birisi idi. Toktamış Han'ın oğlanlarından Kadir-Berdi Han o sırada zuhur etmişti. Toktamış Han'dan ve Celâleddin Han'dan kalan Kongirat Haydar ile Şirin Örek-Timur'un oğulları Yahşı Hoca ve Tekne Bekler onun yanında idiler. Kadir-Berdi Han, ordusunu toplayarak Edigü üzerine yürüdü. Yapılan

---

471 Edigü Abdürrezzak Semerkandî'ye göre 1406 yılında Harezm'i ele geçirmişti.

472 Polat Han 1407-1410 yılları arasında para darp ettirmiştir. Daha sonra 1410-1412 yılları arasında ise Timur Han Saray tahtında bulunuyordu. Celâleddin Han 1412-1413 yıllarında para darp ettirmişlerdir. Bk.Markof, İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet., s.496-499.

473 ZVn. 54b-58b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.76-80.

muharebede Edigü mağlup olarak öldürüldü. Fakat Kadir-Berdi Han da muharebe meydanında kalmıştı.[474]

Uluğ Muhammed Han (1419-1422)

Beyler muharebeden sonra Toktamış evladından kimseyi bulamadıkları için, Toktamış Han'ın babası Tuy-Hoca'nın biraderi Çiga Oğlan'ın oğlu İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i han yaptılar. Uluğ Muhammed sağ kola Şirin Tekne Beki sol kola Kongirat Haydar'ı bey tayin etti. Edigü Bek'in oğullarından Keykubat ve Nureddin, Başkırt memleketine kaçtılar. Diğer oğulları Mansur, Kadı ve Nevruz beyler de Şâdi-Bek Han'ın oğlu Gıyaseddin'i alarak Moskova'ya kaçmışlardı.[475]

Başkırt memleketine kaçan Keykubad sara illetinden, Nureddin ise göğüs hastalığından vefat etmişlerdi. Nureddin Mirza'dan Abbas ve Vakkas Mirza adında iki oğlu kalmıştı. Moskova'ya kaçan Edigü'nün oğulları orada kuvvet hazırlayarak Şâdi-Bek Han'm oğlu Gıyaseddin ile birlikte Uluğ Muhammed Han üzerine yürüdüler. İdil'e karışan Kamışlı Samar Irmağı boyunda Uluğ Muhammed Han ile yapılan muharebede Uluğ Muhammed'in ordusu Şirin Tekne Bek'in gevşekliği yüzünden bozuldu. Çünkü Mansur Bek'in kız kardeşi ile evli olan Şirin Tekne Bek ciddi olarak harp etmemişti. Kongirat Haydar sol kol askeri ile dayanmasına rağmen netice değişmemişti. Bu mağlubiyetten sonra Uluğ Muhammed kendine tabi illeri alarak Kırım vilayetine gitti.[476]

Gıyaseddin Han (1422-1424)

Gıyaseddin Han, bu muzafferiyetten sonra gelerek Saray tahtına çıktı. Mansur Bek'i kendisine uluğ bey yaptı. İki yıl hanlıktan sonra neticede vefat etti. Mansur Bek bunun üzerine Timur-Kutluk Han'ın torunu ve Timur Han'ın oğlu Küçük Muhammed Han'ı Saray tahtına çıkardı.[477]

Küçük Muhammed Han (1424-1425)

Mansur Bek, Küçük Muhammed Han'ı tahta çıkardıktan bir müddet sonra onun çok küçük yaşta olmasım bahane ederek Kazak üzerinde hanlık yapan Urus Han oğlu Kayırcak oğlu Barak Han'ı davet ederek Saray tahtına çıkardı.[478]

Barak Han (1425-1427)

Mansur Bek'in anası, Urus Han'ın kızı olduğu için Barak Han'ın aynı zamanda dayısı olmakta idi. Fakat Barak, han olduktan sonra Mansur Bek'i

---

474 ZVn. 58b-61b; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.69-79. İbn-i Arabşah'a göre Edigü'nün ölümü 1419 yılında olmuştu.
475 ZVn. 62a-63a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.76-80.
476 ZVn. 63a-66a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr,2.79-84.
477 ZVn. 66a; Abdülgaffâr, Umdetü't-tevârîh, aynı nşr,s.84-85.
478 ZVn. 66a-b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.s.85.

yay kirişi ile boğdurarak öldürtmüştü. Mansur Bek'e tabi olan illeri alarak sol kolda Kapan-Arası Kırı denen yere göçürdü. O kış çok şiddetli geçtiği için bütün bu iller hastalıktan, soğuktan ve kıtlıktan kırılmıştı. Kaçan iller, Küçük Muhammed ile Nevruz Bek'in yanında toplanmışlardı. Nihayet Küçük Muhammed ve Nevruz Bek Yayık Irmağı'nı ve Cim Irmağı'nı geçerek Kapan-Arası hududuna geldiler. Burada yapılan muharebede Barak Han'ın kardeşi Bölük Pulat Sultan ve kandisi mağlup edilerek öldürüldü.[479]

Küçük Muhammed Han (1427-1440)

Barak Han'ın öldürülmesinden sonra Kadı Bek, sol kolun Yedisan kabilelerine Barak Han'a hizmet ettiler diye eziyet etmekte idi. Nihayet Turdu Hoca isimli bir Mangıt beyi onu katletmişti. Bu meyanda muzaffer olan Küçük Muhammed Han ikinci defa Saray tahtına çıktı ve Nevruz Bek'i kendisine uluğ bey yaptı. Bunu haber alan Uluğ Muhammed Han, ordusu ile birlikte Küçük Muhammed Han üzerine yürüdü. Uzun süren savaşlar netice vermedi ve o yıl kıtlık olduğu için birçok insan telef oldu. Neticede beylerin araya girmesiyle sağ kol yani Kırım vilayeti Uluğ Muhammed'e ve İdil boyu ise Küçük Muhammed'e verilerek sulh yapıldı.[480]

Küçük Muhammed ve Evladı

Küçük Muhammed Han'ın Mahmud Han ve Ahmed Han (1465-1481) adında iki oğlu vardı. Mahmud Han'ın da iki oğlu vardı. Birisi Kasım diğeri ise Abdülkerim Han (1490-1504) idi. Ahmed Han'ın ise Murtaza adında bir oğlu ve Murtaza'nın da AK-Köpek Han (1541-1543) adında bir oğlu mevcuttu.[481]

Uluğ Muhammed ve Evladı

Uluğ Muhammed Han bilâhare Kırım vilayetinden ayrılarak Kazan taraflarına gelmişti. Oralarda Şiban Han neslinden Altunbay Sultan hüküm sürmekteydi. Uluğ Muhammed, hile ile onu bertaraf ederek Kazan ülkesine hâkim oldu.

Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmud Han, onun oğlu Halilek Han ve onun oğulları olan 1-İçim Han, 2-Abdüllatif Han, 3-Muhammed Emin Han kendisinden sonra Kazan ülkesinde hanlık etmişlerdi.[482]

Baş-Timur Evladı

Uluğ Muhammed Han'ın babası İçkili Hasan, onun da babası Çıgay Oğlan idi. Çıgay Oğlan'ın Baş-Timur adında bir diğer oğlu daha vardı. Baş-Timur Oğlan'ın da birisinin adı Gıyaseddin, diğerinin ise Devlet-Berdi

---

[479] ZVn. 66b-68b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.86-90.
[480] ZVn. 70b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.90-94.
[481] ZVn. 70a-b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.94; Ali Celayir, Câmi'ü't-tevârîh, aynı., I.s.159.
[482] ZVn. 70b; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr,s.94.

adında iki oğlu vardı. Gıyaseddin'in hiç evladı olmamıştı. Devlet-Berdi'nin ise Hacı Giray ve Can Giray adında iki oğlu olmuştu. Kongirat Haydar Bek'in yardımıyla han olan Toktamış Han'ın oğlu Cebbar-Berdi Han'ın oğlu Seyid Ahmed Han (1440-1465) bunları öldürmek için aramakta idi. Bu iki kardeş kaçarak Kırım'a gelmişlerdi. Kırım hanları bunlardan Hacı Giray'ın soyundan gelirler.[483]

Ç. Şiban Han Sülalesi

Sayın Han, Deşt-i Kıpçak'ın fethi sırasında Şiban Han'ın büyük muvaffakiyetlerini görerek ona daima iltifatlarda bulunurdu. Şiban Han neslinden gelenler bilahare büyük ve muhtelif şubeleri olan sülaleler kurmuşlardı. Kendileri gibi sonradan sülale teşkil eden Tokay-Timur evladından daima kendilerini üstün tutarlar ve bunun için de üç delil sayarlardı:[484]

1-Cuci Han'ın ölümünden sonra Cuci'nin oğlanları Cengiz Han'ın huzuruna gitmişlerdi. Cengiz Han, Sayın Han'a Altun Busagalı Ak-Orad'yı, Orda-İçen Han'a Gümüş Busagalı Gök-Orda'yı kurdururken Şiban Han'a da Pulat Busagalı Boz-Orda'yı kurdurmuş; fakat Tokay-Timur'a telegen (çadır) bile kurdurmamıştı.

2-Özbek Han, tahta çıktıktan sonra bütün Cuci oğlanlarını, Bacırtuk-Buka'ya boyun eğdikleri için kahrederek Kıyat Astay'a koşun olarak vermişti. Tokay Timur evladı da bu meyandaydı. Hâlbuki Şiban Han evladı Bacırtuk-Buka ile mücadele ettikleri için Özbek Han onlara iltifat ederek ataları Şiban Han'dan miras kalan illerini vererek öz yurtlarına göndermişti.

3-Sayın Han sülalesi sona erince Canı-Bek Han'ın annesi Tay Duğlu Bigüm Hatun, Şiban Han'ın torunlarından Mangıtay oğlu Hızır Han'ı Saray şehrindeki Sayın Han'ın tahtına davet etmişti. Böylelikle Sayın Han'ın sülalesinin kesilmesinden sonra Saray tahtına oturan ilk han Şiban neslinden olmuştu.

Şiban Han'ın üç oğlu vardı. Bunların adları Şaban, Şevval ve Bahadır idi.[485] Şiban Han neslinden sülale teşkil edenler Bahadır'ın neslinden gelirler. Bahadır'ın oğlu Kalpak-Buka, onun oğlu Cuci-Buka, onun oğlu Batavul, onun oğlu ise Melik-Timur idi. Melik-Timur'un altı oğlu vardı. En büyükleri İlik (İlgak), İkincisi Pulat (Fulat), üçüncüsü Canta, dördüncüsü Sevinç Bay, beşincisi Bek-Kondu, altıncısı ise Tunga idi.[486] Canta, Sevinç

[483] ZVn. 70b-71a; Umdetü't-tevârîh, aynı nşr.,s.95-97. Seyyid Muhammed Rıza, Es-seb'ü's-Seyyar, Vr.35a; Hâlîm Giray, Gülbü-i Hânân, s.3.

[484] ZVn. 17b.

[485] ZVn. 51b,73a-b; Şiban Han'ın 12 oğlu vardı. bk. (Şecere-i Türk, RN.nşr.s.189; Şu'ûb-i Pençgâne, VR.114b).

[486] ZVn. 51b,73a-b; Şecere-i Türk, RN.nşr.s.189; Muizü'l-ensâb'da da aynı isimler mevcuttur.

Bay ve Tunga'mn nesilleri devam etmemişti. Daha sonra İlik'in de nesli kesilmiştir. Urus Han zamanında İlik oğlu Kan-Bay, Şibanîler'in başında han bulunuyordu. Toktamış Han, Urus Han ile yaptığı son muharebede onu mağlup ettikten sonra Kan-Bay'ın Yisbuka yaylağındaki yurduna gitmişti. Toktamış, Kan-Bay'a Kıyat Mamay üzerine yürümeği teklif etmişse de Kan-Bay kabul etmemişti. Fakat Kan-Bay'ın amcazadesi Pulat oğlu Arab Oğlan Toktamış Han'ı iyi karşılıyarak ona yardımda bulunmuştu. Bunun için Toktamış han olduktan sonra, Arab Oğlan'ı Şiban Han'a ait illerin başına geçirmişti.[487]

Arab Oğlan'dan sonra Şibanîler'in başına, Arab Oğlan'ın kardeşi İbrahim (Ayba)'in oğlu Süngü Hızır geçmişti. Süngü Hızır'ın Bahtiyar Sultan adında bir oğlu vardı. Hamza Sultan ve Mehdi Sultan, Bahtiyar Sultan'ın oğulları idi.[488]

Süngü Hızır'dan sonra Şiban ilinin başına Bek-Kondu oğlu Gali Oğlan (Ali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed Han geçmişti. Hacı Muhammed Han, Başkurt, Alatır, Mokşı, Mişher ve Bulgar taraflarındaki Tura demekle meşhur mangıt karyelerini zaptederek kudretini artırmıştı. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmud Han'ın zamanı durgun olarak geçmişti.[489]

Mahmud Han'dan sonra Şibanîler'in başına İlik oğlu Kan-Bay oğlu Mahmudek Hoca, han olmuştu. Mahmudek Hoca, Tura vilayetinde oturmakta olan Kongirat ve Secut tümenlerini sürerek bütün Tura vilayetine hâkim olmuştu. Atkucu Tubay Sultan, onun neslindendir. Mahmudek Hoca Han'dan sonra artık İlik neslinden kimse han olamamıştı.[490]

Mahmudek Hoca Han'dan sonra Polat (Fulat) neslinden Ayba oğlu Tuğlu Şeyh oğlu Ebulhayr Han, Şiban ilinin başına han olmuştu. Ebulhayr Han, üç defa taht vilayetini alarak namına hutbe okutmuş; bir defa da Semerkand'ı ele geçirmişti. Şehîd Şahi Bek (Şeybak Han) Ebulhayr Han'ın oğlu Şah Budak'ın oğlu idi.[491] Ayba Oğlan'ın torunu ve Süngü Hızır Han'ın oğlu Bahtiyar Sultan, Ebulhayr'ın ölümünden üç yıl önce Kalmuk savaşında maktul düşmüştü. Ebulhayr Han soyundan gelenler Maveraünnehir ülkelerinde hâkim olarak sülale kurmuşlardı.

---

487 ZVn. 45b-47b,73b.

488 ZVn. 45b-47b,73b.

489 ZVn.48 a-b, 73b.

490 ZVn.48b.

491 ZVn.48b; Şecere-i Türk, RN.nşr.s.190; Mihmannâme-i Buhara, aynı nşr.s.41; Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,II.s.157; Emîr Yahya el-Kazvînî, Lübbü't-tevârîh, Vr.148b. Ebulhayr Han 1413-1469 yılları arasında yaşamış olup Uluğ Bek'in kızı Rebia Hatun ile evli idi. Şeybak Han (1500-1510), Timurîlerin ülkesinin zaptını 1500 yılında tamamlayarak Özbek ilini Maveraünnehir ülkelerine indirmişti.

Ebulhayr Han'ın ölümünden sonra yerine Arab Oğlan neslinden Yadigâr Han geçmişti. Yadigâr Han'ın oğlu Berke Sultan, Edigü Bek'in torunlarından Vakkas Mirza'nın kız kardeşi ile evli idi. Yadigâr Han'ın han oluşunda Vakkas Mirza'nın da yardımı olmuştu. Yadigâr Han'ın neslinden gelenler, Harezm'i zapt ederek bu ülkenin hâkimi olan sülaleyi tesis etmişlerdir. Yadigâr Han'ın İmin Han, Hasan Kulu, Berke Sultan ve Bilkiş Sultan adında oğulları vardı.[492] Yadigâr Han'ın torunu ve Berke Sultan'ın oğlu İlbars Han Harezm ülkesini fethederek han olmuştu. Sultan Gazi Sultan adında bir oğlu vardı.[493] Sofyan Han, Bucuga Han, Avaneş Han ve Kahıl Han (Hulleda İmin Han'ın oğulları idi; sıra ile han olmuşlardı.[494] Bilkiş Sultan'm da Sultan Hacı Sultan adında bir oğlu vardı.[495]

Bek-Kondu Evladı

Bek Kondu oğlu Gali (Ali) Oğlan oğlu Hacı Muhammed Han'ın 1-Akı, 2-Şeybak ve 3-Mahmud adında üç oğlu vardı. Şeybak, babasından sonra onun yerine geçmişti. Şeybak'ın da üç oğlu vardı: 1-Ak Kurt, 2-Ak Muhammed, 3-Bubay. Ak Muhammed babasının yerine geçmişti ve Aybak, Akı, Mamuk, Musa ve Çaluş adında beş oğlu vardı. Aybak babasının yerine geçmişti. Onun Murtaza Sultan, Sarı Sultan adında iki oğlu olmuştu. Murtaza Sultan, babasından sonra Tura vilayetindeki Şibanîlerin başına geçerek, Engirek ve Sunak'tan Maveraünnehir'e kadar Tura ve Elif yurdunda han oldu. Murtaza Han'ın Ahmed Giray, Küçüm Han ve Cıylu Sultan adlarında üç oğlu olmuştu. Babalarının vefatından sonra yerine geçen Küçüm Han, büyük ve kudretli hükümdar olmuştu. Hâkimiyeti, Türkistan, Otrar ve Tayboğa yurduna kadar bütün Kazak yurtlarını içine alıyordu. Ali Han, Memiş Sultan, Kıtay Sultan, Muhammed Kal Sultan, Cavak Sultan, Hacim Sultan, İşim Sultan ve Altunay Sultan adında sekiz oğlu vardı.[496] Küçüm Han'dan sonra[497] yerine büyük oğlu Ali Han geçmişti. Onun zamanında İl bozuldu ve Ruslar, bütün Başkurt, Alatır ve Mokşı yurtlarını zaptettiler. Ali Han'ın Cansüvar, Hansüvar ve Arslan adında üç oğlu olmuştu. Bunlardan Arslan Han Rusların idaresinde kalmış; diğer ikisinin

492 ZVn.51a; Ebulgazi'ye göre Yadigâr Han'ın oğulları Abak, Eminek, Berke Sultan ve Ebulek idi. Hasan Kulu Han (1527-1529), Ebulek'in oğlu olarak zikredilmiştir. bk. (Şecere-i Türk, RN.nşr.s.213-214); İskender Münşiye göre, Bilkiş Sultan, Şah İsmail'in ölümünden (930/1523) iki sene sonra vefat etmişti.

493 ZVn.51a; Şecere-i Türk, RN.nşr,s.212. İlbars Han 1516-1526 yılları arasında Harezm'de hanlık yapmıştır.

494 ZVn.51 a; Sofayn Han 1529-1533, Bucuga Han 1533-1536, Avaneş Han 1536-1538 ve Kahıl Han 1539/40-1552 yıllarında hanlık etmişlerdir. Ötemiş Hacı Tarihi'nin telifi tamamlandığı sırada Kahıl Han hâlen hayatta idi. Agatay han (1552-1556) daha tahta çıkmadığı için zikredilmemiş.

495 ZVn.51a; Şecere-i Türk, RN.nşr.s.213.

496 ZVn.74a-b; Ali Celâyir, Câmi'ü't-tevârîh, aynı nşr.,II.,s.155-156.; Ebulgazi'de nesepnâme hatalıdır. bk.(RN.nşr.s.183-184).

497 Küçüm Han'ın ölümü 1598 ile 1600 yılları arasındadır.

büyük olanı Hansüvar, küçük kardeşi Cansüvar'ı yanına alarak Kırım vilayetine Muhammed Giray Han'ın yanına gitmişti.[498] Muhammed han ona üç karyenin gelirini siyurgal etmişti. Burada son günlerini geçirirken oğlu Harezm lakablı Ahmed Giray, Muhammed Han'ın kardeşi Şâhin Giray'la birlikte kazak olmuşlardı. Nihayet Ten Irmağı boyunda kazaklık yaparken Hankerman'da ölmüşlerdi.[499]

---

[498] Buradaki III.Muhammed Giray Han (1622/3-1627/8)'dır.
[499] ZVn. 74b-75a.

Dördüncü Bölüm

ÖTEMİŞ HACI TARİHİ METNİ

(Ia) *Bismi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm*

Ḥamd-i nā-maḥdūd s̱enā-i nā-maʿdūd[500] ol pādişāh-ı maʿbūdġa kim ʿālemni ve ādemni yoḳdın bar ḳıldı ve ʿademdin vücūdġa keltürdi. Maʿlūm[501] bolġay kim bu ḥaḳīr-i faḳīr Ötemiş Ḥācı ibn Mevlānā[502] Muḥammed Dōstī Ḥażret-i Ḫāḳān maġfūr maḫdūm Yādigār Ḫān ḫānzādesiniŋ ḫān zāt bende-i vezīrleri ve ḳadīm ḫidmetkārlarındın turur. Ol maḥalde Ḥażret-i Sulṭānü'l-aʿẓam ve'l-ḫānü'l-mükerrem el-maġfūr bi-ʿināyeti'l-meliki'l-mennān Ebu'l-manṣūr Yılbars Bahādır[503] Ḫān ṭāballāhu s̱erāhu ve ceʿale'l-cennete mis̱vāhu ḫidmetlerinde bolur irdim. Çün bular Çengiz Ḫān nebīreleri bolup irdi ve men bu ḫānedānnıŋ niʿmeti birle ferverde irdim ilāḫr. **(Ib)** Tevārīḫler ki kördüm bularnıŋ bir azraḳınıŋ atları bitiklik irdi ve bes ne iş birle ve ne keyfiyyet birle ḫān bolġanları mezkūr irmes irdi ve köprekiniŋ atları hem mezkūr irmes irdi. Çün maŋa dāʿiye-i evvel irdi kim bularnıŋ aḥvālidin kemā ḥaḳḳa bilsem cihetdin ötrü kim filān kişi ḳarı sözini yaḫşı bilür tiseler elbette andın barıp taḥḳīḳ ve teftīş ḳılur irdim ve ʿaḳl terāzisiġa muvāzene ḳılıp maʿḳūlın ḫāṭırımda kizlep nā-maʿḳūlın ber-ṭaraf ḳılur irdim. Andaġ boldı kim her meclisde ḳadīm pādişāhlar sözindin söz keçip müşkili vāḳiʿ bolsa biz faḳīrdin kelip teftīş ve taḥḳīḳ ḳılur boldılar ve men bu soḥbetler birle meşhūr boldım ve bes bu es̱nāda[504] ḥazret-i ʿalī ḫān **(IIa)** memleket-penāh-ı ẓılullāh sürūr-ı selāṭīn-i zamān ve her bir maʿreke-i meydān ḫilāfet taḫtınıŋ Keyḫusrevi ve şecāʿāt meydānınıŋ Rüstemi ol ki meydān içre bir kün rüstemī destān irür Sır Deryā'sınça Selāṭīn-i Şāh es-Sulṭān irür tā cihān barınça bolġay. Ol şerīf ẕātınıŋ maʿden-i cūd u kerem hem membaʿ-ı iḥsān irür ḫalledallāhu taʿālā mülkehu ve eyyede sulṭānehu. Tamġa. Dāʿiye boldı kim Yuci Ḫān oġlanlarınıŋ aḥvālāt ve keyfiyyātları ve tertīb birle kimdin kim soŋ kim ḫān bolġanları tā bu vaḳtġa tegi ve ne iş bile ve ne keyfiyyet birle aralarında ne türlük uruşlar ve ne türlük mācerālar bolġanın barçasın maʿlūm ḳılıp ḫāṭırlarında saḳlarġa raġbet ḳılıp ol cihetdin bu faḳīr-i ḥaḳīrni carlatıp keltürüp andaġ ʿināyet-i şefāʿat ḳılıp bolur; aḥvāl ü

---

500 T. نا معدود : معدود
501 T. معلوم : معلم
502 T. مولانا : مولانه
503 T. بهادر : بهاتیر
504 T. اثناده : اسناده

keyfiyyātlarındın sorar irdi. Çün ḥikāyet köp irdi. Kördiler kim işitmek bile żabṭ[505] ḳılmaḳ bolmas. Āḫir ḥükm ḳıldılar kim menge bu ḥikāyetlerni (IIb) kitābet ḳılıp beriŋiz tip. Çün faḳīr alarnıŋ bendezādeleri irdim; ḥükmlerini özge ḳıla almay bī-iḫtiyār bu emr-i ḫaṭırni iḫtiyār ḳıldım. El-me'mūr maʿẕūrsa ġaraż bu muḳaddemātdın ol turur kim bu nüsḫanı ḥaḳīrdin oḳıġan ve işitgen ʿazīzlerdin uluġ ve kiçikdin yārānlardın iltimās oldur kim bu sözler bu ḥikāyet ki bu nüsḫa bitildi hīç defterde ve hīç tevārīḫde yoḳ turur. Barçasın işitmek birle[506] bitip turur men. Meşhūr turur kim ḳulaḳ işitgen söznüŋ köpreki yalġan tirler. Nāġāh eger ḫaṭāsı ġalatnı çıḳarıp ḫaṭāsını rāst ḳılsalar taḳı faḳīrni bu işim me'mūr maʿẕūr bilseler ʿindallahda żāyiʿ bolmaġay. İnnellahe lā-yażīʿu ecra'l-muḥsinīn. **(1a)** Emdi keldi Çingiz Ḫān tevārīḫine. Aḳ Ḫāndın ṣoŋra Şayın Ḫānnıŋ altun taḳlı aḳ ḫānedānı salıp köçmedi. Şayın Ḫānnıŋ nesli Berdi Bekdin kesildi. Berdi Bekniŋ atası Cān Bek Ḫān dirler merḥūm ve maġfūr seḳallāhu ṡerāhu ceʿale'l-cennete miṡvāhu raḥmetli ʿazīz-i muʿaẓẓam ve mükerrem ʿindallah ve'n-nās Cānbek Ḫān ʿaleyhi'r-raḥme ve'l-ġufrān anıŋ efendisi şeyḫu'l-aḳṭāb ve 'andelībü'z-zamān Saʿdeddīn Efendi ʿaleyhi'l-ġufrān ve Cānbek Ḫān anıŋ atasıdın açġan[507] Özbek Ḫān ve anıŋ atası Toġrul ve anıŋ atası Münge Temir Külük Ḫān ve anıŋ atası Toġan ve anıŋ atası Şayın Ḫān anıŋ atası Yuci anıŋ atası Çingiz Ḫān anıŋ atası Yesüge Bahādır anıŋ atası Berbeyan Bahādır anıŋ atası Ḳabul Ḫān anıŋ atası Tümene Ḫān anıŋ atası Baysuŋur anıŋ atası Ḳaydu Ḫān anıŋ atası Dutu Ḫān **(1b)** anıŋ atası Bedencü anıŋ atası Ḳacu Mergen anıŋ atası Togan Çolpan anıŋ atası Ḳara Maral anıŋ atası Kök Ḫān anıŋ atası Oġuz Ḫan anıŋ atası Ḳara Ḫān anıŋ atası İtip Baḳır anıŋ atası Yāfeṣ anıŋ atası Nūḥ ʿaleyhisselām ve Çingiz Ḫānnıŋ mevlūdı beş yüz ḳırk toḳuzda doŋuz yılı ḳurbān bolġandır. Atasıdın taḳı doŋuz yılınıŋ āḫirinde ḳalıpdır ve seksen yaşında vefāt ḳılıpdır. Atasıdın on üç yaşında ḳaldı. Ol ḳavm eyler kim atası anası Yesugey Bahādırdın ḳalġan leşkerilen ḫidmetkār perākende bolġan tip ve Çingiz Ḫānnıŋ aḥvāli taḳı ḫayli ʿibret bilen kiçer idi. Çünānçe nevbet Salcut ḳavmi furṣat yapıp ḳılġandurlar. Ḥaḳ Taʿālā aŋa maʿrażalarıdın ḫalāṣ ve necāt bergendür. Ve çün Ḥaḳ Taʿālānıŋ taḳdīri andaḳ iŋendür. Ezel-i ezelde kim ʿālem pādişāhı bolġay mürūr-ı eyyām bilen tapıp turur. Ol cihetdin kim meşaḳḳat ve teşvīş bilen tapġan devlet ve pādişāhlıḳ lezzeti bilen ol uluġ niʿmet-i āsāyiş ḳadri bilip şükrgüzārlıḳ becāy keltürgey ve çün ʿālī mertebege teyse ehl-i ʿālemni birbirin ol mertebe maḳāmıda saḳlay alġay. Bā-vücūd **(2a)** kim żaʿīf-ḥāl ve meşaḳḳatlıġ idi ve

505 T. ẓabṭ
506 T. bular / bolar
507 ZV. açılġan

andaġ zaḫmet ve ḳatıġlıġ tapar irdi. Muḫkem bahādırlıḳ[508] ve taḥammüllük ve be-ġāyet ʿāḳil ve hünermend ve ṣāḥib-i tedbīr ve keremlig ve seḫāvetlıḳ idi. Çünānçe eṭrāf-ı cānibġa meşhūr bolup idi ve anıŋ mihr ve maḥabbeti ve ḳavm ḳardaşları köŋlinde peydā bolup ve anıŋ sarı meyl ü rağbet kılup irdiler. Tā ḳavī- ḥāl ve ḥaşmetlıḳ ve şevketlıḳ bolup dōstların muẓaffer ve manṣūr ḳılıp ve düşmenlerin maḫẕūl ve maḳhūr ḳıldı. Anıŋ üçün kim eks̱er ata ḳardaşları aŋa ḥased itip köre almaslar; ʿalelḫuṣūṣ ki hemsāye idi ve yurtları birbiriŋe yavuḳ idiler. Cümle zaḥmet dutar idiler. Çingiz tā alarnı maḳhūr ve zebūn ḳılıp ḳalġanlarnı esīr ḳılıp bende ve berde ḳıldı. Baʿżılar kim özüŋe yavuḳraḳ idiler alarġa riʿāyet ve merḥamet ḳıldı ve yine baʿżılar kim barıp Oŋ[509] Ḫān kim Kerayit ḳavminiŋ pādişāhı idi ve Çingiz Ḫān bilen anıŋ arasında ḳadīmī dōstluk ve ittiḥād-ı ata oġulluḳ bar idi. Anıŋla bir[510] bolup ittifāḳ bilen ḫān-ı mezkūrġa ḳaṣd ḳıldılar ve yurt maḳāmları taḳı yavuḳ idi. (2b) Niçe mertebe uruş keltürdiler. ʿĀḳıbet Çingiz Ḫān ġālib kelip alarnı niyyet-i nābūd ḳılıp andın soŋ Nayman pādişāhı Tayaŋ[511] Ḫān kim ol dağı niçe mertebe uruştılar, gine ʿadāvet bilen[512] yorur idiler. Alarnıŋ taḳı yurt maḳāmları[513] yavuḳ idi. Anı hem defʿ ḳılmaḳ żarūret bilip alarnı hem makhūr itip vilāyetin musaḫḫar ḳıldı. Andın soŋ Ḫıtay pādişāhı Altan kim beġāyet uluġ ve muġayyir idi. Eks̱er Moġol ṣaḥrā-nişīn Türkler aŋa tābiʿ idi. Çingiz Ḫāndan hem andan mütābaʿat ve muvāfaḳat tamaʿ ḳılur idi. Ammā Ḫıtay pādişāhları[514] ḫān-ı mezkūrnuŋ ebā vü ecdādındın bir niçelerni öldürüp idi. Ol sebebdin alarnıŋ aralarında evvel ʿadāvet ve kīn bar idi. Çün Ḥaḳ Teʿālā Çingiz Ḫān'a ḳuvvet ve nuṣret verdi ve köp çeri aŋa cemʿ oldı; ol mükāfāt özige vācib bilip çerik tertīb birle Altan Ḫān üstige yorup Ḫıtaynıŋ eks̱er memleketin musaḫḫar ḳıldı. Beş yıldın soŋ Tanġut memleketi kim olar taḳı hem yavuḳ idi, musaḫḫar ḳıldı ve ḫātırında bar idi kim yene Ḫıtay ṭarafına (3a) barıp Karacannıŋ ve Kandehardın taḳı ḫāṭırında cemʿ ḳılġay. Ammā Küçlüg Ḫān kim Nayman pādişāhınıŋ oğlu idi ve atasın Çingiz Ḫān uruşup öltürgende Türkistānġa barıp baʿż Moġollar kim Çingiz Ḫānnıŋ düşmeni idiler; aŋa müttefiḳ bolup Türkistān pādişāhı Kür Ḫānnı öltürgen ḫaberi kim ḫān-ı mezkūrġa yetti, Ḫıtay pādişāhnı mevḳūf ḳılıp cedd-i ʿaẓīm bilen yiberip anı maḳhūr ḳıldı. Çün ḫān-ı mezkūrnıŋ leşkerleri kelip Küçlükni defʿ ḳıldı; Sulṭān-ı Ḫarezmīşāhī kelüp tamām Türkistān

[508] ZV bahādırdır
[509] ZV on
[510] ZV yer
[511] ZV Tabaŋ
[512] ZV bilene
[513] ZV maḳām
[514] ZV pādişāhīleri

memleketlerin murādınça aldı ve Çingiz Ḫān ol cihetdin ġayrete keldi ve yene kim yibergen Müsülmān bāzirgānların kim Sulṭān İnalçuk kim aŋa Ġayır Ḫān derler, bī-fikr ve te'emmül irdi. Anları Otrarda öltürüp idi ve ol vāsıṭadın çendān cemʿiyyet ve ġayret Çingiz Ḫānġa ġālib boldı kim Ḫıtay ve Çīn ve Karacannıŋ işin unuttı. Filḥāl Türkistān ve Īrān-zemīnġa ʿāzim boldı ve ol diyārlarnı musaḫḫar ḳıldı. Andın soŋ Ögetay Ḫān Tuluy Ḫānnıŋ ittifāḳı bilen Körel ve Başḳurd ve Bulgar ve Deşt-i Ḳıpçaḳ ve Urus ve Çerkes **(3b)** ve As ve Şimal Dağı memleketlerdin cünūn-ı cenūb memleketi Ḫabeşġaça aldılar. Andın soŋ Ḫıtay vilāyetlerindin ḳalġan vilāyetlerni hem musaḫḫar ḳıldı ve Hülāgü Ḫānġa barıp Bağdād ve Bekr ve Şām ḳılāʿı taḳı özge vilāyetler kim Īrān-zemīnġa müteʿalliḳ turur ve bir yolı Rūmġaça aldı. Çingiz Ḫānnıŋ ḳarīb beş yüz ḫātum ve ḳuması bar idi ve her birini bir ḳavm-i ildin alıp idi. Baʿżıları nikāh bilen ve küni andaḳ idi kim bir memleket yā ḳavm-i il kim musaḫḫar ḳıldı ulca alıp kelip idi. Ammā alarnı kim uluġ ve iʿtibārlıḳ ḫātunı beş iken turur. Bu tafṣīl bilen uluġ ḫātunı Börte Fuçin Ḳonġurat Noyannıŋ ḳızı idi ve ol barça ḫātunlardın iʿtibārlık ve uluġ idi ve andın tört oġul ve beş ḳız bolġandır. Uluġ oğlı Yuci kim tamām Deşt-i Ḳıpçaḳ pādişāhzādeleri ve ḫānları anıŋ neslidir. Andan ayturlar kim ol vaḳt kim Çingiz Ḫān Merkit bilen uruştılar ve Merkit ḳavmi ġālib kelip Börte Fuçiniŋ kim Yuciġa ḫāmile idi esīr ḳılıp Oŋ Ḫānġa birdi. Ammā Oŋ Ḫān anı ḥurmet ḳılup ʿazīz ve mükerrem saḳladı. Anıŋ üçün kim Çingiz Ḫānnı oġul dip idi ve ḫānnıŋ atası **(4a)** bilen taḳı ḳadīmī dōstlıġı var idi. Anıŋ bikleri ayıttılar kim Börte Fuçinni nikā almaysen. Ol cevāb didi kim meniŋ kelinim bola; niçük ḫıyānet közüm bilen baḳġay men ve Çingiz Ḫān bu ḫaberi işitti Celāyir Sibanı yiberüp Börte Fuçinni tiledi. Oŋ Ḫān taḳı Celāyir Sibaġa mürāʿat ḳılup anı tapşurdı. Çün Çingiz Ḫān ḫidmetiġa ḫādim bolardı; bu yolda Yuci vücūdġa keldi ve yolı ḫaṭarlıḳ üçün beşik tapmadı. Celāyir Siba bir pāre unı yumşaḳ ḫamīr ḳılup anı ḫamīrġa çulġap itke salup aʿżāsın āzürde ḳılmadı; alup bardı. Ol sebebdin kim Yuci yolda[515] bolup idi; atın Yuci koydılar. İkinçi oğlı Çaġatay kim Türkistān vilāyeti anıŋ ibtidāsıdın Amu suyınıŋ intihāsıġa üç yıl ḫānlıḳ ḳıldı ve Mutekin Ḫān anıŋ uluġ oğlıdır ve Ḳaydu Ḫan diye baʿżı selāṭīn kim ḥudūdlarda bolurlar Ögeday Ḫannıŋ[516] nesli turur. Dördünçi oğlı Tuluy[517] Ḫān kim laḳabı Öyke Noyan ve Uluġ Noyan ikendür ve Çingiz Ḫān anı nöker dir ikendür. Ekṣer evḳāt Çingiz Ḫānnıŋ ḫidmetinde bolur ikendür. Uruşlarda taḳı ekṣer hemrāh ikendür ve Tuluy dip Moġol tilinçe küz küni dirler. Meŋgü Kaan, Kubilay Kaan, Hülāgü Ḫān, Arıḳ **(4b)** Buḳa anıŋ oġlanları turur. Ve Timür Kaan bilen

---

[515] ZV yerde

[516] ZV anıŋ

[517] ZV Turdı

pādişāh-ı İslām Ḳazan Ḫān taḳı anıŋ nesli turur ve Çingiz Ḫānnıŋ dört oğlı barçaları ʿāḳil ve kāmil ve bahādır ikendür. Çünānçi Çingiz Ḫān biklerniŋ ulus ve sā'ir ḫalḳınıŋ alıda[518] maḳbūl ve pesendīde ikendürler ve Çingiz Ḫānnıŋ vilāyetine dört rükün dirler ikendür ve dört külük dir ikendür ve yene beş ḳızı kim Börte Fuçindin bolġandır ve anıŋ yene uluġ ḳızınıŋ atı Ḳoçı Beki. Evvel anı Oŋ Ḫānnıŋ oğluġa digendür. Buluşa almay ḫāṭır-māndelıḳ ḳılup Ebkirat Kün Buġa Küregenġa berdi. İkinçi ḳızı kim atı Çeçken idi; Urast ildin Turalçı Küregenġa berdi. Üçünçi ḳızı kim atı Tumalun idi; anı Kongrat pādişāhı Küregenġa berdi. Her niçe kim köpüniŋ atı küregendir; ammā anıŋ atı hem küregendir. Beşinçi ḳızınıŋ atı Elyanun idi; anı Olḳunot ilidin Tacur Küregenġa berdi. Çingiz Ḫānnıŋ atasıġa ḳardaş bolurdı ve ḫan bu ḳızını özge ḳızlarından ʿazīzraḳ körür idi. Bu beş ḳızı bile köplerniŋ ḥikāyeti bisyārdır ve Çingiz Ḫānnıŋ ikinçi ḫātunınıŋ atı Ḳulan Ḫātun Merkit ilindin Tayir Usunıŋ ḳızı idi kim il **(5a)** bolġandın soŋ ḥakīm bilen keltürüp idi ve andıŋ bir oğlı belürür idi; atı Külgen ve anı dört oğlı mertebesinde körer ikendir. Üçünçiniŋ atı Yesügen[519] Ḫātun Tatar ḳavmidin ve andın bir oğlı boldı [atı] Uʿavur[520] [irdi]; yigit igeç öldi. Törtünçi Könci Ḫātun Ḫıtay pādişāhınıŋ ḳızı meşhūrdur kim şekli yoḳ ikendir. Ammā ol cihetdin kim atası uluġ pādişāh ikendir; aŋa iʿtibār ve ḥurmet ḳılur ikendir ve hīç ferzendi bolmaġandır ve Arıḳ Böke zamānıġa ḥaddça ḥayāt ikendir. Bu ḫātunnıŋ ordasında Yanḳutay atlıġ bir Ḳırḳız bar ikendir kim beġāyet muʿteber ve meşhūr bolġandır. Beşinçi ḫātun Yeksülün Yesügeniŋ Tatar ḳavmidin. Bu beş ḫatundın başḳa Çingiz Ḫānnıŋ yene hem ḫātunı köp idi. Baʿżı selāṭīn ḳızların mis̱l-i Oŋ Ḫān; ammā ḫayli iʿtibārları yoḳ idi. Çingiz Ḫān oğlanları Yuci ve Çaġatay ve Ögetaynı yibergen ḥikāyeti: Çingiz Ḫān Buḫārā ve Semerḳandı fetḥ ḳıldı. Cibe ve Sübüday Bahādır ve Togaçarnı Ḫorasān ve ʿIrāḳ yolı bilen Sulṭān **(5b)** Muḥammed[521] Ḫārezmşah arḳasıġa yiberip özi Ḳarşıda yayladı. Çün Māverāünnehr biküllī fetḥ bolup Ḫārezm ortada ṭınābı kesilgen çadır dik yatıp[522] idi. Anıŋ taḳı fetḥ içün uluġ oğlı Yuci bilen Çaġatay ve Ögetaynı sapansız bī-ḥisāb çerik bilen on ḳolın taḳı hemrāh ḳılıp yiberdi ve Ḫārezm Aḥmar Bik digen Ḫārezm şāhnıŋ ḳarındaşları[523] bar idi ve Buḳa Pehlivān ve Ḥācib ve yene baʿżı serdār hem bar idi. Bir kün bir azraḳ yaraḳsız kişi yavuḳ yiberdiler. Ḫayāl ḳıldılar kim leşker hem yorur atlıġ yayaġı bilen ḳalʿadın çıkıp ḳavladılar taḳı aṣlā uruş ḳılmay ḳaçar idiler. Bāġ-

---

[518] ZV alıd
[519] ZV Süyügen
[520] ZV Uçav (?)
[521] ZV Maḥmūd
[522] ZV tatıp
[523] ZV ḳarındaşların

ı Ḫurrem kim Ürgençniŋ bir yıġaçında bolur, aŋaça ḳavdılar. Yaraḳlıḳ kişi dīdārnıŋ arḳasıdın çıḳıp ortaġa alıp ḳarīb yüz miŋ kişi ḳatl ḳıldılar ve şehrniŋ dervāzesidin Tennūre digen yergeçe ḳavıp barıp namāz-ı şāmġaça muḥkem uruş ḳılıp bīgāne çerik öz yerige bardı. Yene taŋlası yıġılıp keldiler. **(6a)** Şehzāde Yuci[524] Çaġatay ve Ögetay şehr tegresin ḳapay tüşti. Yiberdiler ve il bölik inḳıyād ḳılıŋ didiler. Ḳabūl ḳılmadılar ve uruşda beceyyid eylediler. Çünānçe üç miŋ mertebe destgīr[525] ḳıldılar. Ve yene beceyyidrek ve delirek boldılar ve Yuci bilen Çaġatay ve Ögetaynıŋ aralarında nāmuvāfıḳlıḳ peydā boldı. Ol cihetdin Ḫorzemniŋ çerigidin köp kişi öltürdiler kim alarnıŋ süŋekindin yıġılan lāşeler henūz Ürgençniŋ ḳadīmī şehrniŋ tegresinde bar turur. Yeti ay boldı şehrini alabilmediler ve Çengiz oġulların Ḫorzemġa yibergendin elçisinüŋ ḳarşıġa kelip bir neçe anda olturup Tirmiz barıp andın Belḫ barıp Belḫni musaḫḫar ḳılıp andın Ṭayḫanġa barıp kapap öltürüp eyledi kim oġullarındın ilçi kildi kim Ürgençni alıp bolmadı dir.[526] Leşker köp telef boldı. **(6b)** Çengiz Ḫān bu haberni işitti; bisyār āşüfte boldı. Yarlıḳ kim Tuluy barıp leşkerge serdār bolsun ve anıŋ sözindin aġalar tecāvüz ḳılmasun. Yarlıġ neçe sivinçe Tuluy bardı ammā çün bisyār ʿāḳil ve zīrek idi. Aġalarġa ḫizmet tutup çerig meṣāliḥin mühim tigürüp leşker bilen ittifāḳ ḳılıp uruş keltürdiler ve hemol kün oḳ ʿalemni bārūġa çıḳardılar ve ḳaduralar bilen nefṭ oṭın maḥallātġa saldılar ve Moġollar muḥkem uruş ḳılur idi ve maḥalle maḥalle ve saraylarnı alıp köydür idiler. Tamām şehrni yeti künde aldılar ve ḫalāyıḳnı tüzge sürdiler ve ḥirfetkār bilen pīşekārlardın yüz miŋ kişini ayırıp maşrıḳ vilāyetleri ṭarafınġa yiberdiler ve cevān ḫātunlar bilen oġlanları esīr kildılar ve özgesin üleştiler. Her bir kişige yigirmi tört kişi tegeri bar tep ḳatl **(7a)** ḳıldılar. Moġol çerigi illig[527] miŋ köprek idi. Ve Çengiz Ḫān çün Ḥażreti şeyḫu'l-meşāyiḫ ḳuṭbü'l-evliyā Necmeddīn Kübrā raḥmetullahnıŋ āvāzasın işitip idi. Ve anıŋ aḥvālin bilip idi. Ḫaber berdi kim men Ḫarezmni ḳatl ḳılur men; ol büzürg o aradın çıḳsun ve bizge kelsün. Şeyḫ raḥmetullahi ʿaleyh cevāb aytdılar kim yetmiş[528] yıl bular bilen sebeb ḳılıp men, ḥālā kim bularġa ibtilā müteveccih boladır. Bularnıŋ arasındın çıḳmaḳ mürüvvetdin yıraḳ ve fütüvvetdin ḳıraḳ bolġay. Şeyḫni ölükler arasındın tapmadılar ve tevārīḫ-i Çengiz Ḫān ʿaleyhi'r-raḥmet tavışġan yılınıŋ evvelinde ara ayında altı yüz on beşde toŋuz yılı ṣafer ayında Türkistān vilāyetiŋe ʿazīmet ḳıldı ve Īrān-zemīnġa ve altı yılda musaḫḫar ḳıldı ve yedinçi yıl kim ṭavuḳ yılı bolġay ordalarıġa keldi ve yene işitti kim Taŋġut yaġı boldı. **(7b)** Anı fetḥ

524 ZV kāşezāde Yuci
525 ZV desgīr
526 ZV dur
527 ZV ilnig (اپلنيك)
528 ZV yetmiş miŋ yazılıp miŋ üzerine çizgiler çekilmiş (silinmiş).

ḳıldı ve yene toŋuz yılı vefāt boldı kim yetmiş iki yıl bolġay. Ve Taŋġut vilāyetin alġandın soŋ tubay uluġ ḳurıltay ḳılıp toḳuz pāyelıḳ aḳ ṭuġ tikip Çengiz Ḫānlıġı muḳarrer boldı. Bars yılı altı yüz üçde devlet bilen taḫtında olturdı. Çengiz Ḫān Tazik vilāyetin fetḥ ḳıldı. Meçin yılı altı yüz yigirmide bir ḳış bilen bir bahārnı yolda ḳılıp selāmet bilen ordalarıġa keldi. Ve tavuḳ yılı kim altı yüz yigirmi birde bolgay Taşin vilāyetin kim anı Taŋġut dirler, ʿazīmet ḳılıp Çaġataynı buyurdı kim ordalarnıŋ arḳasında bolġay. Ve Yuci vefāt ḳılıp idi ve Ögetay hemrāh idi ve Tuluy Ḫān Serḳuḳın Bengige ile çıḳġan cihetdin bir neçe kün kīn ḳılıp idi. Ol daġı kelip ḳoşuldı ve ol künlerde Ögetay Ḫānıŋ oġlanları Künay ve Küyükni yoldın ḳaytarur bolġanda biyler aytıp turur kim bularġa hīç suyurġalnıŋ bolur mu? Ḫān aytıp turur **(8a)** kim hīç tasam yoḳ turur; her ne bolġan vilāyet Tuluynıŋ turur, ol bilür. Tuluy Ḫān alarġa ḫilʿat ve teşrīf berip turur. Tuluyçaknıŋ ceddi şaḫne-i hezārnı Çengiz Ḫān Küyükge berdi ve ayttı kim seniŋ vetecin[529] bar; ol seniŋ üçün aş tertīb ḳılur. Çengiz Ḫān Taŋġut vilāyetige eks̱er şehrlerni aldı. Mes̱el: Ḳamçud, Secud, Tacud, Urumi. Ve Şidurḳum kim Taŋġut pādişāh idi; Dayır Kubad digen kim alarnıŋ pāyitaḫt idi ve illig tümen leşker bilen utru çıḳdı[530] ve deryādın su çıkıp ol cönke süzlep idi. Çengiz Ḫān buyurdı kim bir bir pāy ḳılsunlar; tā muz üsti bilen barup ḫaṭā ḳılġay. Bisyār köp kişi ḳatl boldı. Çünānçe üç ülüg başı bilen turup idi. Andaḳ maʿrūf turur kim her on tümen ülügdin bir ülüg başı bilen turar ve Şidur(ḳu) ḳaçıp **(8b)** şehriġa bardı ve Çengiz Ḫān ayttı kim bu kim bundaḳ şikest taptı; min baʿd aŋa ne ḳuvvet bolġay tip aŋa iltifāt ḳılmay aŋa özge şehr vilāyetlerni alıp Ḫıtay ṭarafıġa barıp it yılınıŋ bahārıda altı yüz yigirmi ikide On Talanġa yitgende nāgāh bīḫużūr boldı ve Coçı Kasarnıŋ oġlıdın sordı kim şehzādelerdin kim bar? Ögetay ve Tuluy yaḳın dururlar mu yā yıraḳ mudurlar? Alarġa kişi yiberip alıp keliŋ. Barıp carlap keltürdiler. Tün Ögetay bilen Tuluy keldi. Biklerige ayttı kim meniŋ oġullarım bilen ḫalvet sözüm bar; sizler bir zamān yıraḳraḳ turuŋlar. Çün bikleri ve il yıraḳ turdılar; oġlanları bilen ḫalvet ḳılıp naṣīḥat itip didi kim, oġlanlarım menge āḫiret seferi yaḳın turur ve men sizler üçün vilāyetleri kim orta yerdin her ṭarafı bir yıl çıplaḳ yol turur; tayyār ve müheyyā ḳılıp bara turur men sizler kim vaṣiyyetim ol turur **(9a)** kim düşmānlarıŋıznıŋ defʿinġa ittifāḳıŋız bir bolsun tā vilāyetdin ve leşkerdin behremend ve fāyidemend bolġay siz. Ögetay Ḫānnı uluġ biliŋ ve sizle(r) vilāyetleriŋizġa barıŋız kim ve il ulusı işi muʿaṭṭal bolmasun. Men tiler men kim meniŋ vefātım ivde bolġay; nīgū nāmūs üçün yorır men. Meniŋ yasaḳımnı özge ḳılmaŋ; Çaġatay munda ḥāżır yok turur kim meniŋ

---

[529] ZV وتجينك (?)

[530] ZV çıkd (جقد)

sözümni özge ḳılıp vilāyetġa taʿarruż ḳılġay dip alarnı yerlik yerlerige yiberip özi Teŋyas ṭarafınġa müteveccih boldı. Ol[531] vilāyetniŋ ḥākimleri ve pādişāhları kelip ve muṭīʿ olup aydılar kim Cörceġa yettiler. Cörce[532] pādişāhı peşkeşler bilen elçi yiberip bir ṭabla mervārīd hemrāh yiberdi. Çünānçe ḫān öz mervārīdlerni tamām leşkerge üleşti ve ḳalġanın saçtılar. Henüzça ol yerde mervārīd yaʿnī inçi taparlar. Andın soŋ Şidurḳu kim Taŋġut **(9b)** pādişāhı bolġay; andaġ maṣlaḥat kördiler kim Çengiz peşkeş ve tuḥfe berip yaz aş severin digeyler. Bir ay mühlet tiledi; peşkeş yıraḳ ḳılur; ḳabūl ḳıldılar. Ammā Çengiz Ḫān ol ḫastalıḳdın olarn tanıp biklerige naṣīḥat ḳıldı kim meniŋ işim andaġ vāḳiʿbolsa zinhār kim iẓhār ḳılmaŋ ve ḳaṭʿā yaġı sıġı çıḳarmaŋ tā yaġı vāḳıf bolmaġay ve çün Taŋġut vaʿdege çıḳılsalar alarnı nīst nābūd[533] ḳılıŋ didi ve altı yüz yigirmi üçinde Ramażān ayınıŋ on beşinde dünyādın naḳl ḳılıp vefāt taptı. Bikler taḳı vaṣiyyet ḳılġannıŋ ḳılıp yaşurun[534] saḳladılar tā ol ḳavm çıḳtılar, tamām ḳatl ḳıldılar ve ḫānıŋ ṣanduḳın ordaları ṭarafıġa mürācaʿat ḳıldılar. Yolda kim tapsalar öltürür idiler. Tā ordaġa yettiler; cemīʿ boldılar ve taʿziyet tuttılar. **(10a)** Ve Çengiz Ḫān bir kün av avlap yorurda bir yerde uluġ yılġun diraḫt körüp ol diraḫt aŋa ḫōş kelip ol aġaçıŋ tüpinde tüşüp bir zamān sāyesinde ferāġat ḳılġandın soŋ aytġandur kim meni bu yerde defn ḳılġaylar yaʿnī mü'ebbed[535] eylegeyler; munı yaḫşı nişān ḳılıŋ dip buyurġandur. Taʿziyet bolġanda ol kişiler kim Çengiz Ḫān bilen hemrāh ikendürler, çün bu sözni işitdi, şehzādeler ve bikler ḳabūl ḳılıp aġaç tüpige eltip ḳoydılar. Çengiz Ḫānnı anda yerlegendin soŋ ol bir yer otlaġ taḳı yaġaç köp yer bolup turur. Andaġ kim ḥālā ol yerdin kişi öte bilmes ve ḫānnı defn ḳılġan yerni kişi tapmas. Ḳadīmī ḳoruçılarnı hem dirler kim ol yaġaç bilen ol yerni bile almaydurlar. Ez-bes ki çengāl bolup turur. **(10b)** Çengiz Ḫānnıŋ müddet-i ʿömri bilen sayu ḳılġan keyfiyyet-i ḥālāt ve evḳātnıŋ beyānı. Çengiz Ḫān Yesüge Bahādırdın beş yüz altmış ikide ḳaldı. On üç yaşar idi. Yigirmi yeti yıl kim ibtidāsı sıçḳan yılı bolġay ve iṡnāsı bars yıl. Bu müddetde ḫayli aytu tek iş vāḳiʿ bolmaydur idi. Mufaṣṣal aytılmay. On üç ve yigirmi yeti yıl kim ḳırḳ yıl bolġay ve bu ḳırḳ yılda öz aġa inileri bilen Tayciyut ve baʿż illerni musaḫḫar ve muṭīʿ ḳıldı ve tavışġan yılı beş yüz ṭoksan birde Oŋ Ḫānnıŋ atası Cakiyu bilen Tuŋḳayet kim hem Kerayetdin bolur ilni musaḫḫar ḳıldı ve öz yurtında cemʿiyyet ve ḥużūr bilen ulu yılı beş yüz ṭoksan ikide ḳuvvet tamām peydā ḳıldı. Çünānçe Oŋ Ḫān kim Kerayet pādişāhdın bolur idi,

---

531 ZV ala (الا)

532 ZV Cörġa

533 ZV nāmūt

534 yarşurdan (يارشوردان)

535 ZV mü'ebber

meded tiledi. Kelip İrke Ḳara kim Oŋ Ḫāndın ḳaçup Nayman pādişāhı İnançı Ḫāŋga barıp kösük meded keltürüp Oŋ Ḫānnı ḳavlap vilāyetin alıp idi ve Oŋ Ḫān Ḳara Ḫıtayġa anda hem tura almay Uyġurġa barıp bir neçe öçkü saġıp keldi ve Çengiz Ḫān raḥm ḳılıp köp māl berip çerig yiberip vilāyetin alıp berdi ve mundın burun taḳı On Ḫannıŋ **(11a)** atası anası ḳahr ḳılıp Oŋ Ḫāndın vilāyetin alup ḳavlaġanda Yesüge Bahādır meded ḳılıp himmet tutup vilāyetin bergen turur. Ve bir birin anda dirler ikendür vesselām. Yılan yılı beş yüz ṭoksan üçde Çengiz Ḫān Tokta Bek'i Merkit pādişāhıdır, öltürüp ilin muṭīᶜ ve musaḫḫar ḳıldı ve alġan ulcanıŋ tamāmın On Ḫāŋga berdi. At yılı beş yüz ṭoksan dörtde Çengiz Ḫān öz yurt maḳāmıda idi ve Oŋ Ḫān çün ḳuvvet peydā ḳılıp idi, ḫāndın soŋ seper barıp Merkitni basıp tiler Tokta Bekiniŋ ḫātunıŋ alıp oġlı bilen il ulusm musaḫḫar ḳıldı. Ḳoy yılı beş yüz ṭoksan beşde Çengiz Ḫān bu yıl Oŋ Ḫān bilen Buyruḳ Ḫān Tayaŋ Ḫānnıŋ Ansı Ḳızılbaş digen yerde uruşup ḳaçurdı. Ve Köksü Sapraḳ kim Buyruḳ Ḫānnıŋ çeriginiŋ başlıġı idi, barıp yene çerig yıġıp kelip taŋlası uruştı. Yaḳın bolġanda Oŋ Ḫān ordasında ot yaḳıp özi küç ḳıldı. Ol sebebdin Çengiz Ḫān yendi ve Köksü Sapraḳ bilen Buyruḳ Ḫān leşkeri Oŋ Ḫān süŋige tüşüp Ansınıŋ ivini alıp bir pāre çerigdin hem alup talap berdi. Oŋ Ḫān yene kelip Çengiz Ḫāndın meded tilep tört **(11b)** uluġ muḳarreb bik alıp barıp Buyruḳ Ḫān çerigin Oŋ[536] Ḫān yanı alıp barġanlarnı taḳı alup keldiler. Taḳı Oŋa Ḫānga berdiler. Meçin yılı beş yüz ṭoksan altıda Çengiz Ḫān ol bahārı Sarı Keherde idi. Oŋ Ḫān ittifāḳı Tayciyut bilen ittifāḳ ḳılġan uluslarnı basıp tilep ḳalġanın il ḳıldı. Ve andın soŋ Ḳataġan, Tayciyud, Dörmen, Tatar taḳı baᶜżı iller yıġılıp Çengiz Ḫān bilen Oŋa Ḫānga ḳaṣd ḳılur boldılar. Ve cāsūs kelip Oŋ Ḫān bilen Çengiz Ḫāŋga ḫaber berdi. Barıp ol uluslarnı basıp tilep çapup öltürüp ḳalġanm il ḳıldı. Ol ḳış Oŋ Ḫān başḳa ḳışladı ve Salciyut bilen Tatar taḳı bir neçe ulus Talan Timürde yıġılıp irdi. Çengiz Ḫān barıp ol ilni taḳı tilep muṭīᶜ ḳıldı. Ḳoy yılı beş yüz ṭoksan yetide Çengiz Ḫān maᶜlūm ḳıldı kim İnkiras ve Ḳurilas ve Dörmen ve Tatar ve Ḳataġan ve Salciyut kim rūdḫāneside yıġınaḳ ḳılıp Cacirat ildin Camuḳa Şahan Küz Ḫan kötürüp tururlar. Barıp yetdi. Ḳurġanda barıp Camuḳanı bastı hem ol yerde Ḳongrat kelip il oldı. İt yılı beş yüz ṭoḳsan sekizde Çengiz Ḫān ili Tatar bilen Çaġan Tatarġa bardı. Ahd ḳıldılar. İş bir sarı **(12a)** bolmaġunça ulcaġa bolmaġaylar ve Ubtay Uncı ve Ḳoyḳannıŋ oġlı Engün Taşiniŋ oġlı ḫilāf ḳılıp ulca aldı. Çengiz Ḫān alardın ulcaların aldırıp yazġurdı ve bular bu cihetdin aġrıp öpke ḳılıp Oŋ Ḫāŋga barıp fitne başladılar. Çünānçe aygümüz[537] turur. Ve ol küz Çengiz Ḫān ve Oŋ Ḫān ḫaber taptılar kim Nayman pādişāh buyruḳ ve yene

---

[536] ZV Oŋın

[537] enkümüz (?) انكومز

baʿż ḳavm iller kim aŋa müttefiḳ turur yıġılıp aymışlar ve Çengiz Ḫān bilen Oŋ Ḫān barıp alarnı basıp ḳaçurdılar ve bu ol maḥal idi kim Yuciġa Sengünniŋ ḳızın aytıp ve Sengün, Yuci Ḫānnıŋ ḳızın oġlıġa tilep idi. Ammā ol müyesser bolmaġan üçün alarnıŋ arasında fitne ve ḫuṣūmet peydā boldı ve Sengün Camuḳa Saçanġa örgetür irdi kim Çengiz Ḫānġa ḳaṣd ḳılġıl. Ammā Oŋ Ḫān mā niʿ bolur idi. Toŋuz yılı beş yüz ṭoksan tokuzda Çengiz Ḫān bu yılnıŋ bahārında ordalarında idi ve On Ḫān bilen Sengün ḥīle bilen ḳız berür maṣlaḥat içün tilediler irse menlik içinde māniʿ boldı ve Oŋa Ḫān bilen Sengün Çengiz üstige bīḫaber kelür. Yıraḳ ḳılġanda cāsūs ḫaber ḳıldı ve iki ṭarafdın yasap tisep kelür. Çengiz Ḫān[538] tapılıp Balciyuna digen yaylaḳa barıp bir neçe kün turup On Ḫānġa ḳılġan yaḫşılıḳların kim bir maḥalda ḳılġandur **(12b)** tip yiberdi. Ammā alar ṣulḥ ḳılmadılar; velī Oŋa Ḫānnıŋ baʿż bikler kim könül[539] ḳılıp Çengiz Ḫānġa hemrāh boldı ve Cuci Ḳasar çün ḫāndın başḳa idi, anıŋ evi bilen mālın tilep eltip idiler. Ve ol aç ḫarāb bolup Çengiz Ḫānġa Cuci Ḳasar keldi ve ḫān tilindin ḫaber yiberdi kim men her neçe aġam Çengiz Ḫānnı tiledim, tapmadım; atam meniŋ evimi maŋa berse il muṭīʿ bolur men ve On Ḫān beni ġāfil bulup nāgāh kelip ḳaçurdı ve ol zemistān, Şemān-kehre dige(n) yerde ḳışlap irte yaz evige keldi ve çün mundın burun Salciyut Moġol ve yene baʿż illerni musaḫḫar ve muṭīʿ ḳılıp idi ve öz ḳarındaşları ve cemāʿatları kim Oŋ Ḫānġa barıp idiler; alarnı taḳı il ḳılıp idi ve Oŋ Ḫān kim ḳadīmī pādişāh idi; aŋa ẓafer tapıp ḳaçurdı ve il ulus bilen vilāyetin aldı ve ol yılda Çengiz Ḫān laḳab tapdı; yaʿnī uluġ ve muʿaẓẓam pādişāh dimek bolur; aṣlı atı Temuçin turur; müneccimler bilen baʿż müvezzicler Çengiz Ḫān pādişāhlıġın bu yıl tip tururlar ve bu taḳdīr bilen toŋuz yılı toġmış bolġay ve hem toŋuz yılı atası hem vefāt ḳılmış bolġay ve Moġol tevārīḫinde Nayman pādişāh Tayaŋ Ḫanı öltürgendin soŋ dip **(13a)** tururlar. Sıçḳan yılı altı yüzde Çengiz Ḫānġa Öngüt Alaḳuş Tegin ḫaber yiberdi kim Tayaŋ Ḫān anı meded içün tilep turur kim Çengiz Ḫān bilen uruşġay ve ḫān aġalarnı ve leşkerin yıġıp barıp Tayaŋ Ḫan bilen Merkit pādişāh Ḳabuḳa bilen Ḳataġan, Salciyut ve yene baʿż iller kim aŋa müttefiḳ idiler, basıp talap Tayaŋ Ḫānnı öltürdi. Ol sıġır yılı altı yüz birde Çengiz Ḫān Tanġut barıp Lebeki ve Leylāş şehrin aldı[540] ve Tanġutnı tilep ili esīr ḳıldı. Bars yılı altı yüz ikide Çengiz Ḫān Tapan Ḫān o cemāʿat kim aŋa müttefiḳ idiler; öltürüp talap öz aṣlı yurtı evige mürācaʿat ḳıldı ve beġāyet ḳavī-ḥāl ve zūr bolup irdi; buyurdı kim toḳuz pāyeliḳ aḳ tuġ tikip uluġ ḳuriltay ḳılıp kökcübet tikdi. Menlilik içige oġlı kerāmet daʿvāsın ḳılur irdi ve mundın

---

538 Satır üstünde تبسم yazılmış.

539 Nun ile كونول

540 ZV الدين

burun köp aytıp idi kim bu iḳlīmler pādişāhı kim her birin Kür Ḫān diyler idi, maḳhūr ḳıldı, memleketlerin aldı. Sen hem laḳabıŋnı Çengiz ḳılġıl; yaʿnī pādişāhlar pādişāhı. Barça bikler ittifāḳ bilen ḳabūl ḳılıp bu laḳabnı muḳarrer ḳıldılar. Ve hem ol yıl Buyruḳ Ḫanı taḳı oda tapıp öltürüp vilāyetin ilin tavışḳan yılı altı yüz üçde Çengiz Ḫān ḫaber taptı kim **(13b)** Tanġut yene yaġı bolup turur. Barıp alarnı musaḫḫar ḳıldı. Ve hem bu yıl Ḳırḳız elçi yiberdi; Ḳırḳızdaġı pīşkeşler bilen bir ak sunġur yiberip il muṭīʿ fermānde boldı. Ulu yılı altı yüz (törtde) Çengiz bahārda ivde idi ve ḳış Merkit Toḳta bik ve Küçlük Ḫān kim bu yerde idiler; barıp alar bilen uruş ḳılıp Toḫta uruşda öldi ve inileri bilen oġlanları Uyġurġa bardı ve Küçlük ḳaçıp Türkistān ḫānı Kür Ḫānġa bardı. Yılan yılı altı yüz beşde Çengiz Ḫān bu yıl[541] berāy-ı ḳuvvet Uyġur pādişāhını tiledi ve ilçi yiberdi. Toḳta Bik alarnıŋ ḫaberin ayta keldi ve özi il boldı. At yılı altı yüz altıda Çengiz Ḫān yaz ivde idi. Küz yene Tanġut Şidurġu üstige barıp anıŋ ḳızın aldı. Ḳoy yılı altı yüz yetide Çengiz Ḫān bu yıl bahārdur, kelür an idi ve Ḳarluḳ pādişāhı Arslan Ḫān Uyġur pādişāhı idi ḳutavullıḳġa keldi ve tönüben Ḳuçar Ḳonġrat arḳada ḳaravul taʿyīn ḳılıp küz Ḫıtay[542] ṭarafıġa barıp köp şehrlerin aldı. Meçin yılı altı yüz sekizde Çengiz Ḫān oġlanların her birni bir vilāyet ḳatl ḳılġay ve musaḫḫar ḳılġay, Ḫıtay ṭarafıġa yiberdi. Müyesser boldı. Taḳa ḳoy yılı altı yüz toḳuzda Çengiz Ḫān Ḫıtay pāy **(14a)** taḫtını Çoŋur şehriġa[543] bara alġay. Ḫān, Ḫıtay bikleri bilen kengeç ṣulḥ içün ilçi bilen Könçü Ḫātunnı Çengiz Ḫāna yiberdi. Çengiz Ḫān ol yerdin keyin olturdı ve Altan Ḫānnıŋ şehriġa bardılar kim Ḫıtay bik kün çıḳarıda tutur Çengiz Ḫānnıŋ leşkeri barıp Çengdunı aldılar ve köp bikler ulus il boldı. İt yılı altı yüz onda Çengiz Ḫān bu yıl hem Ḫıtayda idi ve Camuḳa Saçan leşkeri bilen ol biriniŋ baʿż vilāyetġe yiberdi ve Tolun Ḫusrev biyni Balġusunġa yiberip ḫayli vilāyet aldı. Sıçḳan yılı altı yüz on ikide Çengiz Ḫān Mukuli Küya bikni sol ḳol bilen yiberdi kim yaġ(ı) bolġan vilāyetlerni il ḳılġay. Uy yılı (altı) yüz on üçde Çengiz Ḫān bu yıl Ḫıtaydın öz yurtıġa yüzlendi ve Suybiday Bahādırnı Merkitge yiberdi kim arabalarge temür kapladılar ki yolda uluġ muḫkem taġlar bar idi; tā araba sınmaġay ve Toḳuca Bahādırnı hem aŋa hemrāh ḳılıp yiberdi ve Burġul Noyan bilendür. Ol bahārınnı (?) Tumat kim yene yaġı bolup idi, barıp uruşup ḳatl ḳıldılar. Ammā Burġul uruşda öldi. Bars yılı altı yüz on törtde. Çengiz Ḫān Mukuli Küyaŋnı tamām sol **(14b)** bilen taḳı Ḫıtay baʿż leşkerin kim bölüp idi, aŋar suyurġal ḳılıp Küyaŋ laḳab berdi ve Cucidin yiberdi kim Ḳırġıznı yene ḳılġay. Barı il ḳıldı. Tavışġan yılı altı yüz

541 ZV بل
542 ZV ختار
543 ZV شريغه

on beşde. Çengiz Ḫān bu yıl ordalarında cemʿiyyet ḳılıp uluġ ḳuriltay ḳıldı. Leşker yıġıp Tācik vilāyetiġa ʿazīmet ḳıldı. Ulu yılı altı yüz on altıda Çengiz Ḫān yüzlenip İrdişde yayladı ve küz yorup yoldaġı vilāyetlerni aldı. Çün Oturarġa yetti, Cuci Ḫıtay Ögetaynı Türkistān vilāyetiġa ḳoydı ve özi Tuluy bilen Buḫārāġa ʿazm ḳıldı. Yılan yılı altı yüz on yetide Çengiz Ḫān Buḫārānı aldı; hem Semerḳandnı alıp yene baʿż vilāyetlerni aldı ve şehzādeler taḳı Oturarnı alıp keldiler ve Cebe Noyan bilen Sübüday Noyannı Sulṭān-ı Ḫārezmşāhġa yiberdi ve ʿIrāḳ ve Azerbaycannı barıp aldı. Çaġatay ve Ögetaynı Ürgençge yiberdi ve özi Naḫşeb[544] yaʿnī Ḳarşı ve Tirmizge bardı kim deryādın keçgey ve Tuluy ḫatnı ilge iravul ḳılıp Ḫorasan vilāyetleriġa yiberdi ve Tuluy ol ḳış ekṣer ḳalʿanı aldı ve ḫan özi sudın keçip Belḫni aldı ve Ṭay Ḫānġa barıp ḳapadı. At yılı altı yüz on sekizde Çengiz Ḫān bahārında barıp Tay Ḫānnı ḳatl ḳıldı. Tuluy Ḫān **(15a)** tamām[545] leşkerin kim Ḫorasanda vilāyeti bilen aldı ve Çengiz Ḫān ilçi yiberdi kim havā ıssıġ boldı kelüp[546] mürācaʿat ḳıldı ve kelürde Ḳarḳannı tilep çapıp ḳatl ḳılıp ḫan hem Tay Ḫānnı alıp yüz oturġanda ḫizmet keldi ve Çaġatay bilen Ögetay Çengiz Ḫān bilen hemrāh idi. Ammā Cuci barıp il ulusġa idi ve hem ol ḫaber keldi kim Sulṭān Celāleddīn Gaznin ve Sindur suyınıŋ ḳıraġıġa barıp turur. Tutu Koyan bilen müṣāḥib ḳılıp sebeb turur. Çengiz filḥāl leşkeri bilen atlanıp arḳasıdın yorıdı ve anı Sindur suyıdın oŋarıp bilen noyannı kiçe yiberdi ve özi mürācaʿat ḳıldı. Ḳoy yılı altı yüz on toḳuzda. Çengiz Ḫān bu yılnıŋ bahārında Sindu suyınıŋ ḳıraġından mürācaʿat ḳıldı ve Ögetay Ḫānnı Ġaznin ve ol serḥadġa fetḥ ḳılurġa yiberdi. Ol taḳı barıp ol yerlerni alıp ḳatl ve ġāret ḳılıp buraḳan töride (?)[547] ḥāl Çengiz Ḫān ḫizmetiġa keldi ve anda ol yaz yaylan ḳılıp Celāleddīnni ḳavlap barıp Hindūstān vilāyetindin bir neçe alıp bir neçe daruġa taʿyīn ḳılıp keldi. Meçin yılı altı yüz yigirmide Çengiz Ḫān ol yaylaḳdın mürācaʿat ḳıldı. Ḳış yolda bolup bahār ordalarıġa keldi. Taḳı tavuḳ yılı altı yüz yigirmi birde Çengiz Ḫān ordalarında tüşüp. Altı yüz **(15b)** on yetinçi yıl idi kim Tācik vilāyetiġa ʿazm ḳılıp idi. O yaz anda turup küz Tanġut kim neçe mertebe il bolup yene yaġı bolup idi; aŋa barıp Dürişke şehrin ḳapap ün salıp aldı ve ol mülknüŋ pādişāhı Şidurġuva yerni şehridin ellik tümen leşker bilen müṣāf ḳıldı. Üç yüz miŋ ādemi uruşda öldi. İt yılı tārīḫ altı yüz yigirmi ikide Çengiz Ḫān ol yaz Onḳut Ṭalan Ḳodun digen yerde bī-ḥużūr boldı ve Ögetay bilen Tuluy kim anda ḥāżır idiler. Alar bilen ḫalvet ḳılıp vaṣiyet ḳıldı ve Ögetay Ḫānnı uluġ ḳıldı taḳı alarġa ruḫṣat berdi

---

[544] ZV Naḫşet

[545] ZV تمان

[546] ZV كلون

[547] ZV بوراقان توريك

kim buları ta᾿yīn bolġan vilāyetleriġa barġıllar ve özi Teŋyasġa revān boldı. Taŋġut bilen Corġa serḥaddiġa yetti. Corca pādişāhı ilçi bilen ḳıymetlıḳ inçüler yiberdi ve Çengiz Ḫān bolġaynı çerige üleşip ḳalġayın saçtı ve Taŋġut pādişāhı il bolmaḳ içün berā-yı mühlet tilep peşkeş yaraġına meşġūl boldı. Toŋuz yılı altı yüz yigirmi üçde kim yetmiş üç yaşap idi. Çün ecel vāḳi᾿ bolsa vāḳı᾿am pinhā(n) saḳlap ya᾿nī sefī cez᾿u fez᾿ ḳılmaġay- **(16a)** lar, żāhir bolmaġaylar ve bikler bilen çerik tevaḳḳuf ḳılġaylar, tā Taŋġut ili bilen pādişāh çün mī᾿ād vaḳti çıḳsalar barçasın bīkibār ḳatl ḳılgaylar; tā ḫaber yat(ġa) meşhūr bolmaġay. Taḳı il ulus çayḳalmay. Çün Taŋġut va᾿dege keldi, barçasın ḳatl ḳılıp ḫānnıŋ şanduḳın revān boldılar. Yolda āferīdeni kim körer idiler, ḫaber tüşmesün tip ve öltürür idiler. (Altı) yüz yigirmi üçde Ramażān aynıŋ on törtide[548] merḳadin ordalarıġa tigrüp vāḳı᾿a iżhār ḳılıp tört uluġ ordasıda ta᾿ziyet itip ta᾿yīn ḳılġan yerge eltip defn ḳıldılar. Küllü şey'in hālikün ilā vechi lehü'l-ḥukm ve ileyhi turce᾿ūn. Çün Çengiz Ḫān vilāyetlerni fetḥ ḳıldı, bir ṭaraf Baġdād ve bir ṭaraf Hindustān ve yene bir ṭaraf Deşt-i Ḳıpça(ḳ) ve Deryā-yı İdil[549] idi. Bu vilāyetlerni tört oġlıġa üleşdi. ᾿Irāḳ vilāyetin Hülāgü Ḫānġa berdi. Ögeday Ḫānnı öz vilāyetide ḳoydı. Tulı Ḫānnı öz ḳaşıda saḳlar irdi. Çaġatay Ḫānġa Semerḳand ve Buḫārā ve Ḫorasan vilāyetlerini berdi. Ammā Cuci Ḫān barça oġlanlardın uluġraḳ idi. ᾿Aẓīm leşkeri ḳoşup Deşt-i Ḳıpçaḳ vilāyetiġa salgap yiberdi ve atlarnıŋ yemi **(16b)** bolsun tip Hārezm vilāyetni berdi. Çün Yuci Ḫān Deşt-i Ḳıpçaḳ vilayetiġa müteveccih boldı Uluġ Ta(ġ) kim meşhūr turur, aŋa tüşdiler. Bu kū(h) taġ arasında av avladı, çıḳıp idi. Bir bölük maral keyik yolı ḳattı. Anı ḳavalap atarda atdın yıḳılıp boyunı üzülüp vefāt boldı. Çün Yuci Ḫān kim vefāt boldı, āġāz-ı İçen bilen Şayın Ḫān ḥikāyeti. İçen Ḫān birle Şayın Ḫān meşhūrdur. Turalı ża᾿īfesindin turur. On yeti oġul kim özge ża᾿īfelerindin bolup idi, bu İçen birle Şaym ḫānlıḳnı birbirige mürāca᾿at ḳıldılar. Şayın Ḫān kiçik idi. Aġası İçen Ḫānġa aydı kim atam ornıġa hem atam turursin; yat yurtġa bara turur biz ; ḫān bolġıl tidi. Aydı, meniŋ sindin başġa uluġ ikenim rāst turur, atamız seni köp süyüp irke östürüp idi. Bu çaḳġa degerde senin irkelikiŋni muḫallātlarıŋnı çekip turur. Men şāyed kim ḫān bolsam burunḳınıŋ muḫallātlarıŋıznı almaġay men; taḳı aramızda uruş ᾿adāvet bolġay. Sen oḳ seniŋ ḫānlıġıŋġa men çıdar men. Ammā meniŋ ḫānlıġımġa sen çıdamaz sen, tidi ir(se) Şayın aydı kim tigen ne söz bolur; atam yusaḳlı (?) **(17a)** aġam turġanda maŋa oḫşamaz kim ḫān bolġay men dip aġasıġa köp teklīf ḳıldı. Ḳabūl ḳılmadı irse aydı. Bolmasa bir iş ḳılalı. Uluġ babamız Çengiz Ḫān ḳaşıġa baralı men allı men hem

---

548 ZV تورتسيدا

549 ZV عديل

sözümni ʿar(ż) ḳılayın; siz hem sözüŋüzni ʿarż ḳılıŋız. Her ne ḫān babamıznı yarlıḳı bolsa anıŋ birle bolalı tidi irse bu sözni maʿḳūl körüp ḳabūl ḳıldı. Bu bir anadın iki oġul ve taḳı özge anadın toġan ol yeti oġul[550] barçası ḳoşulup uluġ ḫān körişige bardılar. Bular kim ḫān ḫizmetiġa yetişdiler ḫān bularġa örke ṣaldı. Kümüş bosaġalı ordanı İçen Ḫānġa örke ṣaldı. (Temir) bosaġalı boz ordanı Şiban Ḫānġa ṣaldı. Pes üç yerde Şiban Ḫān oġlanları Toḫtamış Ḫān bilen Timür Ḳutlu Ḫān Urus Ḫān oġlanlarıġa faḫr[551] ḳılıp maḳtanurlar. Bizler sizlerdin artuḳ turur biz; evvel bu örke turur. Ayturlar kim atamız Yuci ölgendin soŋ uluġ babamız Çengiz Ḫān ḳaşıġa atalarımız bardılar ise İçen birle Ṣayındın[552] soŋ bizniŋ atamız Şiban Ḫānġa örke ṣaldılar. Sizlerniŋ atalarıŋızge telegen hem tutmadılar tiyürler. Taḳı iki(nçi) ol ürüŋ[553] Ḫān ḳahr ḳılıp Ḳıyat Astayġa uram çeşip barça oġlanları **(17b)** il künleri birle ḳoşun berdi irse taḳı bizni ʿizzet ve ḥurmet ḳılıp ḳılıç çapḳan yurt açḳa(n) ir Şibannıŋ oġlanlarıdır tip iki baġlıḳ ilimizni biri Ḳarlık biri Beyrek turur, ol iki ilni alıp Ṣayın (Ḫān) salġan yurtumızda öz ḥālimizġa ḳoyġandır. Biz ol Cer Ḳutlunıŋ kāşānesiġa taş taşıp kerpiç ḳoyġanda ve taḳı Teŋiz Buġanıŋ eşigide ḳurlap ötegine büküngende ol işlerde biz yoḳ turur biz tiyürler. Üçünçi o kim Ṣayın Ḫān oġlanları Berdi Bik Ḫān tamām boldı irse Cān Bik Ḫān anası Tay Döli Bigim imdi yurt ḫānlıḳ Şiban oġlanlarıġa tiger tip Maŋġitay oġlı Ḫıżır Ḫānnı ündep iltip Saray vilāyetinde Ṣaym taḫtında ḫān ḳıldı. Bes Ṣaym Ḫān oġlanlarındın soŋ ol taḫtında ḫānlıḳ bizge tigendir, dirler. Bu defʿa birle söz bu yerde taḳrīb birle aytıldı. İmdi keldik tebter evvelġı sözniŋ başıġa. Çün Çengiz Ḫān oġlanlarıġa örkeler salıp ol aḫşam süyün ḳalʿanı casap birdi, taŋlası körnüş berdi. Ol iki ḳurı tüzüldi ve bikleri Çöke birle olturdılar. Şulan çekip aş taʿām yegendin soŋ Ṣayın Ḫān ḳaytıp yükündi; taḳı aytdı kim atamız öldi irse **(18a)** atam ornıġa hemān atamdur. Biz yat yurtġa bara turur biz; ḫān bolġıl tidim. Ḳabūl ḳılmadılar. Ne cihetdin ḳabūl ḳılmaġanların bilalmay men. Bu ġarażımnı sizge aytay tip keldim tidi. Ḳu (?) Ḫān aytdı. Ṣaym yüngi söz aytadur; ne içün ḳabūl ḳılmadıŋ tidi. İçen hem yükünüp ayıtdı. Belī ḫānım; yaşġa uluġ ikenim rāst ammā atamız anı köp irke östürüp irdi. Tā bu çaḳġa tegrü men anıŋ muḥāllerni çekip irdim. Ol meniŋ muḥālimni çekmey irdi. Eger ḫān bolsam burunḳı tik muḥālin tarta almaġay man; aramızda kīne ʿadāvet bolġay ve sizniŋ közüŋüzge yaman körüngey. Men bu cihetdin ḳabūl ḳılmay men aydı. Uluġ Ḫān bolsa men (?) anıŋ ḫānlıḳġa çıdar men tidi irse ḫānnıŋ bu sözlerdin köŋli bozulup oġlı Cuci

---

550 ·ZV ol اول

551 ZV قحر

552 ZV صناك

553 ZV اوزبك (?)

Ḫān yādıġa kelüp közlerindin yaşları aḳızıp ikisige köp duʿālar ve alḳışlar ḳıldılar. Taḳı aytdı. Taŋla bik bilen keŋeş ḳılıp sizlerge cevāb berey tidi. Taŋlası bikler bilen **(18b)** keŋeş ḳılıp oŋ[554] ḳol bile ʿİdil[555] deryāsı boyundaḳı vilāyetlerni ḫān bosuḳın Şayınġa berdi. Sol[556] bile Sır Deryāsı boyundaḳı vilāyetlerni İçenge berdi. Bes ḫānnıŋ körnüşdin ḳaytıp salġan vilāyetleriġa kim keldiler, Sayın[557] Ḫān ʿİdil[558] deryāsı boyġa kelgeç çerik yaraġın ḳılıp vilāyetiniŋ şehr-i Maskev'ge yorıdı. Ayturlar ol yorışda Şiban Ḫānġa otuz miŋ kişi ḳavayaravul yosunça ilgerü yorıtıp irdi ve on künlük yer ilgerü yorup idi. Maskev pādişāhı ḫaber tapdı. Yüz miŋ kişi ḳarşu çıḳdılar kim ḫaber tapdılar kim **(19a)** Maskev pādişāhı ḳarşu kele turur tip Şiban Ḫān men anıŋ üstige ılġar men tidi. Her neçe kim bikler menʿ ḳıldılar, ḳabūl ḳılmadı. Üç kün ök yerdin ılġar salıp bī-ḫaber yatġan leşkeri içgetip keldi ve U(ru)s pādişāhı yana almadı. Taḳı pādişāhnı tutdılar. Leşkerin öltürgenin öltürdiler; ḳalġanın esīr ḳıldılar. Çendānī māl ve yaraġ ve cebe cevşen tüşüp ird(i). Hīç sanı ve ḥisābı yoḳ irdi. Ammā Şiban Ḫān ḥükm ḳıldı. Her kim māl ve yaraġ kim her kişige tüşüp turur; ber-rişte (?) alıp ḳalmasunlar; barçasını keltürsünler tip ayturlar. Her cinsni bir ḫarman ḳıldılar. Bī-ḥisāb ḫarman bolup idi. İki kündin soŋ ḫān yetişdi; bu fetḥ ve nuṣretni kördi; bu māl yaraḳnı barçanı keltürüp **(19b)** keltürüp çekdiler. Bisyār ḫōşḥāl bolup Şiban Ḫānġa kelüp körünüş ḳıldılar irse köp türlük ʿināyet ve şefḳatlar suyurġal itdiler. Taḳı tüşgen māl ve yaraġnıŋ barçasını Şiban Ḫānġa suyurġal ḳılıp yarusmı öz leşkerige üleşdi. Taŋlası köçüp Maskev vilāyetiġa barıp kirdiler. Bir neçe ay anda bolup vilāyetniŋ iş küçni żabṭ ḳılıp māl ḫarāc ḳabūl ḳıldırup ve uruġ ve uruġġa ḥākimler ḳoyup muẓaffer ve manṣūr öz vilāyetiġa ḳaytdılar. Bular ḳaytıp kilgünçe İçen Ḫān nökerleri eyesige ʿāṣī bolup İçen Ḫānnı tamām oġlanları bile öltürüp idiler. Bu ḫaber ki Şayın Ḫānġa keldi; uluġ muṣīb tuttılar. Evige tüşüp āb aş bergendin soŋ çerik yaraġın ḳılıp bu yaġlar üstige yorıdılar. Bular hem turuşmay uluġları ḳaçdılar. Özge il künniŋ barçasım köçürüp alıp öz ilige ḳoşdılar ve taḳı her omaḳnı birge ḳoşup berdi. Tā bu çaḳġa tegrü çapuvlıġ ḳılıç pāyı bolmaḳlıġ ol cihetdin ḳalup turur. Bes Şayın Ḫān bu vilāyetlerni ve illerni kim żabṭ ḳıldı; andın soŋ barça ḳarındaşlarıġa il kün vilāyet berip yer yurtlar **(20a)** taʿyīn ḳıldı. Ammā Şiban Ḫānġa il kün vilāyet berür çaḳda bikleri bile keŋeşti irse bikleri aydı. Bu kişi

---

554 ZV on اون

555 ZV Ayın ile عيديل

556 ZV şol شول

557 ZV ساين (sin ile)

558 ZV Ayın ile عيديل

köp uluġ iş ḳıldı; ḥālā munuŋ köŋli ösüp turur. Muŋa il kün vilāyet berip öz ḳaşıŋda saḳlamaġın tidi. Ol otuz miŋ kişiler kim aŋa nā'ib ḳılıp irdiŋ; ol kişige yene kişi ḳoşup baḳmaġan vilāyetlerġa yibergil. Her ne vilāyetler kim baḳdursa anıŋ bolsun, tidi. Bu söz ḫānġa ḫoş kelüp taʿyīn[559] ḳılġan otuz miŋ kişi Ḳıyat Buraldaynı ḳoşup Ḳırım vilāyet birle Körel ve Laḳ vilāyetleriġa salġap yiberdi. Şiban Ḫān ḥikāyeti. Ol yorışda ʿacāyib ve ġarāyib işleri köp turur. Ol cümledin bu işni muḫtaṣarda yād ḳılduḳ. Ol işi ol irdi kim Ḳırım vilāyetinde Ḳır Yeri tigen ḫudā-āferīn berk ḳalʿa bar turur irdi kim anıŋ berkligi ve mażbūṭligi ʿālemde meşhūr turur irdi. Neçe aylar ḳapap uruş saldılar, ala bilmediler. Āḫiri ḥükm ḳıldı kim aḫşamdın taŋ atġunça bir nerse kim āvāz ḳılur anı birge uruşduruŋ **(20b)** kim āvāz ḳılsun. Bu ḥükm[560] kim boldı irse her kişi iki üzengüsin iki ḳolıġa alıp bir birige çaḳuştura başladılar ve ḳazanlarını ve ayaḳlarını ura başladılar. Leşkerniŋ içindin bir ṣadāy ve ʿalāmet ḳopdı kim yer kökke zelzele düşdi; ḳulaḳlar tundı. Ḳalʿa ḫalāyıḳları aŋa serāser aŋ maŋ bolup her sarıġa yügürüşdiler kim ne ḥāl boldı tep ol aḫşam taŋ atġunça ol ṣadā, ol ġavġā tinmedi. Ḳalʿa ḫalāyıḳları barıp yatıp uyuḳlamadı. Taŋ kim atdı, ḳıldılar. Yene aḫşam yene bayaḳı ʿalāmet ve ġavġā ḳopardılar. Tā bir hafta on kün tegrü iş küç bu idi. Ḳalʿa ḫalāyıḳları uyḳusızlıḳdın bī-tāblıḳ[561] ḳıladılar. Aydılar: Bu ġāyetġa tegrü bir iş ḳılur bolsa irdiler; ḳılur idi, şāyed bu aylarda ve bu künlerde resm ve ʿādeti bar bolġay tip ferāġat boldılar. Çün Şiban **(21a)** bildi ki bular ferāġatda boldılar; ḥasbiḥālça ḳullar yıġdurdı. Ayturlar ki ol ḳalʿa bir yalıŋ ḳayanıŋ üstinde turur tirler. Bu aḫşam ġavġā ṣadānı köprek ḳıldı. Ḳalʿanıŋ yanıdın çaḳurlar saldı. Taŋ atġunça bir kişi çıḳar çaḳlı yol ḳıldı. Ḳalʿa ḫalāyıḳları ġavġā ve ṣadā cihetdin metīn āvāzın maʿlūm ḳılıp ḫaberdār bolmadılar. Yol kim ṭayyār bolġaç dervāzeġa uruş saldılar. Ḳalʿa ḫalāyıḳları yügürüp dervāzeġa keldi. Bir cemāʿat bahādırlarnı ol yolġa taʿyīn ḳılıp tururlar irdi. Ol yoldın yügürüp çıḳḳaç ḳalʿage özlerin saldılar. Taḳı ḳalʿanı aldılar. Ḳalʿanı körgen revendelerdin sorduḳ. Henūz ol yolnıŋ ṣudūrı bar turur didiler. Andın soŋ Ulaḳ vilāyetine üstige yorıdı. Anı fetḥ ḳıldı. Andın Körel[562] vilāyet üstige yorıdı. Körel ʿaẓīm uluġ vilāyet durur. Anıŋ üstige köp uruşdılar; ʿāḳıbet fetḥ ḳıldı. Körelni pāyitaḫt ḳıldı. Taḳı özleri anda vefāt boldı. Ḥālā kim Körel pādişāhı anıŋ evlādı turur. Şeyḫ Aḥmed Ḫān neçe **(21b)** yıl anda tutġun bolup yene andın selāmet çıḳup öz vilāyeti Ḥacı Tarḫanġa keldi. Ol aytur ikendür. Bizniŋ Özbek tā'ifesinde her omaḳlı il kim bar turur,

---

559 ZV تاين

560 ZV ḥakīm

561 ZV بتاينك

562 ZV كوبراك

barçasıdın anda bar turur. Şiban Ḫān birle barıp anda ḳalıp tururlar, ter ikendür. Şiban Ḫān ḥikāyetin tamām ḳıldık. Yene keldik Şayın Ḫān ḥikāyetige. Şayın Ḫān Deşt vilāyetinde uluġ pādişāhı boldı. Neçe yıl devlet ve sa'ādet bile pādişāhlıḳ sürdi. Çün (ecel) yetip dünyādın naḳl ḳıldı irse iki oġlı bar irdi. Biri atı Sarı Taḳ irdi ve biriniŋ atı Toġan idi. Sarı Taḳ ḫod özindin burun sekiz yaşıda bolup irdi. Toġan taḳı yaş ḳaldı. Bikleri ittifāḳ ḳılıp Hülāgü Ḫānġa ilçi yiberdiler. Ḳılıçsız ḳın yaḳasız köylek yiberdiler; ya'nī il ḳaldı, pādişāh yoḳ; żaʿīfeler ḳaldı, irleri yoḳ. Hülāgü Ḫān bu ḫaberni eşitdi irse Şirvan vilāyetiġa ʿaẓīm leşker yaraġın ḳılup bir oġulnı **(21a)**[563] ḳoşup yiberdi. Bu leşker kelmekte. Biz keldük Berke Ḫān ʿaleyhi'r-raḥme ve'l-ġufrān ḥikāyetige. Meẕkūr ʿaleyhi'r-raḥme ki meşhūr turur, anasıdın ṭoġanda Müsülmān irdi. Ol maḥalde kim dünyāġa keldi, öz anasınıŋ sütin immedi. Bu cihet kāhinler birle bilgenlerni keltürüp fāl baḳturdılar. Aydılar; bu Muḥammedī turur; Muḥammedī żaʿīfesiniŋ sütin emer; özge ḫātunnıŋ sütin immez tidi irse bir Müsülmān ḫātun peydā ḳılup keltürdiler. Anıŋ sütin ime başladı. Bu vāḳıʿadın neçe yıl töngendin[564] soŋ atası Yuci Ḫān öldi irse kāfirler arasında yorıy bilmedi. Şıġnaḳ ṭarafıġa kelüp irdiler. Ol vilāyetġa kim keldiler, şeyḫu'l-ʿālem Şeyḫ Seyfe'd-dīn Bāḫerzī ki Ḥażret-i Ḳuṭbu'l-aḳṭāb Şeyḫ Necmeddīn Kübrānıŋ ḫalīfelerindin turur; alarnıŋ evṣāf-ı ḥamīdelerin eşidip iştiyāḳ ve raġbet bilen ḫiẕmetleriġa kelüp neçe yıl riyāżetler çeküp evliyālar kemāliniŋ nihāyetini ḥāṣıl ḳılıp irdi. Henüz şeyḫniŋ ḫiẕmetlerinde irdiler. **(21b)** Bu eṡnāda kim Şayın Ḫān öldi; bikleri ittifāḳ idüp Hülāgü Ḫānġa ilçi yiberdiler. Bir kün ḥażret-i şeyḫ Berke Ḫānġa aydı kim, ay ferzend-i Ḫudānıŋ emri andaġ boldı kim sen barıp atalarınıŋ yurtıda pādişāh bolġay sen. Ḫān-ı meẕkūr aydılar kim; revā bolġay mu kim iki dünyānıŋ pādişāhlıġın siziŋ ḫiẕmetde tapḳay men; ṭaḳı yene barıp tefriḳaġa ve meşaḳḳatġa[565] özümni salġay men. Şeyḫ aydılar: Eger tefriḳaġa tüşer sen ve eger meşaḳḳatġa Ḫüdā-yı Teʿālānıŋ taḳdīriġa hīç çāre yoḳ durur tidi irse ḫān-ı meẕkūr hem bīçāre bolup ḳabūl boldı. Bir neçe kün yaraġ ḳılıp Ḥażret-i Şeyḫ Buḫārīdin Ḳara Kölgeçe uzana keldiler ve ḥażret-i şeyḫniŋ celādın piyāde keldiler. Ḳara Köldin şeyḫ duʿā ḳılıp ḳaytdılar. Ḫān Deşt vilāyetiġa müteveccih boldı. Ḥācı Tarḫan vilāyetide Ḥac Niyāz tigen bir devletli kişi meşhūr bar idi. Ol aytur irdi. Ḥażret-i ḫān Ḳara Köldin sekiz **(22a)** kişi bilen çıḳıp Deşt vilāyetiġa yorudılar. Ol sekiz kişiniŋ birisi meniŋ öyge atam turur, dir idi. Çün ḫān ʿaleyhi'r-raḥme Ḳara Köldin çıḳıp Ürgençge keldi ve Ürgençdin Sarayçuḳġa keldi; aytur. Sarayçuḳġa barġanda

---

[563] Bu varak mükerrer (tekrar 21 olarak) numaralanmış.
[564] ZV töygeydin
[565] ZV meşaḳḳay مشقى

beş kişi cemīᶜ boldı. Çün ᶜİdil deryāsı yaḳasına keldiler, ḫaber tapdılar kim Hülāgü Ḫān ᶜaẓīm leşker bilen Ḳulzum deryāsın yaḳalap kele turur dip bu yıġılġan leşkerleri bī-dil bolup barçası ittifāḳ bile ḫānġa aydılar. Hülāgü Ḫān uluġ pādişāh turur, ᶜaẓīm leşkeri bar, biz az kişi turur-miz; aŋa utru yorup uruşmaġımız maṣlaḥat bol(ma)ġay tidi. Ayturlar. Ol ḫānnıŋ elinde bir ḳapsız ḳalḳan turur irdi. Baᶜżı aytur; bir ḳapsız tolıġa turur idi ve bir ḳoynıŋ aşuḳı ḥāżır irdi. Ḫān bularnıŋ cevābın aydı kim men öz re'yimde ve öz fikrim bile yürgen kişi imes idim. Sizler maŋa inanmay turur sizler. Ḥālā bu aşuḳnı ḳalḳannıŋ ḳubbesiġa yā tolġanıŋ ḳubbesi üze ḳol bile omḳa ḳoysaḳ toḫtamastur. İmdi sizler bilen **(22b)** imdi sizler bilen bir şarṭ ḳılay men. Bu aşuḳnı ḳalḳannıŋ yā tolġanıŋ ḳubbesi üze urayın. Eger omḳa turar, biliŋ kim men bu yaġnı basar men; Ḫuday Teᶜālā maŋa berür. Eger omḳa turmasa her ne sizniŋ aytḳanıŋızdın çıḳmaġay men. Bu cemāᶜatler hem aydılar. Eger omḳa tursa biz hem sizge cihet bolalı; tā cānımız barınça tidiler. Ḫān ᶜaleyhi'r-raḥme aşuḳnı ḳolıġa alıp Allahu Teᶜālānı yād ḳılıp kim evirdi; ḳubbeniŋ üstinde rāst omḳa turdı. Bu ḥāleti kördiler irse köŋüllerdin şek ve şübhelerin kiterip barça muṭīᶜ ve fermān-berdār bolup ᶜİdil deryāsın keçüp Ḳulzum deryāsını yaḳalap Hülāgü Ḫān leşkerige utru yorudılar. Ol yolda maçaḳlar dirler Ḳulzum deryāsındın şāḫça ṣular çıḳar. Ol sularnıŋ başlarında ḳumlı biyik depeler bar. Faḳīr ol yerlerni körgen turur men. Ḳırḳ Maçaḳ tirler andın narı deryādın şāḫça su çıḳmas turur. Anıŋ bir ᶜaẓīm uluġ tepesi bar. Berke Ḫānnıŋ ḳaravulları tepege çıḳdılar. **(23a)** Şirvan ṭarafıda ᶜaẓīm gerd[566] peydā boldı. Ḫānġa ḫaber keltürdiler kim yaġınıŋ gerdi peydā oldı; hīç uçı ḳıraġı yoḳ durur tip bu bikler yene bī-dil boldılar. Ḫān ayıtdı. Men ol tepege mineyin; sizler mendin ḳarap turıŋız; Ḫüdā-yı Teᶜālānıŋ ḳudretini köriŋiz. Eger yaġ kelüp meni alur tik bolsa sizler mundın ḳaçḳay sizler, tidi. Alar hem ḳabūl ḳılıp turdılar. Ḫān töpe başına çıḳdı; az zamāndın soŋ ol ṭarafda leşker peydā oldı. Gürūh gürūh ḳol ḳol bolup kelür irdiler. Hemīn kim yaḳın kelenleri ḫān muḳābeleside yasal çike başladılar. Çendān yasal çeküp turdılar. Leşkerniŋ artı soŋı yetişti. Leşkerniŋ uçı ḳıraġı körmes boldı. Ol esnāda ḥażret-i ḫān üç kerre saltadı. Yaġıġa utru at saldılar. Henūz tepedin aşaḳ inmeyin Ḫudā-yı Teᶜālānıŋ ḳudreti birle leşker bozuldı. Taḳı ḳaçtı. Ḫānnıŋ bu ḥāleti kördiler irse ḫānnıŋ soŋındın at saldı. Neçe tün **(23b)** kün ḳavlap öltürgenin öltürüp öltürmegenin esīr ḳılıp aṭların yaraġlarında alup ḳayttılar. Ol tüşgen kişilerdin sordılar irdiler. Sizler ol tepe üstindeki bir kişidin neçük ḳaçdıŋız? Alar ayturlar irdiler kim ol bir kişi kim tepeniŋ üstinde çıḳıp turur irdi; anıŋ iki uluġ leşker yasap turup irdi. Her neçe kim ḳaralap irdük ol iki leşkerniŋ çeti körünmeyip irdi. Yaraḳdın yasal çekip

---

566 ZV کوره

turġan-miz. Ol cihetdin irdi, çün tepedeki kişi bizge aṭ saldı, iki ʿaẓīm leşkeri bir yolı at saldılar. Ḫayāl ḳıldıḳ kim yer kök üstümizge yıḳılıp kele turġan tik boldı. Ol cihetdin tura bilmey ḳaçduḳ, tidiler. Bes ḥażret-i ḫānnıŋ bu kerāmeti ḫalḳ arasında meşhūr boldı ve baʿżılar ayturlar. Hülāgü Ḫān bu leşkerniŋ (içinde) idi. Leşker basılġanda öldi ve hīç kişi anıŋ ölgenin ḫaberdār bolmadı. Ammā ḥażret-i (24a) Dōst Sulṭān anıŋ tārīḫlerinde aytup tururlar. Bu leşker basılıp bardı. Ġuṣṣasından ḫaste bolup iki aydın soŋ öldi tip tururlar ve Allahu aʿlem. Çün Deşt vilāyeti Berke Ḫānġa müsellem boldı, ekṣer kāfirlerini Müsülmān ḳıldı. Baʿżılar on üç yıl ve baʿżılar on altı ay (yıl) pādişāhlıḳ ḳıldı dip tururlar. Andın soŋ Ḥaḳ raḥmetige vāṣıl boldı. Ḥażret-i ḫāndın nesl ḳalmadı. Yuḳarıda mezkūr bolup irdi. Şayın Ḫānnıŋ iki oğlı bar irdi. Biri Sarı Taḳ, biri Toġan. Sarı Taḳ atasıdın burun sekiz yaşında olup irdi. Toġan hem Berke Ḫān zamānıda öldi. Toġandın iki oğul ḳalıp irdi. Biriniŋ atı Tuda Mengi, yene biriniŋ atı Münge Timür. Bu Münge Timür yaş irdi. Ammā Tuda Mengi egerçi yigit idi; velī bīʿaḳl dīvāne kişi irdi. Şayın neslidin mundın özge kişi tapmadı. Bikler ittifāḳ ḳılıp bī-çārelıḳ birle ḫān köterdiler. Ḥikāyet. Tuda Mengi Ḫānnıŋ mundın ʿacāyib ve ġarāyib sözler ve ḥikāyetleri bisyār turur. (24b) Ammā ḥikāyet bu muḫtaṣarda yād ḳılındı. Ayturlar. Bir vaḳtda tüp ḫandın ilçi keldi. Bikleri ittifāḳ bir ḳılıp ḫān-ı mezkūrge aydılar. Bu yıraḳdın kelgen ilçi turur. Mununıŋ közünçe perīşān sözley körmegil; ḫān selāmetlıġın sorġıl; özge söz sözlemegil, tidiler. Yene aydılar. Sizniŋ öziŋizge iḫtiyārıŋız yoḳ turur. Bizniŋ bu naṣīḥatımıznı unutup perīşān sözlegüŋüz turur; velīkin sizniŋ ayaḳıŋızge yip taḳalı; taḫtnıŋ astıġa bir kişi kirip ol yipni tutup oltursun. Her gāh ki perīşān sözley başlasaŋız ol yipni tartsun. Ol ḥālde sözlemekni bes ḳılġay siz, tidiler irse ol hem ḳabūl ḳıldılar. Ayturlar. Anıŋ bir yaḫşı (işi) ol irdi. Bā-vücūd ol dīvānelıḳı birle her işi kim bikler ittifāḳ ḳılıp aŋa aytsalar anı ḳabūl ḳılıp alarnıŋ sözindin çıḳmas irdi. Ol cihetdin on sekiz yıl Deşt vilāyetinde pādişāhlıḳ (ḳıldı) tirler. Özbik Ḫān ʿaleyhi'r-raḥme aytur ikendir. (25a) Düşmānıŋızġa yaman duʿā ḳılur bolsaŋız bu ṭarīḳa duʿā ḳılıŋız kim Bārī Ḫudāyā, meniŋ düşmenimni biliksiz ḳılġıl ve taḳı bilgenlerniŋ hem tilinge inanmas ḳılġıl; duʿā ḳılıŋız tir ikendir. Eger kişi bilmegey, bilgenlerniŋ sözige itgey; ol hemān bilik(lik) tek turur; anıŋ tefāvüti yok turur, dir ikendür. El-ḳıṣṣa. Taŋlası tā ilçige körünüş berdiler. Ḫānnıŋ selāmetlıḳnı sordılar ve il künniŋ refāhiyetlıḳnı sordı. Bir zamāndın soŋ sordı kim siziŋ ilde sıçḳan köp bolur mı, tidi. Ol yipni tutup olturġan kişi kördi kim perīşān sözley başladı. Yipni tarttı. Ḫān ilçige aydı. Sendin yene hem söz sorar irdim; velīkin tarta tururlar, tidi. Bikler filḥāl ilçini alıp ḳaytdılar. Taḳı aṭ ton berip uzatdılar. İlçi ḳaytup öz pādişāhı ḫizmetiġa keldiler. Ol ḫān sordı kim ḳardaşımız ḫānnı neçük kördüŋ ve ne türlük kişi turur tidi irse ilçi aydı. Bir kerre oḳ körünüş ḳıldım. Özge köre

(25b) bilmedim. Ol körünüşde siznıŋ selāmetlıġıŋıznı taḳı ilniŋ refāhiyetlıḳnı sordı. Yene sordı kim sizniŋ ilde sıçḳan köp bolur mu? Aydım, belī köp bolur, tidim. Andın soŋ aydı kim yene söz sorar irdim; velīkin tarta tururlar, tidi. Andın soŋ bikleri filḥāl turup ḳaytdılar. Men hem ḳaytdım. Ḫānnı körgenim hem uşal boldı. Bu ḫān taḳı bikler birle bu sözge tefekkür ḳıldılar. Aydılar. Yaġmur yaġar mu tigen yaḫşı. Amŋ içün kim barça ḫalāyıḳ yaġmurdın refāhiyet bolur. Taḳı sıçḳannı hem sorġan yaman imes. Andın barçaġa ziyān tiger. Ammā bir neçe fikr ḳıldılar; tarta turur tigenni ne maʿnā aytḳanın bilmediler. Yene bir ḥikāyet ol irdi kim bir kerre Özi deryāsın keçe çerik aṭlanıp irdi. Çerikdin ki ḳaytdı; dīvānelıġı ġālib oldı. Anıŋ ʿādeti ol irdi kim her gāh dīvānelıġı ġālib bolur idi; hīç kişi söz sözleşmes irdi ve hīç kişiniŋ sözige iltifāt ḳılmas irdi. Bir yerge kelip tüşdiler. **(26a)** On beş kün ol yerdin aṭlanmadı. Çerikniŋ azuḳı tükendi; aḥvālleri ḫarāb boldı. Bikleri keŋeş ḳıldılar; taḳı aydılar. Bu ḥāl żaʿīfesini unutup idi. Bir yalan yüzli yigitni żaʿīfe ṣūretiġa yasap yaraḳ körse bolġay. Żaʿīfesi ḫāṭırıġa tüşüp idi. Bizniŋ ivde hem munuŋ tek kişi bar irdi. Filḥāl aṭlanıp ılġadı. Baʿżılar bu ḥikāyetni bir türlük ḳubḥrek ayturlar; münāsib körmedik bu defterde bitkeli. Çün ılġarge saldı; iki kündin soŋ ʿİdil deryāsı ḳıraġıġa keldi. Ḳaşıda iki çorası ḳalıp irdi. Deryānı Basġunçaḳ tuzlaḳınıŋ tüben yanıdın keçtiler ve taḳı Bosġunçaḳ tuzlaġınıŋ yeke tepe tik[567] bir biyik taġı bar turur. Her kişi ki ʿİdil deryāsıdın Bosġunçaḳ yaḳındın keçip Yayık deryāsıġa ertilür. Ol taġ bir künlükge yaḳın yer. Bu kişiniŋ yandın ḳalmas turur. Ḫān ki ʿİdil deryāsın keçip ılġadı; kördi ki bu taġ hīç ḳalmas. Bir iki kerre ġażab birle taḳı aydı. Sen oḳ bar, men yar (barmas?) men[568] tip aṭdın **(26b)** filḥāl tüşdi. Taḳı açıġ ḳılup yüz tüben tüşüp yatdı. Ḳatıdaġı çoraları hem çāresiz bolup tüşdiler. Ol kün tā aḫşam bolġança anda yatdılar. Çün aḫşam kişi tanışmas beŋiz (?) boldı; ol iki çorasınıŋ birisi idrāk ve fehmli kişi idi; ol aytdı. Ḥālā keç bolup tüşüp turur; dembedem uyuḳlar. Ol uḳlaġanda aṭlanıp ılġasaḳ ol bizni tuymas ḳalur, tidi irse ḫānġa bu söz bisyār maʿḳūl keldi. Yaḫşı aydıŋ, aṭ igerleŋiz, tidi. İyerlediler. İmdi uḳladı bolġay digen çaḳda aṭlandılar. Taḳı ol aḫşam barça ḳatıġ ılġadılar; tā taŋ atġunça. Taŋ kim attı hīç yerde taġ körünmes. Ḫān bisyār ḫoşḥāl boldı. Ayturlar. Ordasıġa barġandın soŋ ol çorasıġa köp suyurġallar ḳıldı terler. Bu yaŋlıḳ ṭurfa dīvāne kişi bolġan turur. Baʿżılar aytıp dururlar. On sekiz yıl ḫān boldı; baʿżılar ayturlar, sekiz yıl ḫānlıḳ ḳıldı. Andın soŋ Münge Timür yigit yetildi irse özi oḳ inṣāf **(27a)** berdi. Aydı. Munçadın berü kişi yoḳdın meni ḫān ḳılıp idiŋiz. Sizler hem ḳıynaldıŋız;

---

567 ZV beke tepe nik بكه تبا نيك

568 "Sen git, ben gitmiyorum."

men hem ḳıynaldım. İmdi inim şükür[569] bu çaḳlı ösdi. Menim köŋlüm ḫoş sizlerge. İnimni ḫān ḳılıŋız, tip özi ḫanlıḳdın çıḳdı. Bekler hem bu sözin ḫoş-ḫāl bolup inisi Münge Timürni ḫān köterdi. Ḥikāyet. Münge Timür Ḫān bisyār ʿādil ve żabiṭ ʿāḳil pādişāh irdi. Anıŋ zamānıda il kün bisyār refāhiyetde boldılar. Anıŋ yaḫşılıḳdın Külük aṭ berdiler. Andaġ ki Münge Timür Külük Ḫān meşhūr turur. Ayturlar. On üç yıl ḫānlıḳ ḳıldı. Andın soŋ vefāt boldı. Andın iki oġul ḳaldı. Biriniŋ atı Toḳtaġa, biriniŋ atı Toġrul idi. Atası ölgendin soŋ Toḳtaġa ḫān boldı. Bu Toḳtaġa Ḫān bisyār uluġ pādişāh irdi. Şayın oġlanlarında munuŋ muḳābeleside pādişāh az boldı. Ayturlar. Ol ṭarīḳa muʿaẓẓam şöleni bar irdi. Aṭdın, sıġırdın, ḳoydın, özge cānverlerdin başḳa her künde toḳsan ḳaban şöleni bisyār irdi. Munuŋ bir oġlı bar irdi. İl Basar[570] **(27b)** atlıġ. Men ölgendin soŋ aŋa ḫānlıḳ talaşurlar tip ḳarındaşların taḳı öz neslin barçasın ḳırdı. İnisi[571] Toġrulnı hem öltürdi, tirler. Ammā baʿżılar ayturlar. Toġrul öz ḫastalıḳdın öldi. Kelin Beyalın atlıġ Toġrulnıŋ bir żaʿīfesi bar irdi. Toġrul ölgende bir ferzendi boldı. Kördi ki Toḳtaġa Ḫān oġlı cihet ḳarındaşlarını ḳıra turur. Bir neçe kişi bilen çaḳırup Çerkes taġıġa yiberdi. Özbek Ḫān meşhūr oġlan turur. Az furṣatdın soŋ Kelin Beyalınnı ḫān aldı. Anı bisyār sever irdi. Bu żaʿīfeleridin neçe yıl keçdi. Ayturlar. Ḫānnıŋ ʿömri toḳsan yaşap irdi. Seksen yıl ḫānlıḳ etdi. Baʿżı ayturlar. Yigirmi yaşıda ḫān boldı; yetmiş yıl ḫānlıḳ ḳıldı, terler. Çün āḫir ʿömri yaḳın keldi, el-ḳıṣṣa özidin soŋ ḫān bolsun tip saḳlaġan özidin burun öldi. Pes maʿlūm turur kim bizdin bir oġlı bolġay. Mendin soŋ aŋa ḫānlıḳ tileşür tip öz uruġın tamām ḳırġan bolġay. Yene özi **(28a)** pīrlik birle āḫir ʿömrige yetmiş; bu oġul taḳı özdin burun ölgey. Anıŋ ne türlük muṣībeti ve nedāmeti ve nedāmet bolġay. Bu ḳıṣṣadın ḫasta bolup ḫastalıġı uzaḳ çekdi. Bir kün töşekde yatıp o yan bu yan aġnap āh urdı. Kelin Beyalın bildi ki ne cihetdin bī-ṭāḳatlıḳ bola turur. Söz aytdı. Siz dāyim ḫasta bolur irdiŋiz. Mundaḳ bī-ṭāḳatlıḳ ḳılmaz irdiŋiz. Bu yol neçük bī-ṭāḳat bola siz, tidi. Ḫān aydı kim neçük bī-ṭāḳat bolmayın. Yanġuz oġlum İl Basarnı ḫānlıḳ tileşür tip öz uruġumnı tamām ḳırdım. Oġlumnıŋ işi hem ol ṭarīḳa boldı. Özümge hem ölüm yaḳın keldi. Yurtum yat kişige tüşe turur, tidi irse Kelin Beyalın aytdı. Sizniŋ yarlıḳıŋızdın taşra bir iş ḳılıp turur men. Eger günāhımnı baġışlasaŋız aytayın, tidi. Ḫān filḥāl **(28b)** ḳopup olturup sordı kim ne iş ḳılıp irdiŋ? Aydı. Ol maḥalde kim iniŋiz öldi, iniŋizdin bir oġul bolup irdi. Sizni öltürgey tip ḳaçırup Çerkes taġıġa yiberip irdim. Ḥālā her yılda selāmetlıġı ḫaberi maŋa kelür. Bu yıl on tört yaşında turur. Eger yarlıġı ḳılıp kişi yiberseŋiz ol kelür.

---

569 ZV شوكر

570 ZV بسيار

571 ZV اته سي

Aydı, bolġay, tidi irse ḫān ḫoş-ḥāllıḳdın andaġ boldı kim gūyā ḫasta bolmaydır idi. Filḥāl iki miŋ tümen il Kelin Beyalınġa süyünçe idi. Taŋlası beklerni çarlap Ḳıyat Astay birle Secut Alatayġa ḳırḳ miŋ kişi ḳoşup Özbek Ḫān ʿaleyhi'r-raḥmeni keltürmege yiberdi. Bular barıp ḳaytıp kelgünçe Toḳtaġa vefāt boldı. Bacırtuḳ Buġa tigen Uyġur omaḳlı bolur irdi. Ḳavm ḳabīlesi köp irdi ve taḳı ḫānnıŋ atalıġı irdi. Şeyṭān vesvese berip ḳara kişi irken ḫān boldı. Kelin Beyalınnı taḳı ḫānnıŋ özge żaʿīfelerni hem aldı. Baʿżı ayturlar. Bacır Uyġur aytur irdi. Toḳ Buġa bütin irdi. Bu söz ġalatḳa oḫşar. Anıŋ üçün kim iki kişi ittifāḳ birle ḫā(n) bolmaḳı müşkil turur. Dürüstraḳ olturur, atı **(29a)** Bacır irdi, laḳabı Tok Buġa irdi. El-ḳıṣṣa bu Bacır Tog Buġa ḫān bolup ḫānnıŋ żaʿīfelerini alıp il künin tamāmın özige musaḫḫar ḳılıp irdi. Bu eṣnāda ol yerge (?) barġan bikler Ḥażret-i Özbek Ḫānnı il ḳıraġıġa alıp keldiler. Ḫaber tapdılar kim ḫān öldi taḳı Toḳ Buġa ḫān boldı. Taḳı barça il künin özige musaḫḫar ḳıldı tip. Bu ḫaberdin bisyār perīşān ġamnāk bolup keŋeş ḳıldılar kim ne iş ḳılsaḳ bolur. Ḳıyat Astay a(y)tdı. Munıŋ taḳı ḳavm ḳabīlesi köp; küçlük kişi irdi. Ḥālā ḫod tamām ḫalāyıḳ aŋa yüz keltürüp tururlar. Ḥālā bu yerdin turup düşmanlıḳ ẓāhir ḳılsaḳ işimiz rāst kelmegey. Bir ḥīle birle özümni aŋa tigüreli. Andın soŋ her işge ḫāṭırımız tiler ḳıla bilür-miz, tidi irse barça ḫalāyıḳ bu sözni maʿḳūl kördi. İlçi yiberdiler. Taḳı aydılar. Apamız ḫān bizni bir yumuşġa yiberip irdi. Ol kişini alıp kele turur biz. Bu kişi hem anadın apalarıŋız oġlı turur kerek irdi. Andaġ ḳılmasaŋız imdi öziŋizge oḫşar. Ḫān bolup turur siz **(29b)** ve barça ḫalāyıḳ sizge muṭīʿ fermān-berdār turur. Bir kişilik ḳılur-miz, yoḳ turur. Bu bir baş oġlan turur. İltip ḳoluŋuzge bereli. Köŋülüŋüzge ne tilese anı ḳılur siz, bolġay. Munuŋ üçün iv ilimizdin ayrılıp celā-i vaṭan bolur-miz, yoḳ turur tip yiberdiler. Bularnıŋ ilçi kim keldi, bisyār (şād) bolup köre alıp sıyladı. Taḳı filḥāl kişi ḳoşup ḳayta yiberip aydı kim alar kelgünçe özge kişi baş köterip ḫānlıḳ tılaşġay dip bu işni ḳıldım. Revā bolġay mu kim öz apam oġlı turġanda men bolayın, tigey men. Bat yetişe körsünler; uşta ḫānlıḳ, uşta ḫalāyıḳ, barçası alarnıŋ turur, tip yiberdiler. Bu söz kim bularġa yetişdi filḥāl köştiler. Bular kelmesdin burunraḳ Bacır Toḳ Buġa bikleri birle keŋeş tutup ittifāḳ ḳıldılar alar kim tul erde alarnıŋ eşigige tüşüp baş tutarlar; iki kerre çu çu tip başlaġandın soŋ ḳol tepreteli tidiler. Bes Ḳalmaḳnıŋ ḳāʿidesi ol irdi kim pādişāhları **(30a)** ya oġulları ölgende köre köre ḳumaları kelip üç kerre çu çu tip feryād ḳılıp baş tutar irdiler. Ol ḳāʿide (?) alarnıŋ arasında söz bar irdi. Bir kün Özbek Ḫān bikleri bilen taŋ atmasdın burunraḳ köçüp irdiler. Bir ḳuruḳ su bergen kişi bularnıŋ altıdan kitip öter irdi. Taḳı aytur irdi kim çu tigil, taḳı çe tigil. Bir kerre aytıp irdi; bir vāy ḳılmadılar. İkinçi kerre yene ḳayta aytıp öterde Ḳıyat Astay aytdı kim ni tigeniŋ bolur. Ol kişi aydı kim menim aytım saŋ saŋġısun turur; aŋlaġay sen soŋġusın tidi. Ḳıyat Astay bu

kişiniŋ sözi barın bilip artınça bardı. Taḳı aydı kim maŋa aytġıl kim bu söz ni söz turur. Ol aydı kim Bacır Toḳ Buġa bikleri bile ittifāḳ ḳıldılar kim sizler barıp alar eşigige tüşüp iki kerre çu çu tip başlaġandın soŋ alar ḳol tepretip sizlerni fermān boldı. Eger sizler bir kerre çu tigeç üstige yorup ḳol **(30b)** tepretmeseŋiz bardıŋızlarça helāk boldıŋızlar. Sözümniŋ keyfiyyeti bu irdi kim saŋa aydım, tidi. Astay kelip bu ḫaberni biklerge aytdı irse barça ittifāḳ ḳıldılar kim çu tigeç ḳol tepretmek boldılar. Taŋlası yorup ordalar olturġan yerge yetdiler. Bacır Toḳ Buġa orda içinde taḫt üstinde olturup irdi. Bikleri ve nökerleri eşikde ḳurlap mükemmel ve ārāste bolup olturup irdiler. Bular kelip eşikde tüşdiler. Taḳı bir kerre çu çu tip başlaġandın soŋ çe tigeç Bacır Toḳ Buġanıŋ üstige ḳoyuldılar. Ḳaddin rāst ḳılġunça Astay yetip boynını çaptı. Başı bir ḳadem yerge tüşüp helāk oldı. Filḥāl ḥālā tay boyda bile sançıp yoḳarı kötergeç feryād kim muna apaŋız başı yerlik yeriŋizdin teprenmegil, tidi irse barçası bīhūş bolup oltura bardı. Andın soŋ ḳorḳıdırıp feryād ḳılıp aytur irdi. Ḳara kişi ḫān bolmaḳ mundın kesilsün tip. Çün Toḳ Buġanı kim öltürdiler Ḥażret-i Özbek Ḫānnı (31a) ḫān köterip taḫtda olturtdılar. Ḥikāyet. Özbek Ḫān ʿaleyhi raḥme Ḥażret-i Ḫān kim taḫtda olturdı, il kün ḳarār tapḳa(n)dın soŋ Yuci Ḫānnıŋ özge anadın yeti oġlınıŋ oġlanlarını çarlatıp keltürdi. Aytdı kim sizleri ata oġlı imes mü irdiŋiz? Ḳara kişige ḳul nöker bolup aŋa muṭīʿ sizlerdin biriŋiz ḫānlıḳ tileseŋiz bolmas mu irdi, tidi. Çün sizler ḳara kişi ḳulluġın nökerligin ḳabūl ḳıldıŋız ir(se) men hem sizlerni ḳara kişige ḳoşun bereyin tip ḳahr ḳılıp nökeri ve il künleri birle barçasını Ḳıyat Astayġa suyurġal ḳıldı. Bes yoḳarıda hem taḳrīb birle ẕikr ḳılıp irdik. Çün Şiban Ḫān ḳılıçlar çapıp yaġılar basıp vilāyetler alıp irdi; ol cihetdin anıŋ oġlanları ve nebīreleri barça ḫalāyıḳlar ḳaşında ġayret ve ḥurmetlik irdiler. Ḥażret-i Ḫān ki bu oġlanlarġa ḳahr ḳılıp Astayġa kim ḳoşun berdi, Astay taḳı Şiban Ḫān oġlanlarıġa atalarınıŋ ḥurmetin ḳılıp Beyrek bile Ḳarlıḳ ki **(31b)** iki baġlı il turur; anı alıp bularnı öz ḫāliġa ḳoydı. Şaym Ḫān salġan yurtlarıda bolur idiler tip tururlar. Taḳı Alaṭayġa miŋ baġlı il berdi. Ol meşhūr turur. Özbek arasında ayturlar. Astayġa özüm çeşip Alaṭayġa berdi tirler. Maʿnā ol turur. Ḥażret-i Ḫān mezkūr ʿaleyhi'r-raḥme ʿaẓamet uluġ pādişāh irdi. Bir neçe yıl pādişāhlıḳ ḳılġandın soŋ Allahu Teʿālā ʿ ināyeti bolup Müsülmān boldı. Özbek ilni hem Müsülmān ḳıldı. Özbek Ḫān Müsülmān bolġan ḥikāyeti. Pes sebeb-i İslāmı ol irdi kim ol zamānda olan velīlerindin tört velīge Allahu Teʿālādın ilhām boldı kim sizler barıp Özbekni Müsülmānlıḳ(ġa) daʿvet ḳılıŋızlar. Taḳı Allahu Teʿālānıŋ emri ile bile Özbek Ḫān eşikge kelip ḳurlanıŋ taşıda olturup müteveccih boldılar. Andaġ rivāyet ḳılurlar kim sāḥirler birle kāfir kāhinler ḫānġa andaġ kerāmet ẓāhir itip irdiler; çaḳırātı tostuġanlarnı ṭayyār ḳılur irdiler. Bir bal özi çaḳırātıġa ḳuyulur irdi. Tostuġanġa süzü- **(32a)** lür irdi. Tostuġan ḳopup

ḫānnıŋ alıġa kelür irdi. Ḫān içip her kişige işāret ḳılsa tostuġan özi ol kişige barur irdi. Bu sāḥir ve kāhinlerni ḫān özlerige şeyḫ bilip yanlarında yarındaş olturup iʿzāz ikrām ḳılur irdi. Ammā bu kün ki bular kelip müteveccih bolup olturdılar,[572] kündeki[573] tik ḫān meclisi ārāste ḳıldı, Şeyḫleri kelip yanında olturdılar. Kündeki tik peymāne birle keltürdiler, çaḳırātı tostuġanġa keltürüp ḳuydılar. Bir ḫayli müddet ötti kim ne bal kündeki tik çaḳırātıġa ḳuyulur irdi, ne tostuġanġa süzülür irdi. Ḫān bu şeyḫleriġa aydı kim ne cihetdin bu bal muʿaṭṭal ḳalıp turur? Şeyḫ aydı. Ġālib bu yaḳınġa Muḥammedī kelip turur; bu anıŋ ʿalāmeti turur, tidi. Ḫān ḥükm ḳıldı kim ḳur ḳurdın yorup isteŋizler; taḳı Muḥammedī alıp keliŋizler, tidiler. Mülāzim çıḳup ḳurḳurdın baḳtılar erse kördiler ḳurnıŋ başında özge ṣūretlıḳ kişiler başnı ḳoyunġa salıp olturur irdiler. Mülāzimler (aydılar) kim sizler ni **(32b)** kişiler turur siz? Bular aydılar. Ḫān ḳaşıġa alıp barġıl; ni kişi ikenimizni anda aytalı, tidiler. Mülāzimler ḫān ḳaşıġa alıp keldiler. Ḫānnıŋ közi bularġa tüşti. Çü nūr-ı ḥidāyet bile Allahu Teʿālā ḫānnıŋ köŋlini münevver ḳılıp irdi. Bularnı kördi ki meyl ġayreti ve muḥabbet köŋlide peydā boldı. Sordı ki sizler ni kişiler turur siz ve ne işge yorur siz? Aydılar. Biz Muḥammedī turur biz. Ḫudā-yı Teʿālānıŋ emri bile kelip turur biz ki sizni Müsülmān ḳılġaymiz. Bu eşnāda ḫānnıŋ şeyḫleri feryād ḳıldılar kim bular yaman kişiler bolur. Bularnı sözlerige ḳoymay filḥāl öltürmek kerek tidiler. Ḫān ayıtdı. Neçük öltüreyin? Men pādişāh durur men. Sizlerniŋ hīç ḳaysıŋızdın bir vāyım yoḳ turur; ḳaysıŋıznıŋ dīniŋiz ḥaḳ bolsa anıŋ birle bolur men. Eger bularnıŋ dīni ḥaḳ bolsa irdi sizlerniŋ kündeki işleriŋizni neçük bāṭıl bolup muʿaṭṭal ḳaldı? Bularda bir iş bar turur ki **(33a)** sizlerniŋ işiŋiz muʿaṭṭal turur. Sizler sözleşiŋiz; ḳaysıŋıznıŋ dīni ḥaḳ bolmasa aŋa tābiʿ bolur men, tidi. Andın soŋ bu iki cemāʿat birbirisi bile baḥsge tüşdiler. Köp ġavġā cedel ḳılışdılar. ʿĀḳibet aŋar ḳarār berdiler kim iki tennūr ḳazġaylar; her birisi oḳ ʿaraba süksügül bile ḳızdırġaylar. Bu tennūrġa sāḥirlerdin bir kişi kirgey. Her ḳaysı köymey çıḳsa ḥaḳ bolur tip ḳarār berdiler. Taŋlası iki uluġ tennūrḫāne düzdiler. Süksügülle ve tonlarnı yaḳıp ḳızdurdılar. Birini sāḥirlerge yaḳın ḳıldılar; birini Müsülmānlarġa yaḳın ḳıldılar. Bu ʿazīz (bir) birisi birle mürāʿat ḳılışdılar ki ḳaysımız kirer-miz. Bularnıŋ birisi Baba Tükles dir idiler; tamām aʿżāsını tük basıp irdiler. Ol aydı, maŋa icāzet beriŋiz, men kireyin, tidi; siz maŋa himmet tutuŋuz. Bu ʿazīzler taḳı anıŋ ḥaḳḳıġa fātiḥa oḳudılar. Ol ḥālde aydı. Maŋa bir cebe ḥāżır ḳılıŋız; cebeni ḥāżır ḳıldılar ir-**(33b)** se cebeni yalan etige keydi. Taḳı Allah yādı birle telḳīn başlap tennūr ṭarafıġa müteveccih boldı. Ayturlar, babanıŋ tükleri ura ḳopup cebeniŋ

[572] ZV اوليغوديلار

[573] ZV Kelimeden sonra üstte bir mim var.

közlerindin çıkıp irdi. Bu ḥālni barça kördiler. Bu ḥālet birle bu tennūrġa kirdi. Bir ḳoy etni keltürüp tennūrġa asdılar. Ağızın berkitdiler. İmdi keldik kāhinler ḳıṣṣasıġa. Kāhinlerni taḳı mürverlıḳların birisini çıḳarıp tennūrġa saldılar. Hemīn kim tüşgeç köŋli yaşlı bolup yalını ağzındın çıḳar irdi. Bu ḥālni cān başlıġ barça ḫalāyıḳ kördiler irse köŋülleri kāfirlıḳdın üzülüp Müsülmānlıḳġa meyl tamām ḳıldılar. Taḳı babanıŋ telḳīn ayıtġan āvāzı tennūrdın muttaṣıl kelür irdi. Ḳoy eti bişdi tigen maḥalde tennūrnıŋ ağzını açdılar. Baba mübārek yüzleridin terlerni sürtgeç idi. Ne aşuḳdıŋız; eger zamān tevaḳḳuf ḳılsaŋız irdi işim tamām bolup irdi, tip tennūrdın çıḳdı. Kördiler ki cebe çoġ tik ḳızıl bolup **(34a)** irdi. Ammā babanıŋ Ḫudā-yı Teʿālānıŋ ḳudreti birle bir tüki köymeydür irdi. Bu ḥāleti ḫān başlıġ barça ḫalāyıḳ kördiler irse filḥāl şeyḫlerniŋ ḳollarını tutup īmān-ı ʿörfiyye ḳılıp Müsülmān boldılar. El-ḥamdü leke ʿalā-dīni'l-islām. Bes Berke Ḫān zamānında Özbek ḫalāyıḳı Müsülmān bolup irdiler. Alardın soŋ yene mürted bolup kāfir boldılar. Alar hem bu yolda Özbek Ḫān birle Müsülmān boldı. Andın naru Özbek ṭā'ifesiniŋ islāmı teġayyür tapmadı. Baʿżılar ayturlar. Yigirmi yıl pādişāhlıḳ, andın soŋ Ḥaḳ raḥmetige vāṣıl boldı. İnnā'llah ve innā ileyhi rāciʿūn. Ḥikāyet-i Can Bek Ḫān ʿaleyhi'r-raḥme. Çün ḥażret-i ḫān-ı mezkūr Ḥaḳ raḥmetige vāṣıl boldı, atasınıŋ taḫtında ḫān oldı. Alarnıŋ ʿadāleti, velāyeti ve kerāmetleri meşhūr turur. Deşt vilāyetide alay gūn ʿādil ve ʿābib ve żābiṭ[574] irdi; yene bir pādişāh keçgeni (yoḳ ?) turur. Atasınıŋ tamām rūyġa ḥükm ḳılur irdi. Soŋ Melik (Eşref) tigen Tebrīz ḥākimi irdi; şeyṭān anı yoldın çıḳarıp öz ḳızını aldı. Anıŋ ḳıṣṣası ol ṭarīḳa turur kim bir ṣāḥib-cemāl ḳızı **(34b)** bar irdi. Bu bedbaḫt aŋa ʿāşıḳ boldı. Hīç türlük ārām ḳarārı ḳalmadı. Tebrīz ʿulemālarıdın sordı kim bir kim irse diraḫt tikse taḳı anıŋ meyvesini ṣāḥibi evvel siven mü yā özgege yedüren[575] mü? ʿUlemālar aydılar. Özi hem siven, özge kişige hem berse bolur,[576] tidiler. Bu bedbaḫtnıŋ ḫod mundın maḳṣūdı ol ḳızı bolġandır; bu söz birle barur, taḳı ḳızını alur. Bes Tebrīz ʿulemāları ḫānġa ʿarża-dāşt ḳıldılar kim bu kişi bizden maġlaṭa birlen bir mes'ele sordı. Biz anıŋ ġarażını bilmey ẓāhirine ḥükm ḳıldıḳ. Munıŋ ġarażı ḫod ḳızından bolġandur ve ḥālā ḳāfir boldı ve ḳızını aldı. Bizler hem ḳāfir ḥükminde bolup turur-miz. Bu kün pādişāh-ı İslām siz turur siz ki vācib turur kim Müsülmānlar başından bu kāfirni defʿ ḳılġay siz; dip ayturlar. Ḫān nāmāz-ı dīgerni oḳup mescidde olturup aydı kim bir ʿarża-dāşt keldi; filḥāl ʿālimlerni yıġıp sordı kim sizler bu sözge ne aytur sizler? Alar aydılar. Belī sizge vācib turur; bir kāfirni Müsülmānlar başıdın defʿ ḳılġay

---

[574] ZV صابط

[575] ZV يدررن

[576] ZV borlu بورلو

siz. Bu sözni kim eşitdi, mesciddin ḳaytıp evige barmadı. **(35a)** Üç kün ol mescidde olturup yarağın ḳıldı. Taḳı atlandı; barıp Melik Eşrefni öltürüp ʿIraḳ vilāyetin aldı. Müddet-i pādişāhlıḳ otuz yıl turur. Andın soŋ Allah raḥmetige vāṣıl boldı. Çün ʿaleyhi'r-raḥme Ḥaḳ raḥmetige vāṣıl boldı; oğlı Berdi Bek Ḫān atası yerinde ḫān boldı. Bes bu bī-ʿāḳil ve bī-mülāḥaẓa kişi irdi. Öziniŋ ḳarındaşlarını taḳı öz oğlanlarını maŋa ḫanlıḳ tileşür tip öltürür irdi. Ayturlar. Ḳaŋlı Tulubay tigen ḳavmi ḳarındaş köp küçlük kişi irdi. Bu ḫānnıŋ atalığı irdi. Ol her ne dise anıŋ sözindin aṣlā tecāvüz ḳılmas irdi. Anıŋ bir oğlı bar irdi, Şımadı atlığ. Alıp atḳuçı irdi. Ḥażret-i ḫān Bek Ḫān zamānıda ḳaraḳçulıḳ ḳılur irdi. Ol cihetdin ḫān ʿaleyhi'r-raḥme anı öltürüp irdi. Tulubay mezkūr oğlınıŋ açıġındın bu keŋeşni aydı. Sen yigit durur sen; bu maḥaldaḳı toġġan oġlanlar seniŋ birle tepik üşer. Sen kündin künge ḳurır sen ol yigit bolurlar; taŋla sen ḳurıġandın soŋ ḫānlıḳıŋnı tileşip alġay. Ḥālā bularnı öltüre **(35b)** oturġıl. Ḳaçan ḳurı başlasaŋ birevni ḳoyġay sen tir irdi. Ol bī-devlet hem mumŋ sözige kirip olturur irdi. Bu sebebdin aŋa Kökin Ḳırġan Köten Ḫān tirler. Anıŋ zamānıda tefrīḳalıḳ bisyār boldı. Oŋ ḳolnı Ḳıyat[577] Mamay alıp il kün Ḳırımġa kitti. Sol ḳolnı Ḳıyat Çer Ḳutlı Teŋiz Buġa Sır deryāsı boyge alıp kitti. Ḫān özi içkisi Sarayda bolur idi. Üç yıl Saray şehrinde pādişāhlıḳ ḳıld(ı). Andın soŋ vefāt boldı tapdı. Tay Doġlı Bigim ki meşhūr turur, Özbek Ḫānnıŋ żaʿīfesi, Cān Bek Ḫān anası idi. Ol maḥalde ol ḥayāt irdi. Çü Şayın Ḫān (neslidin) hīç kişi ḳalmadı; Bigim-i mezkūr aydı kim imdi ḫānlıḳ birle yurt Şiban neslige teger tidi. Ol maḥalde Şiban Ḫān neslidin Maŋḳıtay oğlı Ḫıżır Oġlan tirler irdi. Şayın Ḫān salġan yurtı Maŋḳıtaynıŋ Aḳ Köl tigende bolur irdi. Anıŋ özge oġ(lan)larıdın ayrılıp yurtıda bolmaḳdın cihetini yoḳarıda ẕikr ḳılıp turur biz. El-ḳıṣṣa Bigim-i mezkūr Ḫıżır Oġlan mezkūrnı ündetip iletip Şayın taḫtında Saray vilāyetide ḫān ḳıldı. Bu söz munda mevḳūf bolsun, biz keldik **(36a)** Cer Ḳutlı Oġlı Teŋiz Buġanıŋ eşigideki oġlanlarnıŋ ḥikāyetige. Ve Teŋiz Buġanı öltürüp Ḳara Noġay ḫan bolġan ḥikāyetlerige. Ol maḥaldeki Özbek Ḫān ʿaleyhi'r-raḥme ġażab ḳılıp Yuci Ḫānnıŋ özge żaʿīfesidin bolġan nebīrelerin il künleri bilen Ḳıyat Astayġa ḳoşun berdi; Astay mezkūr ölgendin soŋ oğlı Cer Ḳutlıġa ḳalıp irdi. Çer Ḳutlı ölgendin soŋ oğlı Teŋiz Buġaġa ḳaldı. Bu Teŋiz Buġa bik ẓālim ve bī-edeblik kişi irdi. Bu oġlanlar ki anıŋ neslidin irdi; bularġa bisyār cefālar ve bī-edeblik ḳılur irdi. Nete ki atası Cer Ḳutlı evige ʿimāret salur boldı irse at ḳalsun tip özge kişini aralaşdırmay ʿimāretniŋ tamām işlerni bularġa buyurdı. Taḳı kim ṣu taşıġan, kerpiç taşıġan bular irdi. Andaġ ayturlar ki gāhisiniŋ arḳası yaġır bolup irdi; gāhisiniŋ töşi yaġır bolup irdi. Gāhiniŋ ayaġı toġrulup irdi. Cefālar ve belālar bisyār çekip irdi, terler.

---

[577] ZV قیاتی

Ve taḳı ṣabāḥ kelip bu oğlanlar eşigide ḳurlar irdi. Her gāh ki ṣoḥbet tutsa irdi öz ḳolma ayaḳ kelür irdi. Sāzendeler ötük küyin ḳopsalar irdi. Hemīn ki orda içinde ötek küy ki **(36b)** ḳopsalaşıldı, bilürler irdi ki bik ḳolıġa ayaḳ keldi. Bu oğlanlar börklerin salıp yükünüp tururlar irdi. Ol zamān tegrü ayaḳnı içgey ötek ḳopsamay bolġay. Ayturlar. Bu maḥalde ḳış çilesi irdi. Bu bedbaḫt ṣoḥbet tutup irdi. Nāgāh ötek āvāzı keldi, bu oğlanlar kündeki destūrça börklerin salıp yükündiler. Kün ṣavuḳ irdi. Ḫüseyin Oğlan tigen Timür Ḳutlı Ḫān ve Urus Ḫān alarnıŋ yaḳın ḳarındaşlarıdın bolur irdi. Ḳulaḳı üşidi; taḳı yarusıdın köpreki buyışdı. Andın soŋ aŋa Çonaḳ Ḫüseyin terler irdi. El-ḳıṣṣa çün Berdi Bek Ḫān mez̠kūrnıŋ pādişāhlıḳdın üç yıl keçdi ve törtünçi yıl küz başındın ḫasta boldı. Ḫānnıŋ taḫtı uzaḳ çekdi. Ḳış tüşdi. Teŋiz Buġa mez̠kūrnıŋ ḳışlaḳı Sır deryāsı boyında bolur irdi. Bes bu ḥikāyetler ki imdi z̠ikr ḳılınur turur; ḥaẓret-i ḫān merḥūm ve (ma)ğfūr ṭābe'llahu s̠erāhu ve ceʿale'l-cennete mis̠vāhu İlbars Ḫāndın eşitip turur men. Alar ḳarı sözini yaḫşı bilür irdi. Berdi Bek Ḫānnıŋ pādişāhlıḳdın üç (yıl) ötdi; törtünçi ḳış **(37a)** küz başıdın ḫasta bolup irdi. Teŋiz Buġa Sır boyını ḳışlap irdi. Ḫānnıŋ ḫastalıḳı ḫaberi muttaṣıl kelüp irdi. Bir kün ṣabāḥ vaḳti irdi; bu oğlanlar bekniŋ eşigide ḳurlap irdiler. Teŋiz Buġa mez̠kūr ol kün seḥer vaḳtinde ḳopup ṣoḥbet tutup irdi. Sāzendeleri küy kopsap yıravları yırlar irdi. Gavġā ve neşādları bar irdi. Ṣabāḥ kün ṣādıḳ irdi. Bir kün ara aṭ mingen böri terisi tonnı çora keygen atı tom (?) buġa ve toġan kişi ordaġa yorup aytdı. Ol kim ordaġa aytdı; ḳopsa turġan sāzlar ve yırlay turġan yıravlar barçası bes boldı. Müddet-i medīd mevrūd (?) ehl-i meclisdin çıḳmadı. Andın yene sāzlarnı kopsala başladılar ve ṣoḥbet-i derd ü gerd boldı. Bu taşḳarıdaki oğlanlar bu ḥālātnı mülāḥaẓa ḳılıp fikr ḳılur irdiler kim ayā bu kelgen kişi (ne) kişi bolġay kim bu ehl-i meclisdin bu ṭarīḳa müteḥayyir boldılar. Ḳayd bes bu oğlanlarnıŋ arasıda iki kişi bar irdi; ʿāḳil, dānā irdi. Anıŋ atın Bükri Ḫoca Aḥmed terler irdi. Baʿż ayturlar, sağışı artıḳ. Sāhī Oğlan **(37b)** terler irdi. Soŋḳı kerre ki şoḥbet-i derd ü gerd boldı; az furṣatdın soŋ Ḳara Noġayġa ünde ki keldim, bek sizlerni çarlaydur. Bu ḳarīb bek ḳaşıġa aytdı. Bir az furṣat yene ḫāmūş boldılar. Andın soŋ yene ṣoḥbet-i derd ü gerd boldı. Bu kezi Aḥmed Ḫoca mez̠kūr bu oğlanlarġa aytdı ki kö(r)diŋiz mü, Berdi Bek Ḫān ölüp turur. Ol kelgen kişi ḫānnıŋ ölgen ḫaberin keltürdi. Bularnıŋ bir aş bişim ḫāmūş bolup müteḥayyir bolġanı ol sebebdin idi. Soŋ Noġaynı çarlap alġanı ol durur kim anı ḫān köterir. Taḳı tanlaḳı körünüşde barçamıznı kırar. Bizniŋ işimiz müşkil boldı. Bu kez aḫşam bir iş ḳılalsaḳ; alduḳ almaḳ taŋla barça ölümge bir barġumızdır, tidi. Çün bular dāyim bītāb irdi, munuŋ keŋeşi özge bolmas irdi. Barçası aydılar. (Ḫoca) Aḥmed mez̠kūr aydı. Maşlaḥat ol turur kim Noġay mundın keç aṭlanur, anıŋ barur. Yolda tutup atdın yıḳıp mażbūṭ bağlap bıçaḳnı boğazıġa

ḳoyup bu ḫaberni soralı. Eger dürüst aytıp bizniŋ bilen ittifāḳ ḳılur bolsa biz hem ḫan köter- **(38a)** eli. Eger rāstın aytmasa andaġ-oḳ olturalı. Taḳı her tegmemiz bir yanġa ḳaçalı tidi irse barçası bu sözni maʿḳūl körüp ʿahd şarṭ ḳıldılar. Çün namāz-ı şām yaḳın boldı erse Noġay meẕkūr meclisindin ḳaytıp aṭlandı. Bu oġlanlar hem birge aṭlandı. Kördiler ki kündeki tek irmez; çehresi ṭav ṭarīḳası özgeçe bolup irdi. Kündeki körüşidin ḳaytıp evige barġunça oynay küle barur irdi. Bu kün hīç kişige söz ün ḳatma; bī-ittifāḳ barur irdiler. İvlerige barur yolıġa teydiler erse ḳaraŋḳu boldı. Filḥāl cılavlap[578] aṭdın yıḳıp mażbūṭ bağladılar. Noġa(y), menim günāhım ni turur kim mundaġ ḳıla turur siz? Ḫoca Aḥmed meẕkūr aydı: Sendin bir soralı, eger rāstın aytsaŋ biziŋ birle ittifāḳ ḳılsaŋ seni ḫān kötereli; taḳı ʿahd ve şarṭ[579] ḳılalı; seniŋ nökerçilikiŋdin boyun tol(ġa)maġay biz. Eger rāstın aytmasaŋ taḥḳīḳ bilgil kim seni bu yerde öltürür biz. Aydı: Ne so(r)ar siz soruŋ. Ḫoca Aḥmed aydı: Rāstın aytġıl; ol kelgen kişi ne ayta keldi; taḳı çarlap bek ni aytdı? (Noġay aydı): Ol kelgen kişi ni aytġanın bilmey, meni hem carlap **(38b)** meni hīç söz aytmadı tidi irse Ḫoca Aḥmed meẕkūr aydı: Ay bedbaḫt, eger sen aytmasaŋ men saŋa aytayın. Ol kişi keldi; ḫānnıŋ ölgenin ayta keldi. Seni çarlap alġanı ol irdi (kim) saŋa aydı kim ḫān seni kötereli; rāżī bolġıl kim ḳarındaşlarıŋnı öltüreli; öltürmeseŋ alar sendin uluġraḳ tururlar; seniŋ ḫānlıḳınġa boyun sunmaslar tidi. Sen hem ol işlerge rāżī bolduŋ. Emdi andaġ ḳılmaġıl. Bu kişidin ne ḫorluḳlar körmedik irdi. Sen bizniŋ içimizde ḫān bolup bizge baş bolsaŋ anı öltürüp andın açıġımıznı almaḳ āsān turur. Meniŋ bu sözümni ḳabūl ḳılġıl. Seni ḫān köterüp saŋa nöker bolurġa ni çaḳlı ʿahd şarṭ ḳılalı. Bizniŋ evlerimizge sebeb bolup ḳıyāmetġa tegrü yaman elini (?)[580] başıŋa almaġıl tidi erse ol taḳı aydı. Andaġ bolsa ḳolum ayaḳımnı boşatıŋız; sizge rāstın aytayın, tidi. Ḳol ayaḳın boşatdılar irse ḳarīb olturup Ḫoca Aḥmed meẕkūrge köp taḥsīnler ḳıldılar. Taḳı aydı. Bular ki ferāset birle tidin hīç ḫilāf yoḳ irdi; barusı rāst irdi. İmdi sizler meni ḫānlanurġa[581] yaḫşı ʿahd şarṭ ḳılıŋız; men hem sizniŋ maṣlaḥatıŋızdın çıḳmayın. Bular ʿahd şarṭ ḳıldılar. Noġay aydı. Taŋla kim körünüşge barur biz; ol meni carlap almaḳ turur; andın siz- **(39a)** lerni çarlap sizler evige kirgeç ḳatındaġı kişilerge boluŋ, men özige bolayın tidi. Taŋlası körünüşge kim bardılar, ol aytġança Noġaynı çarlap aldılar. Bir zamāndın soŋ bularnı çarlay kişi keldi. Bular hem yaraġlanıp kelip irdiler. Barçası yorup eşikdin kirgeç ḳol teprettiler. Noġay

---

578 ZV جال و لب

579 ZV Şart'tan önce نا var.

580 ZV الى نى

581 ZV خانلارنورغه

Teŋiz Buġa bile turdı; yanaşa olturup irdi. Filḥāl sap alġaç[582] başını kesdi boyda başıġa sançıp alıp çıḳdılar. Çarlatdılar; özge[583] kişige ölüm yoḳ turur; yeriŋ yeriŋizdin teprenmeŋ teyü. Yer me ḳarār (ta)pġandın soŋ Noġaynı aḳ kiyizge salıp barça ittifāḳ birle ḫān köterdiler. Pes Maŋḳıtay oġlı Ḫıżır Ḫān birle Ḳara Noġay ikisi bir ay içinde ḫān boldılar. Ḫıżır Ḫān Saray taḫtında ḫān boldılar; Ḳara Noġay Sır boyında sol içinde ḫān boldı. Keldik yene Ḫıżır Ḫān ḥikāyetige. Ol maḥalde ki Tay Duġlı Bigim Ḫıżır Ḫānnı çarlap örke saldı; aytur, Bigim saçnı tarayım, ḫānġa tegr(ü) meyl ḳıldı. Ḫānnıŋ alurġa meyli bar irdi. Ol rāżī bolmadı; aydı. Evvel Özbekke, Cān Bekke iḫtiyār birle kelgen kişi turur sen; bir törde ösken kişi sen; sendin sin teber almaġıl tidi. Anıŋ sözine kirip almadı. **(39b)** Çün Bigim almasnı bildi irse burundaḳı ʿizzet ve ḥurmetni kim ḳıla başladı. Ḫān hem aŋa uçaşıp altun terme üyün[584] bozup ḳazaḳlarıġa üleştürür boldı. Bu sözni eşitip Bigim, ḫānġa kişi yiberdi. Aydı. Andaġ ḳılmasunlar; ḫān bolġan kişige altun kümüş tapulmas degül durur; burunḳı yaḫşılar yasaġan ʿimāretni bozmasun, tidi. Anıŋ sözige kirmeyin altun termeni bozup ḳazaḳlarıġa üleştürdi. Bigim taḳı açıġlanıp bikleri birle içkilerini yıġıp ḫānnı ḳavladı. Yene yurtı Ak Kölge keldi. Bigim mezkūr kişini Keldi, bikdür tip ḫān köterdi. Özbek aŋa Yalgan Keldi Bik tirler. Barça ḥalāyıḳlar aydılar. Keldi Bikni Berdi Bik öltürüp irdi. Ol yene neçük tirildi tip il aŋa boyun sunmadılar irse Boul neslidin bolur irdi. Bazarçı atlıġ anı ḫān köterdi. Ol maḥalde uluġ biklerdin Secüt ʿAli Bik oġlı bar irdi. Bu Bazarçıġa boyun sunmas tip anı çarlatıp öltürdi. ʿAli Bik(niŋ)[585] Ḥasan atlıġ oġlı bar irdi. Ol ḳaçıp Koŋrat Ḳaŋḳda oġlı Aḳ Ḥuseyn kim Ḫārezm māliki irdi; bu Ḥasan aŋa yegen bolur irdi; anıŋ ḳaşıġa keldi. Pes Bigim-**(40a)** niŋ bu nā-şāyeste ḥarekātlarıdın hirāsān bolup Bigimdin yüz ivirdiler. Bu eşnāda Aḳ Ḥuseyn Ḫıżır Ḫānġa yiberdi. Aydı. Ol żaʿīfe şeyṭān yolıġa kirip munıŋ ḥarekātlar ḳıla turur. Biz ḫod andın rūykerdān bolduḳ. Siz eger bizge baş bolup tutuŋuz; biz anıŋ üstige yorur irdik, tidi. Ol hem açıġlıḳ kişi irdi. Minnet-i ʿaẓīm tutdı. Aḳ Ḥuseyn Ḫārezm leşkerin tamām ılġarıp Aḳ Kölge barıp ḫān-ı mezkūrnı ḫān köterip Saray vilāyeti üstige yorıdı. Uruş boldı. Bazarçı ḳaçdı; Bigim ḳolıġa tüşdi. Bigimi köymege mindirüp aġzını mażbūṭ ḳıldılar. Taḳı eylik ayġır aṭın yegip salıġa ḳapu berdiler. Bu eylik aṭ ʿarabanı alıp ḳaçıp taġlarġa çuḳurlarġa urur irdi. Tā Bigim helāk boldı. Özbek kim ayturlar, Tay Duġlı Bigimni Ḫıżır öltürdi; keyfiyyeti budur. Bes Ḫıżır Ḫān ki ikinçi növbet Saray taḫtında ḫān boldı; bir yıl yarım pādişāh

---

582 ZV سَبالغاجْ

583 ZV اونکا

584 ZV اویون

585 ZV بر

boldı. Burut atlığ yaman oğlı bar irdi. Atasınıŋ ḫānlığıġa çıdamay ġāfillıḳda öltürüp özi ḫān boldı. İki ay keçmedi kim anı öltürdiler. Andın soŋ bozuḳ- **(40b)** luḳ boldı. Her kişi her ṭarafın baş köterdi. Saray şehri bozuldı. İlniŋ köpi Ḳırım vilāyetige Ḳıyat Mamay ḳaşıġa kitdi. Bu söz munda tamām boldı. Ve yene Ḳara Noġay ḥikāyetige keleli. Ḳara Noġay üç yıl Sır boymda pādişāhlıḳ ḳıldı. Türkistān vilāyetiġa ḥükm ḳılur irdi. Üç yıldın soŋ vefāt boldı. İnisi Tuġlı Timür tigen ḫān boldı. Faḫr-ı selāṭīn Ḥażreti Dōst Sulṭān defterde aytıp irdi. Bu Tuġlı Timür uluġ pādişāh boldı. Semerḳand ve Buḫārāġa ḥükm ḳılur irdi. Ammā müddet-i pādişāhlıḳı maʿlūm irmes. Andın soŋ Badıḳ Oğlan oğlı[586] Urus ḫān boldı. Bu Urus Ḫān uluġ pādişāh irdi. Türkistān vilāyetiġa ḥükm ḳılur irdi. Toḫtamış Ḫān bile Timür Ḳutlu Ḫān ol maḥalde kim ḫānlıḳ tegmeydür irdi; bu ḫānnıŋ körinek (?) ḫidmetide bolur irdiler. Çün ʿināyet-i ezelī birle pādişāhlıḳ Toḳtamış Ḫān oğlanlarınıŋ ẕātında peydā irdi. Ḫānnıŋ nökerleri taḳı özge ḫalāyıḳlar (bī)-iḫtiyār bu oğlan-ı mezkūrge me(y)l irdiler. Bu işdin ḫān-ı mezkūr **(41a)** eşitip Toḳtamış oğlan-ı mezkūrge ḳaṣd ḳılur. Ḫıṭay Baba ʿAli Biy tigen Ḥacı Tarḫannıŋ uluġ bigi ve nāyib kişisi irdi. Ḫān-ı mezkūr ölgendin soŋ Mekke ṭavāf ḳılıp ḥācı bolup kelgendin soŋ Ḥażreti Sulṭān-ı Kebīr Saʿīd merḥūm, mağfūr ṭāballāhu s̱erāhu ve ceʿale'l-cennete mis̱vāhu sulṭān ġāzī sulṭān ḫizmetleriġa keldi. Çün ḥażreti sulṭān-ı mağfūr ḳarı sözge bisyār māyil irdiler kim Toḳtamış Ḫānnı Urus Ḫān çıḳarġandur terler. Ol ne ṭarīḳa bolġandur tip sordı irse Ḥācı mezkūr bu ṭarīḳa ḳıldılar. Faḳīr alardın eşitip turur men. Aydı. Ol maḥalde kim Urus Ḫān Toḳtamış oğlange ḳaṣd ḳılur boldı; andın burunraḳ Keŋeş Ḳoyġan oğlı Dervişek Mirzanı Çaġatay pādişāhlarıġa ilçi yiberip turur irdi. Şirin Örük Temürge ḳoşup kötertip alıp yiberip irdi. Bular ḳaytıp kelgünçe körinek (?) āḫiri boldı. Urus Ḫānnıŋ ordası Sır boyġa inip irdi. Bula(r) Sırnıŋ beriki yüzindin barını yaḳalap ordasıġa keldi. **(41b)** Kün savuḳ[587] irdi. Sırnıŋ yaḳalı kömeltür irdi. Örük Timür mezkūr mirzadın soŋraḳ kelür irdi. Nāgāh Sırnıŋ yaḳasıġa közi tüşdi. Ḳamış tüpide kördi kim bir yalaŋ terlik yigit sudın çıḳıp yüz tüben tüşüp iki bükülüp ḳaltıray yatıp irdi. Köŋlide aydı kim muŋa ḫod bir iş tüşgen kişi turur tip yortıp mirzanıŋ soŋındın yetti idi. Mirzak, ʿināyetiŋ bolsa ḫān yarlıġı birle ḫidmetin ḳılıp kelip irdim. Esen amān il içige aytdıŋız; ordaġa yaḳın keldiŋiz; ḫānġa körünüş ḳılur kişi men imes men. Meni imgetip igitip (?) netgey siz? Men mundın oḳ evim istesem bolġay mu tidi irse ol mirza hem icāzet berdi. Ḳaytıp bayağı yerge aṭdın yıraḳraḳda özi yayaḳ yorup ol kişiniŋ ḳaşıġa keldi. Kördi kim bükülüp yüz tüben ḳaltıray yatur idi. Ayaḳıda yaman yarası bar idi. Bu sordı ki ne kişi

[586] ZV oğlan
[587] ZV ساور

sen? Aydı. Ne sorar sen; men bir emgekke[588] ḳul turur men. Bu emge(k)lik kör yerge nīk köre turur men. Atıŋ aytġıl. Aydı. Men Toḳtamış Oğlan **(42a)** men. Burun hem bolsa sizip yorır irdim. Seḥer vaḳti irdi. Ḫānnıŋ kişileri kelip ivimni bastılar. Atḳulaşa çıḳdım. Kördim ki kişi köp turur. Deryā yaḳın irdi; özümni deryāġa saldım. Suġa tüşgende atdılar. Bu yaman zaḫm o anda boldı. İmdi hīç teprenür çaḳlı mecālim yoḳ turur. Sini Teŋri yetkürdi; ne ḳılsaŋ sen bilür sen, tidi. Örük Timür meẕkūr aydı. Meniŋ istegenim seniŋ tek bir töre oğlınıŋ imgekli(g)i irdi. Başımnı, mālımnı seniŋ yoluna ḳoyayın. Velī Ḫudā-yı Teʿālā saŋa devlet berse meni unutmaġıl. Ḫān aydı. Her ḳaçan Ḫudā-yı Teʿālā maŋa devlet berse seni devletimge şerīk ḳılıp seniŋ sözüŋni ötügüŋni özge ḳılmaġay men tip ant içdi. Örük Timür meẕkūr filḥāl igindeki körpe tonnı çıḳarıp mażbūṭ çulġadı. Taḳı alġan azuḳdın alıda ḳoydı. Taḳı meni kelmes tip köŋlüŋni yaman ḳılmaġıl tip men eger terikdür (?) men elbette saŋa kelür men; seni uşbu yerde tapayın tip aṭlandı. Taḳı evige keldi una… (?) uruġlardın bir neçe kişiler bilen ittifāḳ ḳılıp aṭ yaraġ alıp keldiler. Taḳı oğlan meẕkūrnı Timür Bek ḳaşıġa alıp ḳaçdılar. Timür Bek maḥalde yeŋi ḫurūc ḳılıp Buḫārā ve Semerḳandnı **(42b)** alıp irdi. Bular ki keldiler bisyār yaḫşı köre aldı. Cerrāḥlar keltürüp ayaġıdaġı başaġın aldurdı. Köp türlük dārūlar, merhemler ḳılur irdi. Tā bir aydın soŋ boldı, ol ḳış bik ḫiẕmetide boldı. Yaz ki açıldı bik bir neçe kişi ḳoşdı. Ḫān-ı meẕkūr yaylaḳġa çıḳıp bara turġanda ilniŋ soŋıdın yılḳı ḳavdı. Ḳavġun kelip uruşıp bularnı bastılar. Yene bik ḳaşıġa keldi. El-ḳıṣṣa Toḳtamış Oğlan ḳazaḳlap yorup ḫān körinek ikendin yılḳı sürer irdi ve il çapar irdi. Örük Timür cemāʿat taḳı Barın, Arġun, Ḳıpçaḳ Toḳtamış Oğlan atasından ḳalġan bayrı illerini oğlan meẕkūr ḳazaḳlap yorup bu ṭarīḳa ki iş ḳıla başladılar erse bu illerdin daʿvālik yigitler barıp aŋa nöker bolup bara başladılar irse Urus Ḫān meẕkūr bu illerge bisyār cefā ḳıla başladı. Bular hem Toḳtamış Oğlanġa kişi yiberdiler. Aydılar. Sen sebeb ḫān bizge ġażab ḳılıp mālımıznı ḫod ala turur; başımızdın hem ḫaṭar bar. Bir türlük bizniŋ fikrimizni ḳılmasaŋ ḳıyāmet kün seniŋ yaḳanıŋ ve bizniŋ ḳolumuz turur, tidiler. Oğlan bu sözni eşitdi irse köŋül perīşān bolup kelgen kişige **(43a)** aydı. Bu yol çıḳar siz; ilniŋ soŋın ala köçüp filān sunıŋ boyunda yaylaŋız. Taḳı yaraḳıŋıznı ḳılıp turuŋuz. İnşā-allahu Teʿālā ölmesem özümni tigürür men tidi. Yaz ki boldı, yaylaḳġa köçdi. Bu iller taḳı il soŋıdın köçer irdi. Yaylaḳġa ki yetdiler her il bir sunıŋ boyıġa keldiler. Bu il hem filḥāl ḳılġan sunıŋ boyıġa kelip yayladı. Ḫalāyıḳı ḳımız içip ʿayş ü ʿişretġa meşġūl irdiler. Bu esnāda Toḳtamış Oğlan bu illerniŋ içige kirip keldi. Çün bu ḥāl birle yaraġların ḳılıp irdiler; her kişi bir telegenge aṭ yegip oğul ḳızların mindürgeç ʿİdil deryāsı ṭarafıġa ḳaçtılar. İki

---

588 ZV بر امكله

kündin soŋ ḫān-ı mezkūrge ḫaber keldi. Toḳtamış Oğlan kelip Şirin, Barın, Arġun, Ḳıpçaḳ illerini ve taḳı sāyir illerini alıp ʿİdil deryāsıġa tüşdi, tep. Ḫān yaḳındaḳı kişiler bilen filḥāl aṭlanġaç her ṭaraf cānibġa kişi çapturup özi bu iller soŋunça ḳavġun saldı. Ḫānnıŋ illeri yaylaḳġa tarḳap irdi. Aṭnıŋ semirgen maḥalli irdi. Ḫān ḳatıġ ılġadı. Yırakdaġ(ı) illerniŋ çerigi ḫānġa yetişelmedi. **(43b)** Yaḳındaġı iller hem aṭları semizlep köp ḳaldı. Bularġa yavuḳ yetişgen maḥalde ḫānnıŋ ḳaşında kişi bolġay az ḳalıp irdi. İki yüz köp bolsa üç yüz kişi bolġay irdi tip tururlar. Kün ev yaḳıp kelgende bu ḳaçḳanlarnıŋ ḳaravul ḫānnıŋ cengni körüp keldiler. Bular keŋeş ḳıla ḳıldılar. Aydılar. Alarnıŋ aṭınıŋ boynı ḳatıp kele turur. Her ḳaçan bizge yetse bizge hem teger biz. Ḫod ölüm kişi turur-miz. Ehl-i ʿayālimiz öler-miz. Bolmasa toḫmımuz ḳurumasun. Uruşulmas aṭġa barurnıŋ oġlanlar bile Celāleddīn Sulṭānnı Yaḫşı Ḫocanı saylap çıḳaralı. Taḳı iki yol bilür kişi alarnı taʿyīn ḳılalı. Ün eşitür çaḳlı yerde örkünniŋ yanıda alıp yorusunlar. Eger yaġnı biz bassaḳ so(r)anımızdın maʿlūm ḳılur. Eger bizniŋ artımızdın kelgeyler eger yaġ bizni basıp alarnıŋ soramdın hem maʿlūm bolġusı turur; turmay ḳaça körsünler tip ittifāḳ **(44a)** ḳıldılar. Taḳı Celāleddīn Sulṭān Yaḫşı Bik Örük Timürniŋ uluġ oġlı irdi. Yene üç yüz aṭġa barur tek oġlanlarını saylap çıḳardılar. Celāleddīn Sulṭān ol maḥalde on iki yaşında idi. Yaḫşı Ḫocalar hem ḳul bolġandur tip tururlar. Bular bir kiçe örkünniŋ bir yanıda ün eşitür çaḳlı yerde barur irdiler. Törniŋ bir ulusı ötkende ḫān bularnıŋ soŋıdın ḳavıp yetişdi. Küçlerin alıġa salıp soŋıdın yasap barur idiler. Ḫān aydı. Bu kişi bizdin köp turur. Nāgāh taŋ atsa bizniŋ azlıġımıznı körse yaman turur. Kiçe birle oḳ yetkeli az köp idigümüzni bilmesdür ḳaçar tidi. Taḳı süren salıp tegdiler; bir tolġaşıp çıkdılar. Örük Timürniŋ aṭı yıḳıldı. Feryād ḳılıp aytur idi. Ay nāmerd Toḳtamış, sözümüz anday mı idi? Kaytıp tolġasana; men ḳaldım, der idi. Bu eṣnāda bu oġlanlar aṭlarnıŋ **(44b)** başların çekip bir yerde turup ḳulaḳ saldılar. Yaḫşı Ḫoca atasınıŋ ünün tanıdı. Taḳı Celāleddīn Sulṭānġa aydı. Kördüŋ mü; meniŋ atam turur; anı tüşürdiler; bu mı dem (?) ki seniŋ ataŋı hem tüşürgüsi tururlar. Atalarımızdın ayrılıp biz yaş oġlanlar ne körgüy-miz? Atalarımız birle ölgen-miz hele yaḫşıraḳ degül mü tidi irse Allahu Teʿālānıŋ nuṣreti birle Celāleddīn Sulṭān taḳı bu oġlanlar ġayretġa kelüp her birisi bir şīr merd yigit bigin süren salıp bir yolı aṭ saldılar. Ḫān kişileri ḳorḳup tizginlerin tar(t)dılar. Toḳtamış Oġlan ḳayta salġaç kelip ki tigdi çün ki ḫān çerigi ḳaçdı; köp kişisini anda tüşürdi. Soŋda ḳolı bertip ḫavf ḳılıp ḳavalmadılar. Tüşgen kişini ol yerd(e) oḳ öltürüp aṭ yaraġın alıp örkünlerniŋ soŋınça yoru bardılar. Bes ḫānnıŋ ḳolġa tüşmegen **(45a)** kişileri avlaḳġa çıḳıp yıġıldılar. Kör(diler) olar hīç yerde ḫān yoḳ. Bularnıŋ birisi aydı. Men ḫān ḳaşında irdim. Ḫānnı iki kişi kelip tutġanın kördüm. Andın soŋ ne bolġanın bilmedim, tidi irse ḳaytıp uruş yerige keldiler irse ḫānnıŋ

ölükin tapdılar. Alıp filḫāl ḳaçıp evlerige bardılar. Alar hem soŋımızdın ḫān kelür tip boynige ḳaçdılar. Bu yerde Urus Ḫānnıŋ keyfiyyeti. Özbeklerge ayturlar. Celāleddīn Ḫān, oğlan ikeninde bir bölük oğlanlarnı başlap atası birle Urus Ḫān uruşa turġanda aṭ salıp Urus Ḫānnı basıp öltürdi terler. Bu cihetdin turur. Bes Toḳtamış Oğlan ḫānnıŋ ölgenin bilmedi. Ḳaçıp Kerkedey Yesbuġa digen otlağı sulağı firāvān yaḫşı yerler bolur; ol yerge bardılar. Ol eşnāda Şiban Ḫān nebīreleridin İlġak Oğlannıŋ oğlı ḫān Kan Bay öz ilinŋ içinde ḫān bolup **(45b)** meşkūr bolġan Kerkedeyni yaylap irdi. Anıŋ katıġa keldi. Ol bī-ḫurmetlik ḳılıp aŋa tengelide orun berdi. Bir neçe kün yürgendin soŋ inaḳlarıdın aytur. İriklik kişi ḫān öz atam ağam turur; men anıŋ ḳılıçın çaparġa cūyān men. Ḳara Mamay ḫalḳ ulusnıŋ tamāmın alıp olturup turur. Bizge baş bola körseler, anıŋ üstige yürüsek, Teŋri Teʿālā anı bizge berse, alar ḫod ʿaẓamet uluġ ḫān bolur irdi. Bizler hem aṭlı ḳutlı bolur idük, tidi. Ḫan Bay meẕkūr bu sözni eşitip başda atlanmaḳnı oḫşatdı; soŋra ber-ṭaraf ḳıldı. Şibanlınıŋ Keri Keŋeş tip bu sebebdin laḳap ḳaldı. Çün Toḳtamış Oğlan, Ḫan Bay meẕkūrdın nā-ümīd boldı irse icāzet tilep keter boldı. Maḥalde ʿArab Oğlan ki ḥażreti merhūm, mağfūr Yādigār Ḫānnıŋ üçünçi atası turur. Ḳan Bay meẕkūr bilen iki apa oğlanları irdiler; bisyār münaʿʿam **(46a)** ve māldār irdiler. Toḳtamış Oğlannı çarlap ivige tüşürdiler. Ḳılġandın soŋ aydı kim ḥālā ağa bolup ilimizge baş bolup turġan kişimiz Ḳan Bay idi. Bu başlap aṭlanġalı tip ümīdvār irdik. Bu bedbaḫt kir(i) bardı; aṭlanmay bu çaḳlı aṭ atanıp turġanda munuŋ yıġının bozup ketmekni özümge oḫşatalmay men. Bes ilgeri ümīdlik yaḫşı kişi körüne turur sen. Teŋri Taʿālā işiŋi oŋadur bolġay. Bu yol mendin saŋa müddet ve himmet ol turur. Yılḳımnı sürüp aldıŋġa salayın; sağar beyelerim maŋa ḳalsun. Aṭdın, bayṭaldın her ne yolġa yarar çaḳlıġı bolsa alıp ketgil tip yılḳısın keltürüp aldıġa saldı. Ayturlar. Dönen beşilik (?) baytaldın başġa altmış tört to(y)naḳlıḳ aṭ tuttı terler. Andın aṭlanıp ʿİdil deryāsıġa keldi. Saray şehride ḫān sulṭān yoḳ irdi. Kelip Saraynı alıp Āẕīne Mescidde öz atıġa ḫutbe oḳuyup ḫān boldı. Andın aṭlanıp Ḳıyat Mamay üstige **(46b)** yüridi. Mamay hem aṭlanıp ʿaẓīm leşkeri bile ḳarşu keldi. Ḳatıġ uruş boldı. Mamaynıŋ leşkeri basıldı; özi hem ḳolġa tüşdi, öltürdiler. İl künini köçürüp ʿİdil deryāsınıŋ boyıġa keltürdiler. Bu kerre Toḳtamış Ḫān meẕkūr, Saray şehride Şayın Ḫān taḫtında uluġ pādişāh boldı. Bes Cān Bek Ḫāndın ḳalġan nökerniŋ il kün köpi Mamayda irdi; Mamaynı öltürüp il künin alıp Saray vilāyetiġa keldi. Deşt vilāyetideki her ḳayda serkeş bolup baş bektürip yürigen kişiler çāresiz bolup özleri kelip muṭīʿ bolup nöker boldılar. Bes ḫān meẕkūr hem keldi. Aŋa öziniŋ bergen orunuŋdur tip tengelide orun berdi. Ammā ʿArab Oğlanġa turup körüşdi. Taḳı on ḳoldın tutup özige badaş olturtup uş Kerkedeyde ḫān boldıŋ; kö(y)dürme(d)iŋ; ayaz tuttuŋ; kökreçikiŋ köydürdüŋ; biz saŋa köp toŋḳayıp

baş urduḳ. Bizniŋ kötümizdin nete keldiŋ Ḳan Bay tip yırlar irdi. El-ḳışşa ʿArab Oğlanġa köp türlük **(47a)** ʿināyetler ve suyurġallar ḳılġandın soŋ ḥükm ḳıldı kim Şiban Ḫānġa taʿalluḳ il künnüŋ sürer barçası sayıŋa yıġılsunlar. Yene ḥükm ḳıldılar. Her ḳayda ḫocasıdın ḳaçġan ḳul ve yasaġdın ḳaçġan yayı seniŋ iliŋe kelse ol seniŋ bolsun. Hīç kişi sendin anı tilemesün, almasun, tip yarlıġ berdi. Tulı digen ʿArab Oğlannıŋ meşhūr ili ki bar turur, anıŋ köpreki ḫānnıŋ yarlıġı birle turur terler. Vallahu aʿlem. Bes ḫān mezkūr, Mamaynıŋ il künin alıp kelgendin soŋ ḫaber tapdı kim Urus Ḫān ol uruşda ölgendür tip; barıp il künin tamām aldı. Oğlanları ḳaçıp Semerḳand vilāyetiġa bardılar. Ol ilni hem köçürüp keltürüp öz ilige ḳoşdı. Andın Örük Timürge terbiyet ḳılıp uluġ bik ḳıldı. Taḳı Urus Ḫān ilindin ḳalġanın başlatıp iki baġlı il berip Sır boydaġı vilāyetni dürüst berdi. Ve taḳı Mamaynı alġanda Ḥażreti Cān Bek Ḫannıŋ bir ḳızı Mamayda idi. Ol ḫanım **(47b)** Toḳtamış Ḫānġa tüşdi irse anı Örük Timürge berip irdi. Andın bir oġul toġdı. Aŋa Tekne Bek terler. Anıŋ oğlanları ḥālā Ḳırım vilāyetide öz apalarıdın ḫān sulṭānlar bile ḳız berip ḳız alışurlar idi. Ġaraż kim cān tartar kişilerige mundaḳ tertīb ḳılıp tururlar. Bes tiler men ki bu nüsḫa-i faḳīr-i ḥaḳīrni iki defʿa inşā ḳılsam defʿa-i s̱ānīsiġa şürūʿ ḳılġum turur. İnşāallahu Teʿālā ve Allahu aʿlem bi'ṣ- ṣavāb taḥrīr fi't-tārīḫ. Bu bāb Şiban Ḫān neslidin kimler ḫān boldı anıŋ neslidin beyānıda turur. Anıŋ keyfiyyeti yoḳarıda ẕikr ḳıl(m)dı. Anıŋ neslidin bir cemāʿat daġı Bü'l-ḫayr oġ(lan)ları ḳaşıda bar turur. Andın soŋ soŋı Ḫıżır dirler Ayba oğlanlarnıŋ oğlı irdi; Tura vilāyetiniŋ narısıda[589] öz cemāʿat içinde ḫān boldı; anıŋ oğlı irdi. Baḫtiyār Sulṭān anıŋ oğlı irdi. Ḥamza Sulṭān ve Mehdī Sulṭān andın soŋ Ḥācı Muḥammed Ḫān İbn Ġali Oğlan İbn Melik Timür, ol ḫān boldı. Ol hem bu cemāʿatda kim Ḫıżır ḫān bolup **(48a)** irdiler. Bularnıŋ ḫānlıġının ḳīli bünyādı yoḳ irdi. Anıŋ oğlı Maḥmūdek Ḫān anıŋ oğlı irdi. Aybaḳ Ḫān, andın soŋ Maḥmūdek Ḫāce İbn Ḳan Bay ibn İlbek ibn Melik Timür ol ḫān boldı. Ammā ol bünyādlıḳ yaḫşı ḫān boldı. Tura vilāyeti bilen Ḳoŋrat tümen ve daġı Secevüt tümeni bilen uruşup alarnı ḳaçurup özige musaḫḫar ḳıldı. Anıŋ neslidin bu taʿyīnde Dost Sulṭān, Atġuçı Tubay Sulṭān dirler, alardın iki oġul ḳaldı. Özge nesl ḳalmadı. Andın Tuġlı Şeyḫ Maḥmūd Ḫāce mezkūrnı keltürüp EbülḪayr Ḫān ibn Tuġlı Şeyḫ Oğlan ibn Ayba Oğlan ibn Ḳulad Oğlan ibn Melik Timür, ol ḫān boldı. Ol ʿaẓīm uluġ ḫān boldı. Üç kerre taḫt vilāyetini alıp Ordu-yı Bazarda ḫuṭbe oḳuttı. Bir kerre bir kerrāt daġı Semerḳandnı alıp atıġa ḫuṭbe oḳuttı. Anıŋ oğlı irdi. Şāh Budaġ Sulṭān anıŋ oğlı erdi. Maʿrūf meşhūr şehīdeyn-i ʿādileyn Şāhī Bek Ḫān ve Şāh Budaġ Sulṭānnıŋ yene bir oğlı Maḥmūd Sulṭān irdi. Anıŋ oğlı irdi. Pādişāh-ı ʿālem ve ʿādil, kāmil, fāżıl

589 ZV نراسیده

ʿUbeydullah Bahādır Ḫān. Bes Ebülḫayr Ḫan mezkūrdın soŋ Ḥażreti **(48b)** Yādigār Ḫān merḥūm mağfūr ibn Timür Şeyḫ Oğlan ibn Ḥācı Tuğlı Oğlan ibn ʿArab Oğlan ibn Ḳulat Oğlan mezkūr ibn Melik Timür mezkūr, ol ḫān boldı. Alarnıŋ ḫānlığının bolğam ol ṭarīḳa irdi kim Edigü Bikke Ḥażreti Ḥaḳ devlet berip Deşt vilāyetide iḫtiyārlıḳ uluġ bik boldı. Çengiz Ḫān neslidin bir kişini kim ol ḫān köterdi; anıŋ pādişāhlığına iʿtibār boldı ve her kişini kim ol ḫān kötermey öz başına ḫān boldı. Anıŋ ḫānlığım iʿtibār ḳılmaslar idi. Ol destūrça özi anıŋ aġa inileri kim yoḳarı mezkūr bolup turur. Anıŋ bile bīʿat ḳılıp turur. Uyġur, Ḳanġlı, Ḳıpçaḳ, Ḳarluḳ, Ḳalaç,[590] Aġaçeri cemāʿatı kim müttefiḳ imes ikendürler. Celāyir, Sunit, Tatar, Merkit, Kürlevut, Tamġalıḳ, Toġut, Oyrat, Burġut, Ḳadı Töles, Ḳumat, Bulġaçin, Urat, Telengüt, Uryan(ġ)at, Ḳurıḳan, Saġayet yene bir cemāʿat kim tecdīd bile ala(r)nıŋ aṣlı Moġol bolup mufaṣṣalda ẕikr bolupdur. Kerayit, Nayman, Öngüt, Tanġut, Yeskerin, Ḳırḳız bir cemāʿat iḫlāṣ yüzidin ḫizmet ḳılıp **(49a)** Çubin Bayurġan içün her ḳaysı bir ism birle maḫṣūṣ bolup meşhūr bola kelip tururlar. (A)langüz, Or Taŋḳut, İkiras, Olḳunot, Ḳurilas, İlçigin, Ḳoŋayut, Ortavut, Ḳoŋḳınat, Uşumen, Suldus, İldüzkin, Bayavut, Kineges yene bir cemāʿat Ḫatun Dubin Bayan ve Alan Ḳara atlıġ kim Kedḫıray vefāt bolġandın soŋ üç oġul mevlūd bolup münşeʿab peydā bolup tururlar. Ve Dubin Bayannıŋ aṣlı Moġol ikendür kim yād ḳılıp turur. Ḳurilas mundın ve bu ḳavm ḳısmı turur. Maṭlaʿ cemāʿatı bile on altı ter-miz kim alarnı Ḳıyat terler. Ḳınaḳas Salciyut, Balciyut olar iki cemāʿatdur. Hermeketçin, Ḳubay, Maṭaf Ḳıyat, Turḳıçın Ḳıyatlıġı Dörmen, Barın, Barlas, Bökin, Çeŋret Çengiz Ḫān atası Yedirkin Çomat, Buġarat Ḳıyat ḳarındaşı Toḳlas, Yisün, Maŋḳıtay ḳavmi. Çengiz Ḫan ataları nesebi Çengiz Ḫān atası Yesige Bahādır, anıŋ atası Berban Bahādır ve anıŋ atası Ḳal Ḫān ve anıŋ atası Tümene Ḫān ve anıŋ atası Bay Suŋur Ḫān ve anıŋ atası Ḳaydu Ḫān, anıŋ atası Dutumin ve anıŋ Badancun Ḫān. Çengiz Ḫān mezkūrnıŋ **(49b)** beş yüz nikāḥlıḳ żaʿīfesi bile ḳuması bar ikendür. Bularnıŋ arasıda iʿtibārlıġ ḫātunı ikendür. Evvel ḫātum Börte Ḳuçin kim Ḳoŋratdır. İkinçi Ḳulan Ḫātun kim Merkit turur. Üçünçi Yesüget, Tatar ḳavmi turur. Törtünçi kim Küncü Ḫātun kim Altan Ḫān kim Ḫıtay pādişāhınıŋ ḳızı kim iʿtibārlıḳ Börte Ḳuçindin bolup turur. Ol Ḳoçi Biki kim Öngüt Tutu Küregen oğlı kim İnkiras alıp turur. İkinçi ḳızı Çiçigen, Urat pādişāhı oğlıġa. Üçünçi Ḳotuġa Biki Alaḳay Biki Öngüt Çaŋġut oğlı pādişāh alıp turur. Törtünçī ḳızı Tümelün, Ḳoŋrat oğlı alıpdur. Beşinçi Altaluḳan, Oḳlun oğlı alıpdur. Tārīḫ beş (yüz) ḳırḳ toḳuzda toŋuz yılı ẕü'l-ḳaʿde ayınıŋ on beşinde merḥūm Çengiz Ḫān mevlūdına toŋuz yılı mezkūr bolġan ayda on üç yaşıda ḫurūş ḳılıp müddeti

---

[590] ZV قليج

altmış yıl pādişāhlık ḳılıp **(50a)** yetmiş üç yaşında doŋız yılında vefāt boldı. Tuluy Ḫān kim Çengiz Ḫān oğlıdur; andın dört oğul olupdur. Evvel oğlı Meŋli Ḫān ve Ḳubilay Ḫān bile Hülāgü Ḫān; alar ḫān köterip salur; iʿtibār bolup idi. Yoḳsa iʿtibār bolmasa idi ol maḥalde kim Baḫtiyar Sulṭān ibn Ḫıżır Ḫān ibn ʿĪsā mezkūr Ḳalmuḳ uruşmda şehīd boldı. Ḳapanġa (?) sulṭānlığını Ebülḫayr Ḫān mezkūr Yādigār mezkūrge virüp idi. Bu ḳıṣṣadın bir iki üç yıl ötkendin soŋ Timür Bik bile Ten Ṣofi Bik Manṣūr ibn Edigüniŋ mezkūrnıŋ oğlanları andın Vaḳḳās ibn Nūreddīn Edigüy Mengürni öldürdi. Çün Vaḳḳās Ebülḫayr Ḫānnıŋ ḫān kelen bigi idi. Oğlanları Mūsā Bik ve Yamġurçı Mirza başlığlar kelip Ebülḫayr Ḫāndın atasınıŋ öçün almaḳ üçün meded tiley keldiler. Ḫānnıŋ Vaḳḳāsdın ḫāṭırmāndalığı bar idi. Ol cihetdin meded bermediler. Ol maḥalde Ḥażreti maʿrūf meşhūr Berke Sulṭān ibn Yādigār Ḫān kim anıŋ bahādırlığı ʿālemde meşhūrdur; Vaḳḳās Bik mezkūrnıŋ ḳarındaşını **(50b)** alıp idi. Bu Mūsā ve Yamġurçı ki Ebülḫayr Ḫāndın nā-ümīd boldılar irse Sulṭān mezkūrdın meded tilediler. Ol hem ḳabūl ḳılup mağş ḥaddiside leşker çekip kelip Ḫocaş Mirza kim Ḳāḍī ibn Edigüniŋ mezkūrnıŋ oğlı irdi ve Ḳāḍī mezkūrnıŋ ölmek sebebige bir fitne ol irdi. Anı öltürdiler. Rūz-be-rūz Mūsā Bik ve Yamġurçınıŋ işi teraḳḳī tapdı ve muʿaẓẓam boldılar. Çün yaḫşılığını sulṭān mezkūr ki bularġa ḳıldı; Ebülḫayr Ḫān vefat bolgaç ʿAbbās bik kim Vaḳḳās mezkūr inisi idi. Mūsā ve Yamġurçı mezkūr başlığlar kelip ittifāḳ bile atası Yādigār ḫān köterdiler. Bes Yādigār Ḫānnıŋ üç oğlı idi. Biri merḥūm mağfūr İlbars Ḫān idi. Anıŋ oğlı turur. Sulṭān Gāz(ī) yene birisi Bilkiş[591] Sulṭānnıŋ oğlıdur. Sulṭān Ḥācı, Sulṭān Yādigār Ḫānnıŋ ikinçi oğlı idi. Ḥasan Ḳulı Ḫān üçünçi oğlı Eymen Ḫānnıŋ oğlanlarıdır. Ḫān merḥūm Bucuġa Ḫān ve Ṣofya(n) Ḫān ve Ḥażreti Avaneş Ḫān ve Ḥażreti Ḳahıl Ḫān ḥallede mülkehu. Bes Melik Timür mezkūrnıŋ altı oğlı bar idi. Uluğınıŋ **(51a)** küçügi Ḳulad, andın küçügi Cānṭa, andın küçügi Cānṭa bile Ṭoḳudın dağı ilikdin nesli ḳalmadı. Ḳuladnıŋ iki oğlı bar idi. Biri Ayba neslidin Ebülḫayr Ḫān turup ve ʿArab neslindin Yādigār Ḫān turur. Bik Ḳondı neslindin Aybaḳ Ḫān cemāʿatı turur. Melik Timür atası Ḳahıl turur. Baṭavul Oğlannıŋ atası Cuci Buġa Oğlan, anıŋ atası Ḳaylıḳ Buġa Oğlan, anıŋ atası Bahādır Oğlan, anıŋ atası Şiban Ḫān. Bu bāb Toḳtamış Ḫān oğlanlarınıŋ keyfiyyet ve ḥālāt ve nesebleri beyānda turur. Bes Çaḳa bile Tuy Ḫān turur. Anıŋ evvelçe meşhūr turur altı oğlı bar turur. Uluğı Celāleddīn Ḫān, Cebbār Berdi Ḫān, Kebek Ḫān, Kerim Berdi Ḫān, Ḳādir Berdi Ḫān, Küçük Sulṭān. Bes Toḳtamış Ḫān, Şayın Ḫān taḫtında köp yıl pādişāhlıḳ ḳıldı. Deşt vilāyetiniŋ bikleri ve ḥākimleri anıŋ ḫizmetin ḳılur irdiler. Ammā anıŋ mülkiniŋ tarvalıġa (?) sebeb ol boldı kim Edigü Bek

591 ZV بلی کس

(51b) meşhūr ve Asbay Bik kim Edigü mezkūrnıŋ atası Ḳutluġ Ḳayanıŋ inisi irdi; ḫānnıŋ ḫizmetide bolur idi ve Asbayġa Ḳılġıçı Ḳurıda orun berip idiler. Ve Edigü, ḫānnıŋ eşiginde ḫizmet ḳılur idi. Çün Ḫudā-yı Teʿālā aŋa ezeldin uluḳ taḳdīr ḳılıp ḫizmet ḳılurġa boynı kār ḳılmay tört beş kerre ḳazaḳ çıḳıp ḫān mezkūrnıŋ ilidin yılḳı sürdi. Her ḳaçan kim yılḳı sürer idi tüşürüp ḫān ḳaşıġa alıp kelürler idi. Çün Şirin Örük Timür Bek Asbay mezkūrnıŋ müṣāḥibi idi; her bār kim giriftār bolu(r) idi; ol barıp ötünüp ḫalās aydı. Ḫān ḥaddin aşdı irse aŋa ḳaṣd ḳılur boldılar. Anı aŋlap Timür Bik ʿIraḳġa yüridi ve Māverāünnehr ḫālī ḳaldı irse Toḳtamış Ḫān çerik tartıp kelip **(52a)** Türkistān ve Semerkand ve Buḫārā vilāyetlerini talap bisyār ḳıldılar erse anı eşitip Timür Bik ʿIrāḳdın yanıp kelip çeri yaraġın ḳılıp Edigü Bikni başçı ḳılıp Toḳtamış Ḫān üstige yüridi. Ol yürişde Timür Oġlanınıŋ Timür Ḳutluḳ Ḫān ol maḥalde oġlan irdi; aytur kim boz eşegi bar idi; Ḫārezm vilāyetinde otun ṣatar idi; anı çarlap özi birge alıp bardı. Timür Bik ol yürişde Türkistān basturup Uluġ Taġ bile çıḳdı. Ḫān mezkūr hem bularnıŋ ḫaberin eşitip ʿİdil deryāsın özige özlerini çektiler. Ol yürişde Timür Bekniŋ ʿacāyib ġarāyib ḥükmleri ve iḥtiyāṭ ve serdārlıġıları Ẓafernāmesinde[592] bitiklik turur. El-ḳıṣṣa iki üç ay yürüp ilge yetti. O bilen Ḳaramanda uruş boldı. Ḫān basıldı; il her ṭarafġa ürküp perīşān boldı. Edigü Bek birle Könçek Oġlanını ve Temür Ḳutluḳ Oglanını istimālet bilen el yıġmaḳġa **(52b)** yiberdi. Könçek Oġlan ḳolıġa tüşgen ilni alıp bikke kötürdi. Ammā Edigü Bek Timür Ḳutluḳ Oġlanını ḫān köterip her ne ḳolıġa tüşgen ilni köçürüp Yayıḳ başıġa ilni Timür Bekniŋ Ẓafernāmesinde tip tururlar. Könçek Oġlan tuzı ḥaḳḳın ḥaḳlap ḳolıġa tüşgen ilni alıp keldi. Ammā aramızda o ḳolıġa tüşgen ilni alıp ḳaçdı dip tururlar. Çün Timür Bek vilāyetige ḳayıttı irse Toḳtamış Ḫān ʿİdil deryāsın başıġa ve ayaḳıġa örgen illerni cemʿ ḳılıp Saray ve Ḥacı Tarḫan vilāyetide bolur irdiler. Bir neçe yıl ötkendin soŋ bu iki yaḳın bir birige ḳarşu kelip uruş boldı. Ol uruş kim meşhūr turur; Timür Ḳutluġ Ḫān Edigü Bek bilen Toḳtamış Ḫān arasıda irdi. Barın Yaġıl Bay başlıġ ekṣer alplar ve bahādırlar ol uruşda öldi ve andın soŋ Timür Ḳutluġ Ḫānnı il içinde ḳoyup özi oġulları birle Toḳtamış Ḫānnıŋ sonıŋdın iki ay muttaṣıl ḳalmay ḳavalap ʿāḳıbet Ḳara Ton digen yerde ḳara künge uçratıp **(53a)** suġa yıḳdı. Andın soŋ Timür Ḳutluġ Ḫān ve Edigü Bek, biri bek, biri ḫān boldı. Yıllar pādişāhlıḳ ḳıldılar. Bir ṭarafı Ḫārezm ve bir ṭarafı Ḳazan ve Urus ve bir serḥaddi Ḳırım Saray Sarayçuḳ ve Ḥacı Tarḫan vilāyetleri bilen ol tevābiʿġa ḥükmler yürüdür idi. Bir neçe yıl ötgendin soŋ Timür Bek Ḳutlı ḫān oldı. Andın oġul doġdı; biriniŋ atı Timür ve biriniŋ atı Ḳulad. Ammā ḫān ölende Ḳulad yaş idi ve Şād Bek Ḫān kim ḫān mezkūrnıŋ atası Timür Bik Oġlan atası idi. Ḫān

---

592 ZV طغرمه سلده

vaṣiyyet ḳılup idi kim Edigüm mendin soŋ anı ḫān ḳılsun. Ol vaṣiyyetni ḳabūl ḳılup Şād Bek mez̠kūrnı ḫānlap oğlı Nūreddīn Mirzanı aŋa saḳla ve ḳayd ḳıldı. Ḫān mez̠kūr hem Nūreddīn Mirzaġa Ḥācınıŋ daruġalıġı bilen otuz biŋ altun Saray yarmaḳı suyurġal ḳıldı. **(53b)** Ḥālā Ṣaḳat mirzaları kim Ḥacı Tarḫan otuz biŋ altun ala tururlar; ol yarmaḳ turur. Andın bir niçe yıldın soŋ Şādī Bek ḫān oldı. Nūreddīn Mirza atasına tidi kim öziŋ ḫān bolġıl; yāḫūd men ṭarafdan neslimiz meni ḫānlanġıl tidi irse ḳara kişi ḫān bolmaḳ keye (?) bolur; bolmas tidi. Timür kim Ḳutluġnıŋ oğlı irdi; anı ḫānlandı ve Nūreddīn Mirza hem atasına ḳahr ḳıldı. Ḳulad kim Timür Ḫānnıŋ atası idi anı ḫānlanıp Tümen Bikni Uyşun Pīr[593] Maḥmūd aŋa uluġ bik ḳılup özidin yoḳarıda olturġurdı. Tümen Çerkes Taḳ Ḳaytaḳ leşkerlerin cemʿ ḳılup atasınıŋ üstine yürdi. Atası hem anıŋ kele turġanın eşidüp aydı kim men ölgey men yā ol ölgey; ḳıyāmetge tigrü yaman ad ḳalġay tip küçi birle bir neçe özindin ayrılmaz kişilerin alıp Ḫārezm vilāyetine ketdi. Ol hem kelüp atası vilāyetini aldı; ḫayli talan ve tārāc boldı. Ayturlar kim Edigü Bek bir mescid yapıp irdi. Aŋa beş nār nīze (?) Pıŋarlar iken-derler (?) **(54a)** Anıŋ yapraḳların alıp yaġaçın otġa yaḳdılar. Bu sebebdin meşhūr durur kim Kemāl oğlı Cihān Bay Mirzaġa yırlap aydur ikendür kim beş doŋuzın kütelmes Pīr Maḥmūdm biklendiŋ; beş baṭrek tartalmas ataŋnıŋ mescid̤ evin köydürdiŋ. Bu ḳıṣṣadın üç tört ay keçmey henüz Celāleddīn Ḫān kim Toḳtamış Ḫānnıŋ uluġ oğlu turur; atası ölgeli ḳavalap yürür idi. Az kişi bilen tuyġursız kelip Nūreddīn Mirza bile ḫānı ḳavalap elin aldı. Çün Edigü Ḫārezm vilāyetine barıp idi; ol cihetdin mirza hem ḫān bilen ol ṭarafa ḳaçdılar. Celāleddīn Ḫān bahārın Saray bilen Cihān Baynı başladup köp leşker ilen soŋdın kovġun yiberdi. ʿİdil deryāsından ḳavlaġan kişi ḳayadın arḳasında yetip dutdılar ve Ḳuladnıŋ başın kestiler. Ammā mirzanıŋ başın keserde Cihān Bay sarayına yetdi; bir Nūreddīn ölmek bile Edigü nesli tükenmes; andaġ iş ḳılalı kim Edigüni oğlanları birle ḳolumuzġa tüşürüp **(54b)** bir yolı ḫalāṣ bolalı tidi ise sarayına bu söz ḫoş maʿḳūl kelip mirzanı öltürmey Ḫārezm vilāyetine müteveccih boldılar. Ammā ol es̠nāda Cihān Bay Mirzaġa yırlap aydur kim toluḳ soġan bile ḳuş torġa neçük tüştüŋ sen; torlaḳ başda ni işi yoḳ; ḫān-ı eyyām-ı Toḳtamış, ne etdiŋ sen? El-ḳıṣṣa mirzanı tutḳunlap Ḫārezm şehriniŋ dervāzesiġa alıp keldiler. Edigü Bek ḳalʿanı muḥkem ḳılup Özbekleri bile bular kelgen dervāzeniŋ üstine çıḳdılar. Ḫān başın terekke sançıp çarlap ayıttılar kim ḫānnıŋ başın körmeydür sen? Ol maḥalde Dörmen Yaʿḳūb Bek Urus Canuḳanıŋ uluġ atası turur, bek ḳaşında idi; aŋa ayıtdı kim sen sözlemegin. Ol ayıttı kim aŋa netgeyin dise[594]

[593] ZV بر

[594] ZV ديسان

ol baş ni sebebdin kelgen? Aydılar. Bu baş, alar didiler kim, andaġ bolsa saŋa daġı düşmen idi; bizge daġı. Anı öltürdük; oġluŋnı ḫān yarlıġı birle tirik alup kelüpdür. Pīr Yaʿḳūb Bek aydı. Ḫān yarlıġı ni irdi? Aydı. Ḫān yarlıġı ol **(55a)** idi kim Ḫārezm vilāyetiġaça ḳavıŋız; ḫānı ḳoluŋuzġa tüşürseŋiz öltürüŋ. Ammā Nūreddīn ḳoluŋuzġa tüşse öltürmeŋ. Anıŋ üçün kim bolġay kim anıŋ ḳanı meniŋ atamnıŋ ḳanınıŋ bolġay. Atasına alup barıŋ. Men ḫod ala(r) cemāʿatidin atam ḳanına teŋep öltürgü[595] yoḳ durur. Eger bizni dip kelse sizler her ne maṣlaḥat körseŋiz anıŋ ḥaḳḳında sizlerniŋ sözüŋüzdin çıḳmayın. Eger kelmes bolsa oġlını yiberip ḳaytıŋ. Eger ol yerde ḫānın öltürüp ḥükm ḳıldı. Ol ḥükm yosunça ḫānın öltürüp oġlını keltürüp biz uruş talaş üçün kelmey-miz. Eger barur sen birge baralı; yoḳ deseŋ muna oġlıŋ alıp ḳal tidiler irse bek aydı. Neçük çın bolġay ve Yaʿḳūb ayıtdı. Söziŋ çın bolsa mirza ḳanı, köreli tidi irse mirzanı ilgerü keltürdiler. Yaraḳdan yaḫşı talpınalmay tidi kim ol ṭarafġa yürütsünler. Yaʿḳūb aydı. Ol yürüt. Barı hemīn kim körse tanıdı. Közlerin **(55b)** bulaḳnıŋ yaşı aḳa başladı. Bik aydı. Ay bī-devlet ol kezle (?) basıp yüzüŋdin öz başıŋa, menim başıma hem yandıŋ dedi. Ol ḥālde biklerige maṣlaḥat ni bolur dip keŋeşti irse bikler aydılar kim bu sözler ki ayta durur, barçası rāst turur. Yoḳ irse ni imkān bar irdi kim Nūreddīn Saray ḳolıġa tüşgey; taḳı tirik ḳalġay. Celāleddīn yarlıġı turur. Özge bolmas, muŋa yaḫşılıḳdın özge ni iş münāsib bolġay didiler irse bek çāresi yoḳdın alıp kelüp turur. Taġı öz ḳaşındaġı oġlanları bile biklerin ḳarşu çıḳarıp iʿzāz-ı tām birle şehrġa kirgüzüp Cānbike Ḫanım kim Toḳtamış Ḫānnıŋ ḳızı irdi ve bu bik ḳolıda ösgen özleri irdi; anıŋ ordasına düşdiler. Ammā bik kiyevler ṭarīḳasınça yüz yaşurup iki üç kün ṭoy yaraġın ḳılup uluġ ṭoy ḳurup kiyev destūrınça selām ḳılup saray bile[596] körüştiler turdılar. Ve ol meclisde oşal maḥalde Saray Bik ve Cihān yükünüp **(56a)** ötündiler kim mirza kelip atasınıŋ ayaḳına tüşdi. Barça ehl-i meclis ḫōş-ḥāl bolup ʿişretġa meşġūl boldılar. Çün mirza īrād irdi, ayaḳ sunup yerlep bekke günāhınıŋ ʿözrin ʿarż ḳıldı. Bik taḳı köp şikāyetler ve minnetler birle bu oġlını söge yırladı. Bu meclisde ötgen yırlarnı küllü devlet yırav yaḫşı yırlay turur. Bir neçe kündin soŋ ʿişretdin fāriğ boldılar ve bik muṭlaḳ inanıp ḫān körnüşge barur boldı ve taḳı yaġılaşur çaġlıḳ hem mecāli yoḳ idi. Baʿżı bikler dirler ki andaġ ḳılmaġıl; ol bir oġluŋnı yibergil; baḳalı, anıŋ birle ni maʿāş ḳılur. Andın soŋ özüŋ barġıl didiler irse bu sözni maʿḳūl dip Seyyid Aḥmed oġulnı Sarayġa ḳoşup yiberdi. Ammā Cihān Baynı munda alıp ḳaldı. Mirza mezḳūr, ḫān ḳaşıġa yetmesdin burunraḳ Saray kelip keyfiyyetni ḫānġa ʿarż ḳıldı irse ḫān açıġlanıp sarayġa aydı kim ḳavıp ketirey-miz dik yaḫşı iş

---

595 ZV اولتركوب

596 ZV بيله

ḳılıp sen, dip eldin ḳoparıp üç künge tegrü hīç kimsege körünüş bermedi. Seyyid Aḥmed Mirzanı bir aḳbadnıŋ **(56b)** içinde köz bagı birle saḳladı. Üç kündin soŋ Asbaynı çarladı. Aydı kim bizniŋ bu bedbaḫtlarnıŋ ḳılġan işleridin ve ayta kelgen sözleridin ḫaberiŋ bar mu tedi. Asbay aydı. Belī ḫānım, ḫaberim bar. Ammā ol sözler rāst bolmaġay mudur (y)ā bolġay mu? Edigü andaḳ kişi boldı kim kişige aldatḳay. Nūreddīn ḳoluŋuzdın çıḳġanı ayırçıġ (?) munı ḳavladı. Çıḳarıp ḫalāyıḳġa külgü bolur siz, tidi. Anıŋ kelürin bilüp bi'l-ḳaṣd andaḳ ayıttı kim Yurtı Çulmay dirler, ayturlar kim Asbaydın bu sözni eşitdi irse mirza hem ol dem namāz-ı şām keltür tip öziniŋ küçige lāyıḳ yasaġan bir köteni bar irdi; anı ḳolıġa alıp çendān urdı kim mirzanıŋ bir süŋeki bütün ḳalmadı, dirler. Çün ḫaber biyge yetişti irse Cihān Baynı tutup alıp kelüp ayıttı kim ay ḫaramzāde, ölmediŋ mü? Ḳanı söziŋ çın bolġay, didi irse Cihān Bay aydı. Men nege uyaladur men? Ol keŋeşi azġan ʿaḳlsız bedbaḫt uyalsun. Men diraḫtnı tüpindin keseyin tip irdim. Ol barıp **(57a)** butaġın kesti. Bu butaġ kesmek birle yaġaçnıŋ nesli tükenür mü, tidi. Cihān Baynıŋ bu cevābı meşhūr turur. Andın soŋ bik aydı kim men seni bu ʿaẕāb birlen öltürgey irdim. Ḫalḳ andın digeyler irdi. Ammā iki işdin sebeb öltürgeli ḳolum barmay turur. Bir ol kim seniŋ ḳanıŋ meniŋ oġlımnıŋ ḳanıġa teyelür. İkinçi ol kim bir maḥalde Toḳtamış Ḫān maŋa ḳaṣd ḳılġanda meniŋ bu çaḳlıḳ dünyāda bolurumġa ataŋ sebeb bolup irdi. İmdi seni öltürmek (bile) meniŋ oġlum tirilmes dip aṭ azıḳ berip yiberdi. Çün Cihān Bay Edigü Bekdin kurtulup ḫān vilāyetiġa keldi irse sordı kim ḫān, mirzanı kimge keŋeşüp öltürdi. Aydılar kim Asbay bilen öltürdi kim raḥmet Asbayġa ir (?) uşandaḳ kerek turur. Her ḳayda yürse yurtnıŋ yaḫşılıġın tilese anıŋ kelürin bilüp turaġı yurtum yoyulmasın dip bu keŋeşni berip turur. Cihān Bay kelgendin soŋ bikniŋ kelürin ḫānġa ḫāṭır-nişān ḳıldı. Ammā iş ötüp irdi; fāyide ḳalmadı. Ammā Asbay bile kün kündin yamanladı. **(57b)** imdi şürūʿ ḳıldıḳ, Celāleddīn Ḫān bile aġa inilerniŋ ḳıṣṣalarına. Çün Celāleddīn Ḫān Nūreddīn Mirzanı ḳavalap ilini, vilāyetini alup pādişāh boldı; inileri meṡel Kebek ve Cebbarberdi ve Kerīmberdi ve Ḳādirberdi kim bular tā ġāyet her birisi bir yerde ḳazaḳlap ḳaçıp yürür irdiler. Çün eşitdiler kim aġası yurtnı alup turur; barçaları aġası ḳatına yıġıldılar. Ammā ḫān bisyār ġayūr kişi irdi. Bularġa iltifāt ḳılmas irdi. Bir yıl yarım yıl keçdi; bularġa suyurġal bolmadı. İl kündin ʿāḳıbet Kebek bī-ṭāḳat bolur. Şirin Örek Timürniŋ oġlı Yaḫşı Ḫāce, Kebekniŋ atalıġı irdi. Anıŋ bile ittifāḳ ḳılıp baʿżı sapaḳ illerni cemʿ ḳılıp bir san kişi aṭlanup aġası üstige yüridi. Çün evleri yaḳın irdi; ḫayāl ḳıldı kim yaḳın ḳılalmay ḳaçıp keter. Ammā ḫānnıŋ ʿādeti ol irdi. Her ḳayda alıp atġuçı bahādır digen kişilerni ol üylük ḳaydal (?) keltürür irdi. Ve eger **(58a)** boy bolsa yatġura yatġurur irdi. Çün bular ṣabāḥ atlandılar; çaştgāh irdi kim ordaġa ḫaber keldi, yaġı yetti

dip. Ol zamān ḫān uyup irdi. Hīç kim irsege ʿarża yoḳ irdi kim ḫānnı uyatḳay. Bir az furṣatdın soŋ ḳolnıŋ cāneki peydā boldı. Bir sever[597] ḳuması bar irdi. Ol uyġan kim uyandı; ayturlar. Ḳol yetkünçe üç miŋ kişi yıġıldı. Otur diyüp tögüştiler kim sekiz kerre tolġaşıp çıḳdılar. Her tögüşgende kişiniŋ ve atnıŋ yıḳılġanına ḥeṣāb bolmas irdi. ʿĀḳıbet Kebek ḳaçdı. Ḳavladı, barıp il künin esīr ḳıldı. Ammā ḫānnıŋ bu uruşda ḳara ḳaburġası tüpidin oḳ kirip öpkesige cerāḥat[598] ḳılup irdi. Oḳnıŋ başaḳı anda ḳalıp irdi. Bir neçe vaḳt pervāy ḳılmadı; yüridi. Soŋ żarar ḳılup öpkesi çürüp üç aydın soŋ vefāt boldı. Bu vāḳıʿa ḳış ortasında irdi. Ol maḥalde Kebek ḫod ḳaçıp āvāre bolup yürür irdi. Cebbārberdi or(d)adan yıraḳ ḳışlap irdi. Ammā Kerīmberdi ordaġa yaḳın irdi. Kebek tapġaç kelse **(58b)** kelip ḫān bolur tip ḫavfdın özi ḫān boldı ve Cebbārberdi bilen bir anadın irdi ve ol mundın uluġ irdi. Aġasıġa filḥāl çapturdı kim men Kebek kelip ḫān bolġay dip ol cihetdin ḫān boldım. Alar turġanda men neçük ḫān bolġay idim. Emdi ġāyet ḳılıp bat kele körsünler kim ḫānlıḳ alarnıŋ turur. Bu kişi tigeç Cebbārberdi ılġap keldi. Kerīmberdi taḳı ḫānlık bile ilni vilāyetini aġasıġa yaşurdı.[599] Cebbārberdi, ḫān boldı. Bir iki hafta oturup irdi kim Kerīmberdi peşīmān bolup bir kün aġası bilen içip olturġanda bıçaḳlap öltürdi. Baʿżılar ayturlar kim Cebbārberdiniŋ bikleri Kerīmberdini hem evidin çıḳarmay şol zamān oḳ öltürdiler. Ve baʿżılar ayturlar kim aġasın öltürüp özi bir neçe kün ḫān boldı ammā il anıŋ yaman fiʿlidin andın rūy-gerdān bolup Kebekke kişi yiberip irdiler. Anı bilip ildin ḳaçıp çıḳdı. Taḳı ġam-māde bolup iki aydın soŋ tözmey[600] öldi, dirler. Vallahu aʿlem. El-ḳıṣṣa Kebek Ḫān kelip ḫān boldı. Taḫtda çün Celāleddīn Ḫān kim ḳış ortasıda öldi, Edigü Bekke ḫaber bardı, ḫān öldi dip. Bik didi. Eger Celāleddīn ölse Cebbārberdi hem andın artuḳraḳ turur. Ḥālā barı bizge bolmas tidi. Yazaçılarına kişi yiberdi. Cebbārberdi birle Kerīmberdi ikelesi taḳı bıçaḳlaşıp öldiler ve Kebek ḫān tidiler irse aydı. İş Kebekke ḳalsa Kerīmberdi imdi ol yaz ötüp boldı. Kebek Ḫān Bozannıŋ teŋrige ḳopar tamaġında **(59a)** irdi. Ol maḥalde Çekre Ḫān Türkistānda irdi. Yiberip çarlatıp keltürüp anı ḫān köterip Çekre Ḫān ve Edigü Bek aṭlarġa toḳa yasatıp da(ġ) tüpidin teŋiz yaḳasıġa tüşüp yaḳalap Bozan tamaġında basıp Çekre ḫān boldı. Üç yıl ötkendin soŋ Edigü Bekke artuḳsulıġ ḳıla başladı. Bik anıŋ artuḳsulıġın çekelmey Müyesser oġlanlarıdın irdi, Seyyid Aḥmed atlıġ, anı çarlatıp Çekreni ḳavlap anı ḫān ḳılıp il içinde ḳoyup özi Çekreni soŋına tüşüp ketdi terler kim berā-yı muttaṣıl ḳavdı. ʿĀḳıbet

[597] ZV سويره

[598] ZV جراعت

[599] ZV بشوردي

[600] ZV توزدا

yanalmay ḳaytıp keldi. Ol kelgünçe Seyyid Aḫmed Ḫān munda ölüp ve Çekre Ḫān hem ol barġanda öldi. Kebek Ḫānnı öltürdi. Taḫtında Dervīş Oğlan digen kim ol taḳı Müyesser oğlanlarıdın erdi. Ammā bī-ʿaḳlraḳ kişi irdi. Kişi tapmaġandın anı ḫānladı. Emdi keldik Ḳādirberdi Ḫān birle Edigü Bek ḫikāyetleriġa. Kebek Ḫān ölgendin soŋ Çekre Ḫān bile Edigü Bek vilāyetlerin kim aldı; Ḳādirberdi Ḫān Tümen birle Çerkes vilāyetiġa ḳaçıp barıp irdi. Ni çaḳlı kim Toḳtamış Ḫān ve oğlı Celāleddīn Ḫāndın ḳalġan bik oğlanları meṣel Şirin Örük Timür oğlı Yaḫşı Ḫoca digen ve Ḳoŋrat Ḫaydar başlıġ ve taḳı yaḫşı bolġan alplar baḫādırlar barçası anıŋ ḳaşıġa yıġılıp irdi. Bir kiçe uluġ ṣoḫbet bar irdi. Andaġ kim ekṣer bikleri ve bahādırları ḫāżır irdi. Ḫān aydı kim bu olturġan mirza **(59b)** ḳuturġan böri içimizge kirip kelse (ni) ḳılġay irdiŋiz tidi irse aydılar. Ne ḳılġay irdik; tuşluḳ tüşümizge ḳaçar irdik, aydılar. Ḫān aydı kim sizler hem biriŋiz ḳuturġan böriniŋ Edigüniŋ ḳolıġa tapınsaŋız irdi men Edigüdin atam öçin almaḳnı iş çaḳlı iş irdi. İmdi sizlerge inanadur men. Edigü yaşı yetken kişi turur. Anıŋ işi bu kün taŋlaġa ḳalıp turur. Nāgāh öz ölümi birle ölgey; daġı tigeyler. Edigü ḳara kişi irgeç atasın öltürdi ve aġaların öltürüp ve vilāyet(le)rini alıp taḫta minüp oldı ve bu bedbaḫt Ḳādirberdi aŋa bu hem ḳarşu baḳıp oḳ atabilmedi, diseler meniŋ bu dünyāda tirik bolġanım ne bolġay. Ol ölmesdin burun meni aŋaru berü ḳılıp her ḳaysıŋız bu ḳavġan tik bola beriŋizler tidi erse barçası ayaġ üze turup aydılar. Ḫānım, rāst aytur sen; yalġuz saŋa ḫayf ḳılġan kişi imestür. Ba(rı)mızġa ḫayflar ḳılup yurtumızdın ayırıp celā-i vaṭan ḳılıp turġan kişi turur. Bāḳī-mānde ʿömrimiz seniŋ ṣadaḳaŋ bolsun. Başımıznı seniŋ yoluŋa ḳoyduḳ. Her ne ḫāṭırıŋ tilese anı oḳ ḳılalı, tip barçaları uluġ ʿahd birle şarṭ ḳıldılar ve andın soŋ bir neçe kün leşker yaraġın ḳılıp Edigü Bek üstige yürdiler. Baʿżılar tiyürler. Üç miŋ **(60a)** kişi irdi. Baʿżılar ayturlar. Miŋ beş (yüz) kişi irdi. Ammā üç miŋ kişi digen rāst turur. Çün ʿİdil deryāsınıŋ yaḳasıġa keldi; küzniŋ āḫiri irdi. Deryā suyı az toŋar irdi. Aydılar kim bir neçe kün turalı; deryālar toŋsun; andın keçeli, tidiler. Anda ḫānnıŋ bu cevābı meşhūr durur kim aytıp turur. ʿİdil deryāsı toŋsa kim keçmes; Edigü ölse kim almas? ʿİdilni toŋmasdın burun keçmek kerek; Edigüni ölmesdin burun almaḳ kerek, tidi ve deryādın keçdiler. Edigü Bek taḳı ḫaber tapıp irdi. Ol taḳı nihāyetsiz çerik yıġıp çünānçe altmış miŋ kişi yayan körüp ḳarşu keldi. Ayturlar. Çün bu iki leşker rūberū boldı Ḳādirberdi Ḫān bir top oḳ yasap irdi. Edigü Bek oğlı Keyġubādnı iravul yasap irdi. Ḫān kim topı bilen tamām at saldı; Keyġubād ṭāḳat ḳılmadı; yüz yandurdı hem ol sanışa (?) egilip özini bik tuġıġa urdı. Bik kim bahādırların, alıpların alında yasap irdi. İki ṭarafdın aṭ bilen kişiniŋ ḳırılġanıġa aṣlā ḫisāb bolmadı. Ḫān daġı oṣal yerde yıḳıldı. Bik hem yaralıġ hem ol yerde yıḳıldı. Ammā ḫānnıŋ kişisi bikniŋ tuġın yıḳıp basıp ve oḳ atımı yerge ba- **(60b)** rıp avlaġ yerge çıḳıp turdılar. Ḫānnıŋ

bikleridin Koŋrat Ḥaydar bilen Şirin Tegene kim iki uluġ serdār bekler irdiler; ikilesi daġı amān çıḳıp irdiler; ḫānnı leşker içinde her neçe kim tefaḥḥuş itdiler; tapa almadılar. Āḫir bir kişi aydı kim ḫānıŋ işi bolmadı; başıŋız yaraġın körüŋ kim meniŋ közüm ḫānda idi; ḫan uluġ tuġnıŋ as(t)ıdaġı ḳalın kişi içige kirdi; taḳı çıḳmadı, didi irse ḫāndın ümīd üzüp nevmīd boldılar. Bu söz munda mevḳūf[601] bolsun; emdi keldük bikniŋ ḳıṣṣasıġa. Bular kim bikniŋ ṭuġın yıḳıp basap öttiler; bekniŋ eks̱er kişisi ḳaçtı. Ammā ḳoldın uruş tüşmegen bir azraḳ ḳol kişisi filḥāl bekniŋ ṭuġı yıḳılġan yerge keldiler. Kördiler, bik yıḳılıp yatur. Cān bar ammā kānı yaraları (?) bar; atġa olturur çaḳlı ḥāli yoḳ turur. Aydılar. Bu kişi kim mundaġ ḳaçmay turur; şāyed birge ḳaytıp yetkey Teŋri bilür, ḥālimiz ne bolur? Bu kişi atġa baralmas; neçük ḳılur biz, tidiler. Ol yaḳında bir köl bar irdi. Ol kölniŋ atın hem ayturlar. Bikni bir yaralıġ atġa mindürüp bir inaḳ çorasın artuġa mindürüp suyatıp ol kölge yiberdiler. Taḳı aydılar. Yetkeç bikni suġa salġıl; taḳı bizni ḳarār turġıl, didiler erse ol taḳı bikni **(61a)** suġa salıp yaġaç başıġa çıḳıp ḳaralar irdi. Emdi keldük Ḳādirberdi Ḫān ḳolınıŋ ḳıṣṣasıġa. Ḥaydar bilen Tegene ol ḫānnı kördüm digen kişiniŋ sözi bilen ḫāndın kim töŋüldiler; bu turmaḳ bile bolmas; birevni ḫān köterip bu kişige yeteli. Teŋri berse bu kişi öler; yoḳ ise öler biz. Ḫānnıŋ bir yaḳın ḳardaşı bar irdi. Oġlanlardın bir neçe kim istediler; bilmediler. Dermānde bu(lar) yürür irdi. Çaġa kim Tuy Ḫocanıŋ aġası turur; andaḳ kim yoḳarıda yād ḳılıp irdik; anıŋ oġlı İçgüli Ḥasan meşhūr turur. Anıŋ oġlı Muḥammed Oġlan dirler irdi. Uluġ Muḥammed Ḫāndın ʿibāret ol durur. Ol yavluḳnı Ḥaydar (ve) Tegenege munı hem ḫān yaḳın ḳarındaşım dir irdiler. Kel, bolmasa munı oḳ ḫānlanalı, didiler erse Tegene taḳı andaḳ ḳılalı tip ikelesi kelip aydılar. Ḫān öldi; sendin özge ḫān uruġı yoḳ; seni ḫānlanıp bu yaġıġa tegeli. Eger Teŋri Teʿālā saŋa devlet berip bu yaġını bassaḳ sendin özgeni ḫānlanmasġa seniŋ ḥükmüŋni özge ḳılmasġa her türlük ʿahd şarṭ ve sebk ḳılalı. Ol aydı. Tā ġāyet sizlerniŋ ḳaşıŋızda ḥürmetim yoḳ irdi. İmdi men ḫān bolup siz maŋa nöker bolup menim ḥükmüm ve yarlıġımnı mu teŋer siz? Ḳoyuŋ bu sözni; meni ḫalḳa külgü ḳılur siz, tidi erse Ḥaydar birle Tegene bular ḥamāyilin çıḳarıp iligi birle basıp aydı kim **(61b)** eger Ḫudā-yı Teʿālā bu yaġını bizge berse biz seni burunḳı ḫānlar tik körmesek, ḥükmüŋni özge ḳılsaḳ Ḫudā-yı Teʿālānıŋ kelāmı cānımġa yetsün, tidiler. Taḳı iki tizgindin alıp leşkerniŋ ortasıġa keltürdiler. Daġı filḥāl bir aḳ yapunçıġa salıp ḫān kötergeç yürüp kim yaġıġa tegdiler. Bekniŋ merkebin ḳaçurdılar. Bu ḥālet bik köl içinde ve ol çorası ḳarap turur irdi. Bik andın sordı kim bu iki ḳul ne iş ḳıla tururlar? Ayıttı kim bir birige tegiştiler. Sordı kim cenk ḳayu sarı yürdi? Aydı. Biz

---

601 ZV موفوق

kelgen sarı yüridi. Bik aydı. Bizniŋ kişimiz başlıḳ boldı ve yene sordı kim uruş yeride hīç kim bar mu? Aydı. Bir kiçikrek ṭuġ, bir azraḳ kişi bar. Bik aydı. Ol meni istey ḳalġan kişi turur. Bu esnāda ḳaralap turġan kişi kördi kim tuġ tüpideki kişiler her ṭarafġa yayıla başladılar. Bu kişi taḳı ḫavf ḳılıp yaġaç başıdın tüşdi. Taḳı bir ḳamışlıḳ yerde yaşurundı. Nāgāh hem turup ḳaralar irdi. Bir az furṣatdın soŋ kölniŋ ol ṭarafıdın bir atlıġ kişi peydā boldı. Ḫān Timür atlıġ aṣıl ḫan Toḳtamışnıŋ nökeri irdi. Ammā bikke nöker bolup irdi ve bik hem aŋa ḫayli ʿināyet ve şefḳat ḳılur irdi. Bu kişi kördi, bu atlıġ ol turur ve yaḳalap kelür idi ve aytur irdi kim ʿazīz begim, ay **(62a)** pādişāh bigim; seniŋ köp tuzuŋm içip bisyār ʿināyet ve şefḳatiŋi körüp irdim. Bu künlük bir fāyidem tigmedi ve seniŋ hīç işige yaramadım ve hīç bilmedim kim sin ḳayda boldıŋ tip yıġlayup kelür irdi. Bu bedbaḫt ol maḥalde kim bekni kişi suyap bu ṭarafḳa alıp kelgenin körüp irdi. Ammā ne yerde ikenin bilmes. Ḳaṣden ḥarāmzādalıḳ birlen yıġlar irdi kim nete bilgen yer kim ne yerde turur. Ol faḳīr hem munuŋ bu işige kevel (?) bolup yatḳan yeridin işāret ḳıldı irse filḥāl kelip atdın özin taşlap ḳuçaklap ḳıranımdın ḫaberiŋ bar mu tip yıġlay başladı. Ol aydı. Bu sunıŋ içinde turur; ammā yaralı bisyār ḳatıġ turur; tepretür çaḳlı mecāli yoḳ turur, tidi irse bu ḥarāmzāde aydı. Ḥālā yaġınıŋ kişisi yayılıp yürüy turur. Bu yerdin tepretmekke bolmas. Men hem bu yerde barıp yaşuranayın, kiç bolsa bir sarı alıp kete köreli dip muŋa bāzī berip ketdi. Ol ketgen soŋ bik sordı kim sözleşdik, Ḫān Timü(r) eridir, sizni istep yıġlap yürür erdi. Bik aydı. Meni atıŋ mu tidi? Ayıtdım. Hay dirīġ yaman kişige sözleşip sen; ḥālā ol bizge kişi başlap kelür tidi. Ayturlar. Ol maḥalde bikni **(62b)** sudın çıḳardılar. Bek Saraydın sordı kim ḫān bar mudur? Saray aydı. Teŋri raḥmetige bardı. Bek aydı. Eyesiz il ne bolġay, tidi. Burungı pādişāhlar andaḳ ḥālde il ġamın ḳayġusın yer ikendür. Çün Muḥammed Ḫān Edigü Bekniŋ leşkerin başıttı; soŋıdın ḳalmadı; ḳavlap ketdi ve barıp il künin alıp taḫtında ḫān boldı ve barça aŋa muṭīʿ ve fermāndār boldılar. Emdi keldük Edigü Bek oġlanları aḥvāli beyānıġa. Edigü Bekniŋ oġlanları köp irdi. Evvelçe meşhūr turur, beş irdi. Uluġı Keyġubād. Andın soŋ Nūreddīn; Andın kiçigi Manṣūr; andın kiçigi Ḳāḍī; andın kiçigi Nevrūz. Bu uruşda bekniŋ çerigige basıldı. Keyġubād bilen Nūreddīn Tura ṭarafıġa ḳaçıp Başḳurt elige bardılar. Ammā Manṣūr ve Ḳāḍī ve Nevrūz ve Şād Bek Ḫānnıŋ oġlanları Gıyāşeddīn bular Maskev vilāyetiġa bardılar. Bes Nūreddīn Mirzanıŋ teng-nefesi yaʿnī kökrek ḫastalıġı bar irdi. Ol zaḥmeti küçlep hem ol ḳışda öldi, soŋa ketti. İnaḳlarıdın tört kişi Seyyid ʿAlī dīvān başlıġ kim Eyem Sulṭanaḳ oġulluġ atalı turur. Ol ḳış oḳ Sarayġa alıp yetirediler. Yolda ḳar yüzi atları ḳırıldı. Mirzanı bir ḳula atnıŋ tersige **(63a)** salıp boyunları bilen tartıp sükrep Sarayġa alıp keldiler. Sengi üçün yasatġan merzede ḳoyup ketdiler. Andaḳ kim ol aṭ tersidin henūz ḳabrinde nişanı bar

turur. Ayturlar kim Seyyid ʿAlī dīvān Vaḳḳās ve ʿAbbāsnı bilen kelifin salar irdi. Boynun açıp köz körür irdi. Aytur idi. Uyalmas mu siz maŋa söz yetmege? Ataŋıznıŋ mundaḳ cefāsın çekken mendür, dir idi. Ve ol meyyit süyregende soyulġan yerlerniŋ tābı bar irdi terler. Ammā Keyḳubād Mirzaġa şarʿ zaḫmeti peydā boldı. Yazıda suġa tüşüp öldi. Ammā Manṣūr ve Ḳāḍī ve Nevrūz ve Gıyāṣeddīn meẕkūrlar Meskev vilāyetiġa barıp irdiler. Ol ḳış ol yaz anda boldılar. Alar bilen leşker köp öldi. Bu ādem ölgendin soŋ Manṣūrnıŋ köŋlige fikr tüşdi. Aydı. Ne yaman iş bolġay; men hem munda ölsem daḫı süŋekim kāfir süŋeki arasında yatsa tidi. Taḳı taŋ birle beklerin ve yaḫşı bolġan kişilerin yıġıp aydı kim bizler barçamız Müsülmānzāde irdik. Bu ni ġayret bolġay kim kāfirler arasında ölüp ölükümüz munda yatḳay? Kelin, ittifāḳ ḳılıp bu yaġının üstige yürli. Eger iş ḳılalıḳ ḫūb; ḳılalmasaḳ dala bāri öz süyekimizni bolmasa diyārıġa yetkürgen bolġay-miz didi irse barçası **(63b)** bu sözni ḫūblap ḳabūl ḳıldılar. Andın soŋ bir neçe çerik yaraġın ḳılıp Ġıyāṣeddīnni tip atlanıp Yayıḳ deryāsınıŋ başıġa kelip ayaġına tapa südürüp kelür irdiler. Bu eṣnāda Muḥammed Ḫānġa ḳaçġın keldi kim Manṣūr Bek Ġıyāṣeddīnni ḫān köterip sizniŋ üstüŋizge yürür tidi. Ḫān sordı kim ne çaḳlıḳ kişisi bar bolġay? Aydı. İki miŋ kişisi bar bolġay. Aydı. İki miŋ bilen meniŋ üstümge yetip kelür? Aydı. Bu barġanda bir ilniŋ lap kişi öldi. Ol cihetdin barçaları ittifāḳ ḳıldılar kim munda ölüp kāfirler arasında yatġunça baralı; eger bir iş ḳılalsaḳ ḫū(b); eger hīç iş ḳılalmasaḳ bārī süŋekimizni dārü'l-İslāmġa salmış bolġay biz tip kele tururlar. Ve ḳaçġın kişi kelgen maḥalde Tegene Bik ḫānġa körünüşge kelip irdi. Ayturlar. Edigü Bek bir körklü ḳızı bar irdi ve Manṣūr Bik bilen anadaş idi. Şehīd bolġay. Bozuġluġda ol ḳız Tegenege tüşüp bardı ve anı bisyār sever idi. Çün ḫaber kelgeç ḫan Tegene taḳı körüşide bolġay biklerige ḥükm ḳıldı kim ivleriŋizge barıp çerik yaraġın ḳılıp atlanıp keliŋler tidi. Çün **(64a)** Tegene Bik ivge keldi, ötüş maḥal idi; bir zamān yatıp yene uyġanıp oturdı ve Ḫāniş yüzniŋ[602] baġın baġlar idi. Bu maḥalde iki üç kerre estaġfurullah tip başın arġadın Ḫāniş aydı. Bir işige ḫūb taʿaccübge taŋlanur siz. Bek ayıtdı. Seniŋ ol bī-devlet aġanġa ʿacemī kele turur kim bir az kişi birle avlar men tip bizniŋ üstümiz(ge) kele turur irmiş. Ḫāniş tidi. Ġalaṭ bolġay; az kişi birle mundaḳ uluġ ḫānnıŋ üstige ne tip kelür? Bik aydı. Yoḳ, taḥḳīḳ içinden ḳaçıp kişi keldi. Rāst kele durumış ve ayta turur imiş. Men Meskevde ölüp süyekümni özüm atam yatḳan yerge yetkürür men. Eger bir iş ḳılalsam ol dem dala süŋekim Müsülmānlıḳġa yetkey tip aydı imiş dedi erse Ḫāniş kelürin taḥḳīḳ bilip közleridin bulanıḳ yaşlar aḳup aġlamaġa başladı. Daḫı aydur idi ki atamdın ayrılıp idim; bir yalŋuzum ḳalıp idi. Andın hem ayrılur

---

602 ZV توزنيك

boldum dip ağlayu başladı ise ḫan bu Ḫānişni ziyāde sever idi. Cānı açıyur idi kim seniŋ yaşın çıḳarın Teŋri maŋa körgüzmesün, ağlamağıl der idi. Emdi bu iş bulay boldı. İmkān barınça özümdin kelürin yaḫşılıḳğa seniŋ ağanğa ḳılayın dedi. Tā Ḫudā-yı Teʿālā taḳdīriğa çāre bolmas. Ḫāniş bu sözni bekdin eşitti erse yeridin ḳopa tapu **(64b)** ḳılıp taʿẓīm etdi kim himmet tutup ʿināyet ve şefāʿatıŋıznı ayamasaŋız ümīd bar kim ol yalğuzum ḫalāṣ bolğay. Bek bunda ʿahd şarṭlar ḳıldı ve Ḫāniş ḫāṭırı ḫoş oldı. Taŋla bek leşkerin alıp ḫān ḳaşığa bardı. Ḫān hem ʿaẓīm leşkerin yığıp Ġıyās̱eddīn Ḫān birle Manṣūr Bekke ḳarşu yürüdi. Keldük Manṣūr Bek bilen Tegeneniŋ ḥikāyetiğa. Ḫıṭay Melik pādişāh bikniŋ atası Seyyid ʿAlī Bik ḥikāyet ḳılur ikendür. Yayıḳ deryāsın südürüp Ḳamışlı Samarnıŋ tuşına yaḳın kelip irdik. İrte bile ḳol köçti ve ḳolnıŋ alıda barur irdik. Yürgen ḳaravullarımız ḳaytıp keldiler. Aydılar. Bir zamān ḳolnı toḳtatsaŋız ʿacāyib kişi kördük; anuŋ ḫaberin aytsaḳ. Bek ḳolnı toḳtatdı. Aydılar. İlgerü barur idük. Alımızdın bir aṭ yetken kişi tumannıŋ içide çaḳ keldi. Ol bizni kördi; biz anı kördük. Biz ḫayāl ḳıldıḳ kim ḳaçar. Ḳaçmay utru bardı. Biz hem utru yürdük. Taḳı aydıḳ. Ne kişi sen? Ayıtdı. Siz ne sorar siz? Sizler sözleşür kişi imes men. Begiŋiz kele turur mu, dedi. Biz ayıtdıḳ. Kele durur. Barıp aytuŋ, begüŋüz kelsün; alar bilen sözüm bar turur, tidi. Biziŋle birge keldi. Ol çuḳur içinde turğan kişi ol turur, **(*64a)** dediler. Kötenin belige soḳtı ve çapar atın binip ḳarşu bardı. Yaḳın yene kördük ki ol kişi atnıŋ üstinden ḳopal çapıp tapu ḳıldı. Bizler barçamız ḫoş bolduḳ. Bik yene tapuğ ḳıldı dip birbirimizge aytur idik. Ḫayli ʿacāyib neme turur. Yene bir azraḳ turup bik ḳaytıp keldi. Bekniŋ yüzine baḳdıḳ; ay tik ḳumbur irdi. Bir çorasığa yetdi ki ol aṭnı o yeger yügeni birle ol kişige ilet bergil. Ol aṭnı iletip berdi. Tüşe ḳalğaç bu aṭnı mindi ve ol mingen aṭnı yetdi ve yetip yürgen aṭnı bu kişige berdi. Taḳı kelgen yönige ḳayıttı. Bik taḳı ḳolnıŋ ḳayıttı. Bek daḫı ḳolnıŋ yanında arḳın kelür irdi ve atı cānibdin ve hīç kimge sözleşmes idi. Ol kün ertekrek ḳondı. İçimiz yarılur irdi; Ḳaçan kim bolğay ni ikenin bilgey-miz. Çün aḫşam boldı; üç kişi bekniŋ sır inaḳların her ittifāḳ bilen bekniŋ çıḳar yolın aŋdıduḳ; kördük kim çıḳıp keldi. Ez-bes ki bī-ṭāḳat irdik. İlgerü yürüp ayduḳ. Bizler yarulıp öler ḥālğa yetdük; bu ḥālni bizge aytur mu siz, yā yoḳ mu? Bik aydı. Men hem sizlerge aytayun diyip çıḳıp idim; soŋı biriŋiz işimiz oŋar bolğan tidi. Ol kelgen kişini Tegene birge turur, aytur kim selām digin yaman kelip turur. Andaḳ ḳılmasa kerek irdi. **(*64b)** irdi. İki miŋ kişi bile mundaḳ deryā tik ḳolğa ne iş ḳıla biler irdi? İmdi çün bu çağlıḳ kelip turur; çāre yoḳ, bir sebeb birle men hem Edigünüŋ oğlı turur men; özimdin kelür yaḫşılıḳnı dirīğ ḳılmağay men. Ammā Ḫudā-yı Teʿālānıŋ taḳdīriğa ne bolsa ol bolğusı turur. Yene aytıp turur kim ḫān bu yol top yasamaḳdur; bir özi bir top Ḥaydar meni yasamaḳtur ve zinhār hem ol iki top yasasun; bir top ḫānı bolğay, bir top özi

bolġay; men ḫānnıŋ alıda yasar men. Ḫānıġa aytuŋ kim topı birle tapmay kelip ol meniŋ tuġuma tegsün. Ḫānnı alıp ḳaçmaḳnıŋ ʿahdi maŋa bolsun ve Ḥaydar ḳaçmas; Ḥaydar bilen buyurġa körüşür bolġan. Ammā zinhār kim ḫān ḳaçtı tip kişisini tarḳatmasun ve ḥaydardın vāḳıf bolsun dip yiberip turur. Bizler eydük. İki mertebe tapuġ ḳıldıŋız; anıŋ aṣlı ne idi? Bek sizge selām ayıtdı digende tapu ḳıldıḳ. Bu sözlerni eyitgendin soŋ tapu ḳıldıḳ. Bizler ḫoş-ḥāl bolup tuşlarımızġa[603] keldük. Taŋlası ve yene bir kün yürüp Ḳamışlı Samarnıŋ tuşıġa keldük. Üçinçi küni ṣabāḥ yaḳındın Samarġa artılduḳ. Kün uluġ çāşnigāh[604] bolur irdi. Aydı kim Muḥammed Ḫānnıŋ ḳolınıŋ ḫāneki peydā boldı. Bik hem iki böle(k) yasadılar. **(65a)** İlgeri ḫān ḳolın yasadıḳ. Soŋdın ḫānnıŋ ṣol ḳolın basaraḳ özi yasap yürüdi. Bir az furṣatdın soŋ Muḥammed Ḫānnıŋ ḳolı peydā boldı. Kördiler kim iki tuġ bilen Şirin Tegeneni alıda basa turur. Ol miŋ kişi Ḥaydarnı başınġa bir top yasap kelür irdi. Hemīn kim yaḳın kelmişdiler; Ġıyāṡeddīn Ḫān Tegene aytıp yibergen sözçe tördeki birle Tegeneniŋ tuġıġa aṭ saldı irse Tegene bozulup ḫānġa yıḳıldı. Ḫān hem turalmay ḳaçdı ve leşker bozuldı. Ġıyāṡeddīn Ḫān soŋıġa tüşüp kişi tuşra barur irdi. Ammā Manṣūr Bek bildi kim kişini ötkerip teger ḫayāli bar turur; anıŋ sarı töndi. Ol hem munıŋ sarı yürüp tegiştiler kim Özbek ṭāyifesi içinde hīç vaḳt munuŋ tegin uruş vāḳiʿ bolġay yoḳ turur. Kün çāşnigāhdın uruşḳan kişi yatur ḥālde Ḥaydarnı ḳaçurdı. İki leşker uruşḳan yerleri aṭnıŋ keserigeçe ḳazılıp irdi. Āḫiru'l-eyyām Ḥaydar üç yüz kişi ḳalıp irdi ve Manṣūr Bek seksen üç kişi ḳalıp irdi. Ḥāldin ve mecāldin ketdiler. **(65b)** Ol ḥālde Manṣūr Bek ayıttı. Keliŋ yārān, bu kişige yene biz tiger-miz ḳalıp turur. Teŋri maŋa nuṣret berip sizler barçalarıŋız maŋa ötük[605] aytur inaḳlar aytu boluŋuz ve sizler aytḳan ötükni[606] özge ḳılmaġay men, tidi. Barçaları at üstidin taʿẓīm ḳılıp yürdi kim tegdiler. Ḥaydarnıŋ ayaḳıġa oḳ tegip irdi. Tāb keltüralmay ḳaçdılar. Ez bes ki her kim ḳavdılar; ḳaranġu boldı. Ol kiçe anda menār yaḳıp barıp ʿİdil deryāsınıŋ boydaġı il künni alıp taḫtında Ġıyāṡeddīn Ḫān boldı. Muḥammed Ḫān ʿİdil deryāsınıŋ ol yüzideki il künin alıp Ḳırım vilāyetine bardı. Mundın bir iki yıl keçd(i). Ġıyāṡeddīn öldi. Timür Ḫān oġlı Kiçik Muḥammed Ḫān ol maḥalde baş idi. Bir neçe kün anı ḫānlanıp yürdi kim il kün anı taŋsunmay. May (?) turur. Aytur ki Manṣūr Bek çün kim yıraḳ ḫānġa barur boldı; Ḥan Timür tigen Toḳtamış Ḫān nökerleridin bir ḳarı kişi bar irdi. Andın keŋeş sordı. Aydı. Bu yaş oġlan bilen hīç işim tiger oḫşamay turur. Yıraḳġa barayın der men; maŋa keŋeş

---

603 ZV قوشلارىمزغه

604 ZV چاشكا

605 ZV اوتول

606 ZV اوتول

neçe virür sen, aytġıl, dedi. Ol aydı. Muḥammed bu ne turur? Egerçi araba miŋerge yaramas; velī öziŋ amān bolur idiŋ. Bırak ḳart buġra turur; arabaŋa miŋer sen; velī ḫayrlıḳ (66a) tutsa ayaḳ ḳart astıġa alup tizleri hem bolur bilgey sen. Ol maḥalde Baraḳ Ḫān öz il küni birle Ḳazaḳ yaylaḳıda bolur irdi. Ve anıŋ bahādırlıġı ve merdāneligi meşhūr durur. Çün kim Manṣūr Bek özi Urus Ḫān ḳızıdın toġup idi; Baraḳ Ḫān toġaçı aġası bolur irdi. Men bu yaş oġlan bilen ni bolur men tip ne çaḳlı il kün Orda Bāzārnı köçürüp Baraḳ Ḫānġa keltürüp anı ḫānlandı. Beş altı ay keçip irdi kim ḫān bī-mürüvvet bekniŋ nöker serveri[607] birlen il künige köreler tip bik körüşige kelgende bāl berip bikni bıçaḳlap öltürdi ve baʿżılar ayturlar. Tutup yay kirişi birle boġup öltürdi, derler. Çün Manṣūr Bikni öltürüp il künin aldı elçin ḳadrdār kim ol maḥalde ġarīb irdi; keŋeş sordı ki sen barçamızġa ḳol ḳaraçımız turur sen, maŋa sen ayıtġıl; bu il anı ni ḳılsam ki maŋa köŋül bergey, dedi irse aydı. Köre turur sen, taş tülünki töver,[608] itdin ayırmas. Kişige köŋül barmaġan **(66b)** bu il hem taş tülük tik turur sen; bularnı māl tavardın ayırıp giriftārlıġġa salmasaŋ bular saŋa il bolmas, dedi. Bu söz aŋa maʿḳūl kelip ilni Ḳuban Yarsıġa (?) köçüp taḳı bu keçe teŋizniŋ ol yanıġa iletti. Ḳışı kim yüzi toŋdı, teŋizniŋ bu yüzine köçürdi. Ayturlar. Ol ḳış üç kerre teŋizniŋ bu yüzidin ol yüzin ol yüzidin bu yüzine köçürdi. İlniŋ mālı ḳırıldı hīç nerseleri ḳalmadı. Andaḳ ḳızıḳ boldı kim bir atnıŋ sanıġa bir kişi boldı. Andaḳ kim Ḳuban Ḳarlıġı meşhūr durur. Yaz açıldı irse il toḳtay bilmey Yayıḳ tamanıġa yene köçti. Manṣūr Bekni şehīd ḳılġanda Ḳāḍī birle Nevrūz, Muḥammed Ḫānġa ḳaçıp bardılar idi. Baraḳ Ḫān ilni bu ṭarīḳa çayḳadı. Mundın alarġa kişi köp ḳaçıp bardı. Alar hem bir ḳol kişi bolup irdiler. Çün eşittiler kim il bu ṭarīḳa imgenip yayıḳ boyıġa kele turur; bular hem aṭlanıp utru yürdiler. Her künde bularġa gürūh gürūh kişi ḳaçıp kelip bular köp boldılar. Çün Yayıḳ deryāsını keçdiler; alar hem Yim deryāsın keçdiler Ḳaynar Saġızġa serḥaddide uruş boldı. Ḳıpçaḳ Ayaz ḥikāyet ḳılur ikendür. Bizler otuz **(67a)** üç kişi Maġrib başlıġ ittifāḳ ḳılıp irdik kim iki ḳol rūberū bolup uruş bolġaç bir ḫānġa töydüleli (?) dip çün solġa yasadılar. Her ḳaysımıznı bir yerge alıp bardılar. Birbirimizniŋ ḳayda bolġanın bilelmes irdik. İki ḳol kim yasaşıp rūberū keldiler; Muḥammed Ḫānnıŋ iravulı alıda bir türi arġumaḳlı ḳızıl çepkeni savut taşıdın yelbekey salġan bir kişi ilgerü kelür irdi. Yavuḳ keldi; tanıduḳ kim Ḫıṭay Seyyid ʿAlī durur tip tuşluḳ tuşumuzdın çaḳraşıp aytuşduḳ. Bu bizge bir uranlaşḳan dik boldı. Her ḳaysımız ni yerde ikenin bildük. Seyyid ʿAlī bularġa at saldılar. Baraḳ Ḫān anı Bölek Bulat Sulṭānnı iravulunda yasap irdi. Bularnıŋ hem iravulı alarġa at saldı. Ḫānnıŋ yene

---

[607] ZV سودری

[608] ZV تور

ḳaşıdağı kişilerimizniŋ közi uruşda boldı. Bizler filḥāl bolġanımız bir birige yıġılıp anıŋ üstide bolduḳ. Barçamız attuḳ velī Mağrib kelip yete tip atınıŋ oḳı darġanġa oḫşadı; salıp yürü berdük. Ḫānnıŋ tüz közide yasaġan kişi bizge bozuldı. Ol çağlıġ eşitdük **(67b)** kim ḫān aytur idi. Alarnı ḳoyuŋ; Bölek Buladnı ḳoyuŋuz tidi. Ḳaşıdağı kişiler barça Bölek Bulad Sulṭān sarı yürdiler. ʿAẓīm uruş boldı. Ḫānnı bir neçe kişi kelgen ṭarafġa alıp ḳaçtılar. Ayturlar. Bölek Bulad Sulṭān yetdi, tolġaşıp at saldı. Bir kök çal atı bar idi. Ol dāyim ḳulanġa yeter idi. Ḫān aytur. Zinhār sen munı yügrükdür tip çebelemegey sen kim bu kiçik attur idi; ver savut ḳaḳsa yügürmes bolur ter idi. El-ḳıṣṣa bu uruşda anı minip idi. Sekizinçi tolġaġanda ḫān aytġanınça ḳaḳıp yügürmedi. Yaḳın kelip atarlar idi. Bik küpesi bar idi, ötmes idi. Āḫir kördiler kim ḳaçmas, munı salıp kişiler hem salıp ḳaçmas irdi. Uluġ Asbaynıŋ oğlı nebīresi Şeyḫ Muḥammed Bek kim alıplıġı ve bahādırlıġı meşhūrdur başıdın töpesin çıḳarıp sulṭānnıŋ kişilerige aralaşıp kelip töpe bilen arḳasıdın alıp tartıp yıḳtı kim ol yıḳıldı; leşker ḳaçdı; uzaḳ ḳovġun boldı. Āḫiri Baraḳ Ḫān atıġa baralmaġandın sebeb bir çorası birle töpege **(68a)** başında salıp kettiler. Ḳıpçaḳ Ayas Bikke yoluḳtı. Başın kesip Muḥammed Ḫān bilen Ḳāḍī Bek alıġa alıp keldi irse ve Sarayçıḳ daruġalıḳġa ortaḳ ḳıldı. Ḥālā Ḳıpçaḳ daruġalıġı Sarayçıḳ andın ḳalıp turur. Andın soŋ ılġap barıp il künin barın aldılar. Taḳı ḫān ḳaytıp evige tüşti. Ḳāḍī Bek özi henūz il içinde irdi. Ayturlar. Ol maḥalde kim Baraḳ Ḫān Manṣūr Biyni öltürüp il künin kim aldı; solnıŋ Yetti San ile ḫānġa içki ve nāyip irdi ve Manṣūr Bekniŋ ulca tüşgen illerine baʿżisige bulardın sebeb żarar żaḥmet teger idi ve baʿżılar Manṣūr Bekniŋ ölgenin bulardın körer idiler. Bu söz Ḳāḍī Bekniŋ hem ḳulaḳıġa yetip idi. Çün Baraḳ Ḫān bunı öltürüp ilini kim aldı; ol ḫāṭır-māndalıġdın bularġa ẓulm ḳıla başladı. Andaġ kim māl tavarıġa erkleri ḳalmadı. Her ne çaḳlı ḫāṭırları tilese alur idi. Belki ḳız oğlanını tartıp ala başladılar. Bular bī-ṭāḳat bolup ḳırḳ kişi ittifāḳ ḳıldılar kim bekni öltürgeyler. Başlıġı Turdı Ḫoca Bik digen Manḳıt Tulaġa **(68b)** oğlanlarıdın idi. Mum ne ṭarīḳa öltürür biz? Bir oy aydı. Ḥālā tuvadaḳnıŋ oba maḥalli turur. Künde tuvadaḳ ata turur. Taŋla köç alıda kim yürür bizler, körnüşige barıp bekniŋ soŋıdın yürüyli. Bizdin birimiz bikdin ilgeri yürüsün. Taḳı ala tuvadaḳ bardı tip çapsun. Bek kim közin aŋa azup çapar, ol ḫālde soŋıdın yürüp atsa bolur, didi. Bes ol cānverniŋ ṭarīḳası ol bolur kim yumurtḳasın ki basıp yatur kişi yaḳın kelmey üç baş kişi kim yaḳın keldi; bir neçe yergeçe yorġalap ḳaçar. Ḫayāli bu kim aŋa bolġaylar ve yumurtḳası amān ḳalġay. Ekṣer anı yumurtḳa üstinde veyā yorġalap bara turġanda atarlar. Çün taŋlası il köçti ve bik köç alıda barur irdi. Bular cemaʿati birle körnüşge keldiler ve bulardın bir kişi bikniŋ ileyinçe yürür idi. Bir ḳalınraḳ otluġ yer keldi. Al tuvadaḳ bardı tip ol kişi çapdı. O ḫālde bekniŋ közi aŋa aldurup çapa berdi.

ilge dip kele durur irdim. Yurtulġa yoluḳdum. Em ve azuġumnı aldı. Neçe kündür aç keledurmen, dedi irse aş su berip sordı kinı yalġa törge iter mü sen? **(72a)** Aydı. İter men. Aydı. Andaġ bolsa bizde oḳ bolġıl. Biz seniŋ igin başınġa tamaġıŋa baḳalı, dedi irse ḳabūl ḳılıp Mollanıŋ ḫizmetiġa turdı. Mundın bir yıl yarım keçdi. Ayturlar. Mollanıŋ evide yā bir yerde olturur bolsa elbet bir barça kiyiz yā bir avuç ot bulup astıġa töşep olturur idi. Yalan yer üstide olturmas idi. Molla, żaʿīfesiġa aytur idi. Munda töre nişāneleri köredur men. Munuŋ köŋlin mülāḥaza ḳıl; köp aġrıtmaġıl. Ammā mollanıŋ żaʿīfesi öktemrek idi. Ol cihetdin ḫayli mülāḥaza ḳılmay bisyār aġrıtur idi ve her gāh kim ol üstiġa neme töşep oltursa küler idiler ve aytur idi. Saŋa bu töşek töşenmek ne kerekdür der idi. Çün Seyyid Aḥmed Ḫānnıŋ pādişāhlıġında bir yarım yıl ötti; ikinçi ḳışġa Miŋ Kermenge yaḳınraḳ ḳaladı. Miŋ Kermen digen bir berk ḳalʿa bolur. Körel vilāyetiniŋ Kırım tapası ḥaddide ḫān anı bir kerre barıp çapıp idi. Köp esīr tüşüp idi. Soŋ yaraşup ol esīrlerni yene ḳayta berip idi. Ol ḳalʿanıŋ ḫayli siver ḥarām-zāde daruġası bar idi. Bu söz munda **(72b)** Bek Kondınıŋ neslini beyān ider. Altunay Sulṭān, anıŋ atası Küçüm Ḫān, anıŋ atası Murtażā, anıŋ atası Aybaḳ, anıŋ atası Muḥammed, anıŋ atası Şaybaḳ, anıŋ atası Ḥācı Muḥammed, anıŋ atası ʿAlī Oġlan, anıŋ atası Bek Ḳondı, anıŋ atası Melik Timür, anıŋ atası Baṭavul, anıŋ atası Cuci Buġa, anıŋ atası Ḳalbaḳ Buġa, anıŋ atası Bahādır, anıŋ atası Şiban Ḫān, anıŋ atası Yuci, anıŋ atası Çengiz Ḫān raḥmetullah. Emdi keldik Şiban Ḫānnıŋ beyānına. Şiban Ḫānnıŋ üç oġlı bar irdi. Biriniŋ atı Şaʿbān, biriniŋ atı Şevvāl ve biriniŋ atı Bahādır ve anıŋ oġlı Ḳalbaḳ Buġa, anıŋ oġlı Cuci Buġa, anıŋ oġlı Baṭavul, anıŋ oġlı Melik Timür ve Melik Timürdin bir neçe şehzādeler vücūda kelmişdür. Atları budur. Uluġ oġlı İlik, andın kiçigi Pusat ve Canṭa ve Sivinç Bay ve Bek Ḳondı. Mezbūr Pusatnıŋ iki oġlı bar idi. Biri ʿArab ve biri Ayba. Ayba neslidin Ebülḫayr Ḫān, ʿArab neslindin Yādigār meşhūr ḫān bolġandur. Ve Bek Ḳondı neslindin Aybaḳ Ḫān meşhūr ḫān bolup cemīʿ Ḳırḳız ve Ḳazan memleketine ḥükm ḳılġandur. Ve maʿlūm **(73a)** olan İlik oġlı Ḳan Bay ve anıŋ oġlı Maḥmūdek Ḫoca. Mezbūr Ebülḫayr Ḫānnıŋ atası Tuġlı Şeyḫ, anıŋ atası İbrāhīm, anıŋ atası Pusat ve merḥūm el-maġfūr ve bi'l-cenneti el-mevfūr Ebülḫayr Ḫān ʿaleyhi'r-raḥme ve'r-rıżvāndın vücūda kelgen oġlan Şāh Budaġ Sulṭān, anıŋ oġlı irdi. Meşhūr Şehīd Şāhī Bek ve yene Şāh Budaġnıŋ bir oġlı Maḥmūd Sulṭān, anıŋ oġlı irdi ʿādil ve kāmil, fāżıl ʿAbdullah Bahādır Ḫān. Mezkūr Yādigār Ḫānnıŋ atası Temir Şeyḫ Oġlan dir idi. Ve anıŋ atası Ḥācı Tuġlı Oġlan, anıŋ atası ʿArab Oġlan dirler idi. Bisyār münaʿʿam ve māldār kişi idi. Soŋġı Ḳıdırnıŋ atası İbrāhīm'dir ve Ḫıżır Oġlan Baḫtiyār Sulṭān oġlı Ḥamza Sulṭān oġlı Mehdī Sulṭān bundın ṣoŋra Ḥācı Muḥammed ḫān boldı. Cemīʿ Başḳurt, Alatır, Moḳşı ve Şehr-i Bulġar ṭarafında olan ve Şehr-i Tura dimek ile meşhūr

Maŋkıt karyelerini żabṭ idüp bu vilāyetlere uluġ pādişāh bolġandur. Ve daḫı ma'lūm olan Bek Ḳondı oġlı ʿAli'niŋ oġlanlarıdır. Bu ḫān mezkūrnıŋ daḫı **(73b)** üç oġlı bar durur. Aḳı ve Şaybaḳ ve Maḥmūd. Yene Şaybaḳnıŋ üç oġlı bar irdi. Biriniŋ atı Aḳ Kurt ve Böbey ve hem biriniŋ atı Aḳ Muḥammed ve yene Muḥammedniŋ tört oġlı bar durur. Atları Aybaḳ ve Aḳı ve Mamuḳ ve Musu Çaluş. Ve bu Aybaḳ mezbūruŋ iki oġlı bolġandur. Üç yavçın şāhzādeleri bar turur. Oġlanlarnıŋ atı Ṣarı Sulṭān ve Murtażā Sulṭān tamām birer yigit bolup cemīʿ Māverāünnehrni maḳhūr ve musaḫḫar ḳılıp İŋrek ve Suvnaḳ Deryā-i Tur yaḳasında Elif'niŋ yurtlarında ḫān boldı ve bu Murtażā Ḫāndın üç oġul oldı. Biriniŋ adı Aḥmed Giray ve biriniŋ adı Küçüm Ḫān dirler. Bu daḫı ʿāḳil ve kāmil kimse durur, derler. Ve Çaylu Sulṭān daḫı Murtażā Ḫannıŋ oġlıdur ve ḥālā Ḳazaḳ yurtlarında oġlı bar durur derler. Ve Küçim Ḫān daḫı Türkistān Otrar ṭarafına ʿazm idüp cemīʿ Ḳazaḳ memleketi ile cenk ve cidāl idişüp ʿāḳibet Ḥaḳ sübḥānehu ve Teʿālā ḳuvvet ve nuṣret virüp basup mal başların tevābiʿ dilcūdā (?) ḫalḳlarına üleşdürüp Ṭay Buġa yurtı İşgede uluġ pādişāh bolġandur. Ve bu Küçim Ḫān oġlanlarınıŋ atı bu resm üzerinedir. ʿAlī Ḫān Taş Sulṭān, Ḳıtay **(74a)** Sulṭān ve Muḥammed Ḳul Sulṭān ve Çavaḳ Sulṭān, Ḥācım Sulṭān, İşim Sulṭān ve Altun Tay Sulṭān ve yene biri sulṭān daḫı yaş iken fevt oldı. Ve ḳaraçılarına maʿlūm olup ḫalāyıḳlara meşhūr bolġan budur ve yene toḳız ḳız bar durur. Atları żikr olunmış ve uluġ oġlı ʿAlī Ḫān zamānında yurtları her ṭarafa bozulup ve cümle Başḳurtnı ve Alatır, Moḳşınıŋ baʿżı yurtların bundan ṣoŋra Urus küffār alıp bu zamāne dek mezbūr küffār żabṭında ḳalġandur ve ʿAlī Ḫān İştirāk Bek dimekle meşhūr kimsege ʿasākir cem ʿitmek içün kelüp ol daḫı inim oġlı meni biyley almay dip nā-muvāfaḳatlıḳ idüp küllü cihān atalıġ ḳumasın ġaṣben alup uluġ babalarından ḳalġan aḳça küpini alıp nā-ümīd olup Deryā-i Cayıḳnıŋ Cān Sebük dimek ile meşhūr der keçidlerinden, ölgen oġlınıŋ meyyitin aṭ üzerine mażbūṭ idüp Aḳ İdil yaḳasıdın Üfi ḳalʿasında yerlemişlerdür ve ʿāḳıbet ʿAlī Ḫān Kermen digen yerde mevti bar durur ve yene ʿAlī Ḫānıŋ üç oġlı ve bir ḳızı bar durur. Oġlınıŋ atı Arslan, andın küçük Ḫān Suvār, andın küçügi **(74b)** Cān Suvār. Atasına virgen altmış ṣalan virüp uluġ oġlı Arslanı Ḫān Kermeninde Urus küffārı ḫānlıḳ virüp ve ḥālā meyyit mezkūr Kermendedür. Bundan daḫı bir oġul ve iki ḳız boldı. Oġlı Seyyid Burhānı Urus Çoradın bilcümlesine körgüzüp boynına kürsī ṣalmışdur. Mescid ve medreselerin bozup ʿalāmet-i küffār āşikāre bolġandur. Ḫān Suvār Sulṭān ḳardaşını alup Ḳırım vilāyetlerine kidüp Muḥammed Giray ve Şāhin Giray Sulṭān Ḳırım żabtçaları ile hemnişīn ve cehdmān olup üç Ḳırḳıznıŋ umūrın Ḥażreti Muḥammed Giray Ḫān suyurġal idüp neçe yıllar üç ḳaryede ʿayş ü ʿişret etdükde iki oġul ve bir ḳız vücūda kelmişler ve bir oġlı yaş iken öldi ve biri daḫı yaş iken ḳaldı. Anıŋ adı Aḥmed Giray ve

akabı Ḫārezm. İmdi laḳabı ile tesmiye virilüpdür ve ʿāḳibet Şāhin Giray ile :azaḳ olup Ten boyında ḳazaḳ basup Ḫan Kermende fevt olmışdur. Ḳad ›aḳaʿa'l-ferāğ min ḫāẕe'l-evrāḳ fī-yevmi Çehārşenbe fī şehr-i Muḥarrem ›59. Bārekallah temme.

Tārīḫ sene: 1040

BİBLİYOGRAFYA

Abdu'l-Gaffâr Kırımî (Hacı-), ***Umdetü't-tevârîh***, Necib Âsım nşr., TTEM ilavesi, İstanbul 1343.

Abdullah b. Rıdvan Paşa, ***Târîh-i Deşt-i Kıpçak***, Topkapı Sarayı – Bağdad Köşkü Ktb., nr. 298.

Abdu'r-rezzak es-Semerkandî (Kemâlüddin), ***Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn***, Muhammed Şefî' nşr., I-II, Lahor 1360.

Abu Bekir el-Kutbî el-Ahrî, ***Târîh-i Şeyh Uveys***, by J. B. Van Loon, Gravenhage 1954.

Ahmed Gaffâr-ı Kazvînî (Kadı-), ***Târîh-i Cihân-ârâ***, Mücteba Minovî nşr., Tahran 1342.

Ali Celâyir, ***Câmi'ü't-tevârîh***, İ. Berezin nşr., I-II, Kazan 1851.

Ali Suavî, ***Hîve Tarihi***, Paris tab'ı 1290; İstanbul tab'ı 1327.

Arat, (R.Rahmetî), **İA**, Astarhan mad.

..........., **İA**, Kıpçak mad.

..........., **İA**, Kazan mad.

Barbaro, (J.), ***Travels to Tana and Persia***, trans. by W.Thomas, Hakluyt Society Series, London 1873.

Barthold, (W.), **İA**, Batu mad.

..........., Bahrü'l-esrar, **ZVORAO**, xv/1-4, s.232-260, Petersburg 1903.

..........., Cengiz-nâme, **ZVORAO**, xv/1-4, s.226-232, Petersburg 1903.

..........., Fetih-nâme, **ZVORAO**, xv/1-4, s.176-187, Petersburg, 1903.

..........., Zübdetü'l-âsâr, **ZVORAO**, xv/1-4, s.187-205, Petersburg 1903.

..........., ***Four Studies On the History of Central Asia***, trans. by V. Minorsky, I, Leiden 1956.

..........., ***Turkestan Down to the Mongol Invasion***, GMNS, London 1928

..........., XVII. Asırda Özbek Hanları Sarayındaki Merasim, A. İnan trc., **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, s.184-192, Ankara 1944.

..........., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler***, Akdes Nimet trc. İstanbul 1927.

..........., ***Uluğ Beğ ve Zamanı***, Akdes Nimet trc., İstanbul 1930.

Berezin, (İ.N.), Cuci Ulusu'nun Teşkilâtı, **Trud.Vost.Otd.**, VIII, s.386-494, Petersburg 1864.

Caferoğlu, (Ahmed), ***Türk Dili Tarihi***, II, İstanbul 1955.

Clavijo, (Gonzales don), ***Embassy to Tamerlane (1403-1406)***, trans. by Guy Le Strange, London 1928.

Contarini, (A.), bk. Barbaro.

Cuveynî, Alâüddin Atâ Melik, ***Târîh-i Cihân-guşâ***, Mirza Muhammed nşr., I-III, GMS, London 1912, 1916, 1937.

Çelik, (M.Fahreddin), Türklerde dört yönün renklerle adlandırılması, **Türk Amacı**, s.38-378, İstanbul 1942.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, ***Şecere-i Türk***, Desmaison nşr., I-II, Petersburg 1871, 1874; Rıza Nur nşr., İstanbul 1925.

Fazlullâh b. Ruzbehân Honcî, ***Mihmân-nâme-i Buhârâ***, Minûçihr Sutûde nşr., Tahran 1341.

'erîdun Ahmed Beğ, ***Münşe'âtü's-selâtîn***, I-II, İstanbul 1275.
ıökalp (Ziyâ), ***Türk Medeniyeti Tarihi***, İstanbul 1341.
ırousset (Rene), ***L'Empire des Steppes***, Paris 1964.
)e Guignes, ***Hunların, Türklerin, Mogolların vesâir Tatarların Târîh-i umûmîsi***, Hüseyin Câhid (Yalçın) trc., I-VIII, İstanbul 1923.
ıünaltay (M. Şemseddin), ***Mufassal Türk Tarihi***, I-V, İstanbul 1341.
[âdî Atlasî, ***Kazan Hanlığı Tarihi***, Kazan 1920.
[âfız-ı Ebrû (Şihâbüddin Abdullah), ***Zeyl-i Câmi'ü't-tevârîh***, Hanbaba Beyani nşr., Tahran 1337.
[alîm Giray, ***Gülbün-i Hânân***, İstanbul 1287.
[ammer-Purgstall (Joseph von-), ***Geschichte der Goldenen Horde in Kipschak***, Budapest 1840.
[asan Beğ Rumlu, ***Ahsenü't-tevârîh***, X, Nuruosmaniye Ktb. Nu. 3317.
[ondmîr (Giyâsüddîn), ***Târîh-i Habîbü's-siyer***, Celâlüddîn Humâî nşr., I-IV, Tahran 1333.
[oworth (Henry), ***History of the Mongols***, I-IV, London 1876-1927.
Iudûdü'l-'âlem (Anonim), Minorsky nşr., GMNS, London 1937.
ɔn Arabşâh, ***Târîh-i Timur – 'Acâ'ibu'l-makdûr fî nevâ'ibi Timur***, Nazmî-zâde Hüseyin Murtaża trc., İstanbul 1272.
ɔn Batûta, ***Seyâhat-nâme***, M. Şerif Paşa trc., I-III, İstanbul 1333-1338; ***İbn Batûta'nın Deşt-i Kıpçak Seyâhatı***, Rızâeddin b. Fahreddin trc., Orenburg 1917.
ɔrâhim Efendi (Kefeli-), ***Tevârîh-i Tatarhan ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak***, Câfer Seyd Ahmed nşr., Pazarcık 1933.
ıan (Abdülkadir), ***Cengiznâme***, "Azerbaycan Yurt Bilgisi" , III (İstanbul 1934), 9-14, 131-135.
.........., W. Tiesenhausen'in iki ciltlik Altınordu Tarihine ait materyeller dergisi hakkında, **Belleten**, VIII/32 (Ankara 1944), 653 ve İskender Beğ Münşî, ***Târîh-i 'Âlem-ârây-i 'Abbâsî***, îrec Afşar nşr., I-II, Tahran 1334.
ɘnkinson (Anthony), ***Early Voyages and Travels to Russia and Persia 1558-1559***, Hakluyt Society Series, London 1886.
:afesoğlu (İbrahim), ***Harezmşahlar Tarihi***, Ankara 1953.
:âşgarlı Mahmud, ***Dîvânu lügati't-Türk***, B. Atalay nşr., Ankara 1940/3.
:öprülü (M. Fuad), ***Altınordu'ya ait yeni araştırmalar***, "Belleten", V/19 (1941), 397 vd.
.........., **İA**, Cengiz Han mad.
:urat (Akdes Nimet), ***Peçenek Tarihi***, İstanbul 1937.
.........., ***Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınorda, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler***, İstanbul 1940.
.........., ***Rusya Tarihi***, Ankara 1948.
.........., Kazan Hanlığı (1437-1556), **DTCFD**, XII/3-4 (1954), 227 vd.
:utb, ***Husrev ü Şîrîn***, A. Zajaczkowski nşr., I-II, Varşova 1958.
.ane-Poole (Stanley), ***Düvel-i İslâmiyye***, Halil Edhem ilaveli trc. İstanbul 1927.
ʼIarkof (A.K.), ***İnventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja***, Petersburg 1896.
ʼIercani, bk. Şihâbüddin.
Ianghol-un Niuça Topça'an, A. Temir nşr.: Mogolların Gizli Tarihi, Ankara 1948.

Muhammed Rızâ (Seyyid), ***Es-Seb'ü's-seyyâr***, Râgıp-Paşa Ktp., nu. 1016.
Muhammed Sâlih, ***Şeybanî-nâme***, P. M. Melioransky – A. Samoyloviç nşr., Petersburg 1908.
Muînüddîn Natanzî, ***Muntehabü't- tevârîhi Mu'inî***, J.Aubin nşr., Tahran 1957.
Mu'izü'l-ensâb, Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Persan, Ancien Fonds, No. 67.
Murad Remzî, ***Telfiku'l-ahbâr ve telkîhu'l-âsâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar ve mülûki't-Tatar***, I-II, Orenburg 1908.
Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, ***Sahâ'ifü'l-ahbâr***, Türkçe trc., I-III İstanbul 1285.
Nizâmüddîn Şâmî, ***Zafernâme***, Necâti Lugal trc., Ankara 1948.
Ortekin (Hasan), ***Kırım Hanlarının Şeceresi***, İstanbul 1938.
D'Ohsson (Muradca), ***Mogol Tarihi***, Mustafa Rahmî trc., İstanbul 1340.
Pelliot (Paul), A propos des Comans, **JA**, xv (1920), 125 vd.
.........., ***Notes sur l'histoire de la Horde d'Or***, Paris 1950.
Plano Carpini, ***The Journey of John of Plano de Carpine***, Hakluyt Society Series, London 1900.
Rasonyi (L.), Tuna Havzasında Kumanlar, **Belleten**, III/11-12 (1939), 401 vd.
Reşîdüddîn Fazlullâh, ***Câmi'ü't-tevârîh***, Behmen Kerîmî nşr., I-II, Tahran 1338.
.........., ***Şu'ûb-i Pencgâne***, Topkapı Sarayı – III. Ahmed Ktb., nu. 2937.
Rubruck (W.), ***The Journey of William Rubruck***, Hakluyt Society Series, London 1900; F. Risch'in almanca trc.: ***Reise zu den Mongolen***, 1253-1255, Leipzig 1934.
Schildtberger (Johann), ***The Bondage and Travels***, J. Buchan Telfer trc. Hakluyt Society Series, London 1879.
Seydî Ali Reis, ***Mir'âtü'l-memâlik***, İstanbul 1313.
Sigmund von Herberstein, ***Rerum Moscoviticarum Commentari***, E. Zamıslovsky'nin Rusça trc.: ***Gerberşteyn i yevo İstoriko-Geografiçeskiya İzvestiya o Rossiyi,*** Petersburg 1884.
Spuler (Berthold), **İA.** İlhanlılar, mad.
.........., ***Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland***, 1223-1502, Leipzig 1943.
Strange (Guy Le), ***The Lands of The Eastern Caliphate***, Cambridge 1930.
Süleyman Efendi (Şeyh-), ***Lugat-ı Çagatayî***, İstanbul 1298.
Sümer (Faruk), X. yüzyılda Oğuzlar, **DTCFD**, xvı/3-4 (1958), 131 vd.
Şemseddin (M.) bk. Günaltay.
Şerefüddîn Ali Yezdî, ***Zafer-nâme***, Veliyüddin Efendi Ktb., nu. 4977; Çagatayca trc.: Bağdad Köşkü Ktb., nu. 281.
Şeybak Han, ***Dîvân***, III. Ahmed Ktb., nu. 3436.
Şeybani-nâme (Anonim), İ. Berezin nşr., Kazan 1849.
Şihâbüddîn Mercani, ***Müstefâdü'l-ahbâr fî târîhi Kazan ve Bulgar***, I-II, Kazan 1885, 1900.
Tekindağ (M. Şehabeddin), ***Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı***, İstanbul 1963.
Tiesenhausen (W.), ***Altınordu Devleti Tarihine ait metinler***, İsmail Hakkı İzmirli trc., İstanbul 1941.
Togan (A. Zeki Velidi), ***Türk ve Tatar Tarihi***, Kazan 1912.
.........., ***Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi, I, Batı ve Kuzey Türkistan***, İstanbul 1942-1947.

..........., ***Türkili haritası ve ait izahlar***, İstanbul 1943.
..........., ***Umumî Türk Tarihine Giriş***, I, İstanbul 1946.
..........., ***Tarihte usul***, İstanbul 1950.
..........., Bulgar, **İA** mad.
..........., Hârezm, **İA** mad.
..........., İbn Fadlan, **İA** mad.
Uluğ Bek, ***Şeceretü'l-Etrâk***, British Museum, Or. No. 8106.
Vernadsky (George), ***The Mongols and Russia*** (The History of Russia Series, v. III), Yale University (America), 1953.
Veselovsky (N.), ***O Hivinskom Hanstvı*** (=Hîve Tarihi), Petersburg, 1877.
Vladimirtsof (B.Y.), ***Cengiz Han***, Hasan Âli Ediz trc., İstanbul 1950.
..........., ***Moğolların içtimaî teşkilâtı***, A. İnan trc., Ankara 1944.
Yahyâ-yı Kazvînî, ***Lübbü't-tevârîh***, Veliyüddin Efendi Ktb., nu. 2444.
Yakubovsky (A.Y.), ***Altınordu ve inhitatı***, Hasan Eren trc., İst. 1955.
Yaltkaya (Şerefeddin), Tarihde renk, **Türkiyat Mecmuası**, VII-VIII/I (1942), 41 vd.
(Yehlü Ch'uts'ai'ın) Türkistan Seyahatnâmesi (1218), W. Eberhard trc.: **Belleten**, VIII/29 (1944), 137 vd.
Zambaur (E.de), ***Manuel de Gènèalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam***, Hannover 1927.
Zemahşerî (Mahmûd b. Ömer), ***Horezmce tercümeli "Mukaddimetü'l-edeb"***, Zeki Velidi Togan nşr., İstanbul 1951.

XIII-XIV. YÜZYILLARDA
AKORDA (ALTINORDA) İL
HANLIKLA
0 Km
KARPAT DAĞLARI
NOGAY YURDU
KIRIM
Akmescit
Bağçesaray
Sudak
KARADENİZ
Özü
Tobul suyu
İşim suyu
İrtiş
GÖK ORDA
ULUTAV
AK ORDA
Tengiz G.
Turgay Gölü
Ak göl
Çalkar G.
Kara Turgay Ir.
Karakum
Arakum
Balkaş
Barçınlıkkent
Yangıkent
Cent
Sığnak
Çu Irmağı
Sabran
Yesi
Otrar
Sütkent
Çimkent
Taşkent
Sir Derya (Seyhun)
Buhara
Zerefşan Ir.
Semerkant
Amu Derya (Ceyhun)
Tirmiz
Talkan
Belh
Merv